

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXXI

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ECKHARDT SÁNDOR
GYÖRKÖSY ALAJOS

1948

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

71. ÉVF.

FEBRUÁR

	Oldal
Turóczy-Trostler József: Extra Hungariam non est vita	94
Baumgarten Sándor: Egy gróf, akiről szeretnénk többet tudni	102
Un ami hongrois d'Anacharsis Cloots	103
Turóczy-Trostler József: Gyirwa Wentzel Dialogusához	104
Dobossy László: Edmond Poupé (1862—1939)	105
Köpeczi Béla: A második francia nyelvatlasz	107
Le deuxième Atlas Linguistique de la Langue française	108

HAZAI IRODALOM

Nagy Lajos: Az eskütéri római erőd (<i>Láng Nándor</i>)	109
Budapest régiségei XIV. (<i>Láng Nándor</i>)	110
Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Dissertationes Paunonicae, Ser. II. no. 18. (<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i>)	113
Balassa-kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi <i>Varjas Béla</i> (<i>Vértes O. András</i>)	116
Tóth Ferenc S. S.: Egy ismeretlen jezsuita vigjáték (<i>Debreczeni Ferenc</i>)	117
A régibb magyar irodalomtörténet 1944—46-ban (<i>Klanczay Tibor</i>)	119
Berg Pál: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban (<i>Kósa János</i>)	123
Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink (<i>Gáldi László</i>)	127
Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc (<i>Kenéz Ernő</i>)	128

KÜLFÖLDI IRODALOM

Museum Helveticum (<i>Marót Károly</i>)	130
Ernst Schönbauer: Die Res gestae Divi Augusti in rechtsgeschichtlicher Beleuchtung (<i>Györkössy Alajos</i>)	136
A. A. Iessen (A. A. ИЕССЕН): И реческая колошизация селерного Причерно- морья, ее предпосылки и особенности (<i>Moravcsik Gyula</i>)	139
Reinhold Strömberg: Griechische Wortstudien. Untersuchungen zur Be- nennung von Tieren, Pflanzen, Körperteilen und Krankheiten (<i>Szemerényi Oszvald</i>)	142
Karl Kerényi: Die Göttin Natur (<i>Kövendi Dénes</i>)	142
BYZANTINA XPONIKA. Византийский Временник Том I (XCVI) (<i>Moravcsik Gyula</i>)	146
H. W. Bailey: Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books (<i>Szemerényi Oszvald</i>)	147
Khotanese Texts I edited by <i>H. W. Bailey</i> (<i>Szemerényi Oszvald</i>)	149
R. Bezzola: Le sens de l'aventure et de l'amour (<i>Németh Margit</i>)	150
Fernand Baldensperger: La critique et l'histoire littéraires en France au dix-neuvième et au début du vingtième siècles (<i>Semjén Gyula</i>)	152
Fritz Strich: Goethe und die Weltliteratur (<i>Angyal Endre</i>)	152
Emile Turdeanu: La littérature bulgare du XIV ^e siècle et sa diffusion dans les pays roumains (<i>Gáldi László</i>)	155
Arthur H. Whitney: Colloquial Hungarian (<i>N. Sebestyén Irén</i>)	157
Beküldött könyvek	158
Levél a szerkesztőhöz	160

A ROMA QUADRATA KÉRDÉSÉHEZ.

Róma őstörténetének ünnepi csendjét „felverte szavával” s patinás szürkességét új színnel gazdagította Szabó Árpád a Rheinisches Museum 1938. évfolyamában¹ megjelent cikkével, mely a legrégebbi Róma elnevezésével, a *Roma quadrata* kifejezéssel foglalkozik. Már régóta foglalkoztatta a kutatókat az az ellentmondás, mely a város kezdetleges alakjáról szóló adataink között állítólag fennáll; ezek az adatok hol kerek, hol négyszögletes alakú ősi Rómáról szólnak. Szabó Á. szerint a „négyszögletes” Róma félreértésen alapuló fogalom: *Roma quadrata* nem a négyszögletes, hanem a négy részre osztott Rómát jelenti. A városalapítást bevezető augurium alkalmával ugyanis a szertartást végző alapító, ez esetben Romulus, botjával, a lituusszal, két egymást derékszögben metsző egyenest, az észak-déli irányban haladó *cardo*-t és a kelet-nyugati irányú *decumanus*-t, rajzol a levegőbe s ezáltal a szemhatárt és a vele koncentrikus kisebb kört, az alapítandó város kerületét, négy részre osztja. Mert a legrégebbi Róma köralakú volt, s csak a *quadrata* kifejezés félreértésével mondhatták négyszögalakúnak.

Célszerűnek láttam Szabó Á. álláspontjának, mint a kérdés egyik legújabb *aspectus*ának, ismertetését előrebocsátani, bár nem céлом polémia formájában foglalkozni a kérdéssel, hanem egyenként kívánom tárgyalás alá venni mindazokat az ókori testimoniumokat, amelyek alkalmasak a vitás értelmű kifejezés megvilágítására.

A Róma alapítását megörökítő mondákban archaeológiai vagy éppenséggel történelmi tanulságokat keresni kiátástalan vállalkozás volna. Amennyiben a városalapítás részleteire kiterjeszkednek, nem adnak mást, mint az etruszk rituale dramatizálását, az „*Etrusco ritu*”² lefolytatott cselekmények részletezését Romulus és Remus testvérharcának gyászos keretében. *Halikarnassosi Dionysios* az *Antiquitates* I. könyvének 85—88. fejezeteiben írja le a város alapításának történetét. A szorosabb értelemben vett alapítási szertartás részletei a 88. fejezetben olvashatók. Romulus kijelöli az isteneknek kedves napot³ s minden előkészületet meg-

¹ Rh. M. 1938, 160—168. lk.

² *Varro* l. l. V 143 *Oppida condebant in Latio Etrusco ritu multi.*

³ *D. H.* I 88, l. 148, 11 *Jac. Varro* l. c. 57, 13 *Sp. die auspicato.* Egyéb részletek analógiáit l. u. o.

tesz az áldozatra és a nép befogadására, azután kedvező auspiciumok alapján tüzeket gyújtat a sátrak előtt, amelyeken az összegyűltek tisztulás céljából átugrálnak, azután valamennyit a kijelölt helyre összegyűjtve περιγραφει τετράγωνον σχῆμα τῷ λοφῷ, négyszögalakú határvonalat von a Palatinus dombja körül, ahol a szertartás lejátsszódik. Azután egy bikát meg egy tehenet fog az eke elé és összefüggő barázdát húz a leendő fal helyén. Azóta dívik a rómaiaknál városalapításkor a terület körülszántása. A városalapítás emlékét a Parilia ünnep őrzi. — Nyilvánvaló, hogy Dionysios négyszögalakúnak képzei a legrégebb Rómát.

Ugyancsak Róma alapításának elbeszélését olvassuk *Plutarchos*nál Romulus életrajzában. A 9. fejezetben érinti a testvérek véleménykülönbségét a megválasztandó helyet illetőleg: Ῥωμυλος μὲν οὖν τὴν καλουμένην κουαδράταν, ὅπερ ἐστὶ τετράγωνον, ἔκτισε καὶ ἐκεῖνον ἐβούλετο πολίτειν τὸν τόπον „Romulus az ú. n. Roma quadratát alapította, ami annyit jelent, mint négyszögletes, és ezt a helyet akarta telepítésre felhasználni“. Ezzel szemben Remus az Aventinuson foglal állást az utána Remonionnak vagy Remoriának nevezett helyen. Majd a 6, ill. 12 saskeselyű megjelenésének, a testvérviszálynak és Remus halálának elbeszélése következik. A 11. fejezetben kapjuk azután a városalapítás részletes leírását. Romulus Etruriából hozatja a vallásos szabályokat és szent iratokat ismerő embereket, akik azután kioktatták az alapítókát a szertartásra. Majd így folytatja: βοῦρος γὰρ ὡρύγη περὶ τὸ νῦν Κομίτιον κυκλοτερῆς, ἀπαρχαί τε πάντων, ὅσοις νόμῳ μὲν ὡς καλοῖς ἐχρῶντο, φύσει δ' ὡς ἀναγκαίοις, ἀπετέθησαν ἐνταῦθα. καὶ τέλος ἐξ ἧς ἀφῆκτο γῆς ἕκαστος ὀλίγην κομίζων μοῖραν ἐβαλλον εἰς ταῦτα καὶ συνεμείγνουον, καλοῦσι δὲ τὸν βόθρον τοῦτον ὦ καὶ τὸν Ὀλυμπον ὀνόματι μούνον. εἶθ' ὥσπερ κύκλον κέντρῳ περιέγραφαν τὴν πόλιν. „U. i. köralakú gödröt ástak a mostani Comitium táján s beléhelyezték mindannak színét-javát, ami akár szokás alapján jónak, akár természettől fogva szükségesnek bizonyult; végül kiki, ahonnan jött, a hazai földből dobott beléje egy rögöt, s behúzták a gödröt. Hívják pedig ezt a gödröt azzal a szóval, amellyel az égbo'lot is je'ölik, *mundus*nak. Azután pedig miként a középpont köré a kört, megvonják a város határait.“ Azután következnek a városalapítási szertartás további mozzanatai: az ekevasnak bronzsal való kicserélése, a bika- és üszőkettősfogat befogása, a városhatárt jelző barázda szántása, a feltúrt rögöknek a barázda belső oldalára dobálása.

A köralakú Róma feltételezéséhez a most idézett hely szolgáltatja a legfontosabb bizonyítékot. O. Müller⁴ óta Mommsenen⁵

⁴ K. O. Müller—W. Deecke: Die Etrusker² II. 98. sk. lk., 146. sk. lk. a városalapítással kapcsolatos egész kérdéskomplexust illetőleg alapvető fejtegetéseiben.

⁵ Mommsen: Der Begriff des Pomerium. Hermes 1876, 40—50. lk. Röm. Forsch. II, 23—41.

át Szabó A.-ig, ill. Altheimig, sőt legújabban Kerényi K.-ig⁶ mindenkit megréfélt Plutarchos előadása, példát szolgáltatva egy-szersmind arra is, hogy a szövegmagyarázat optikáját sohasem lehet eléggé élesre beállítani, mert a legkisebb életlenség katasztrofális következményekre vezethet. Mint már a fordításban is éreztettem, Plutarchos itt a városalapítás szertartásának folyamatát párhuzamba állítja a kör szerkesztésénél követett eljárással: előbb az áldozati gödröt ássák meg s azután vonják meg köröskörül a határvonalat, miként a kör szerkesztésekor a középpont körül a kerületet. Nem a két periféria alakját akarja tehát az író összehasonlítani, hanem a két eljárási folyamatot. Mindkét esetben először a középpontot rögzítjük s azután szerkesztjük meg a kerületet. A hely tehát nem szolgáltat bizonyítékot egy köralakú Róma elképzelése mellett s nem áll ellentétben a 9. fejezetben említett τετραγωνος 'Póμη négyszögletes Róma képével.

Livius nem szól a városalapítási szertartás részleteiről, nem úgy Ovidius, aki a Fasti IV 819 s köv. soraiban a Parilia-ünnep leírásakor a következőket mondja:

apta dies legitur, qua moenia signet aratro.
 sacra Palis suberant: inde movetur opus.
 fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima
 et de vicino terra petita solo.
 fossa repletur humo, plенаeque imponitur ara,
 et novus accenso fungitur igne focus.
 inde premens stivam designat moenia sulco,
 alba iugum niveo cum bove vacca tulit.

E leírás főbb pontjai egyeznek Plutarchos előadásának lényeges mozzanataival: fossa ∪ βόθρος, fruges ∪ ἀπαρχαί, iaciuntur ∪ ἀπετέθησαν és ἔβαλλον, de vicino terra petita solo ∪ ἐξ ἧς ἀφῆκτο γῆς . . . ὀλίγην μοῖραν. repletur ∪ συνευείγνυον. Új vonás Ovidiusnál a gödör fölé állított ara. — A Dionysiosztól (Ant. I 88, 1 p. 147, 17 Jacoby) említett tűzgyújtás és a lángokon való átugrás szertartását is ismeri Ovidius i. h. 781, 786, 805.

A köralakú Róma feltevésének egy másik pillére Varro egy etimológiája (De l. l. V 143): „terram unde exculpserant, fossam vocabant, et introrsum iactam murum: post ea qui fiebat orbis, urbis principium; qui quod erat post murum, postmoerium dictum . . . quare et oppida, quae prius erant circumducta aratro, ab orbe et urvo urbes“. „Ahonnan a földet kivájták, azt ároknak hívták s a befelé hányt földet falnak: az ezek mögött keletkező körség a község kezdete; minthogy ez a fal mögött volt, postmoeriumnak mondták . . . Ezért a városokat is, melyeket először

⁶ C. C. Jung u. K. Kerényi: Einführung in das Wesen der Mythologie. Amsterdam—Leipzig, 1941. 20. sk. lk.

ekével szántottak körül, az *orbis*-ról és *urvum*-ról *urbes*-nak nevezték." Ki ne látná, hogy itt elsősorban az *orbis* és *urbs* szavak összecsengése hozta létre köztük a kapcsolatot? Másrészt készséggel elismerem, hogy tartalmi kapcsolatnak is kell lennie a két fogalom közt. Nem szabad azonban az *orbis* szóban mindenen a kör mértani idomát keresni, mert jelentése sokkal tágabb és minden önmagába visszatérő, meghatározott területet körülzáró görbe vagy tört egyenes vonalra s az általa körülzárt területre is kiterjed (v. ö. a magyar „körzet“, „kerület“ kifejezéseket; „kerít“ általában a. m. körülfog, körülzár, innen Budenz szerint a „kert“ = bekerített terület). Így használja a görög a κύκλος kifejezést a város faláról pl. Hdt. I 98 κατὰ τὸν Ἀθηναίων κύκλον. Dem. XVIII 300. οὐχὶ τὸν κύκλον μόνον τοῦ Πειραιῶς. οὐδὲ τοῦ ἁστυεως. E helyeken senki sem fogköralakú városra gondolni. Varro idézett szavainak tehát kb. ez az értelme: „az így keletkezett kerület a város kezdete“. Semmi sem jogosít fel bennünket arra, hogy e szavakból a pomerium köralakjára s egy köralakú primitív Rómára következtessünk.⁷

⁷ Elsősorban e varrói helyre való tekintettel Mommsen ezeket írja: „Selbst der scheinbare Widerspruch, dass die älteste Stadt uns zugleich kreisförmig — als urbs — und viereckig — als templum — erscheint, löst sich vielleicht in der Weise, dass die Stadt von einem mehr oder minder kreisförmigen Wall und Graben umschlossen, aber das durch die Wallstrasse eingeschlossene, für Tempel oder Häuser bestimmte Pomerium ein in diesen Kreis eingezeichnetes Viereck ist“. Ehhez jegyzetben: „Dass beide Grundanschauungen bestehen, wird nicht in Abrede zu stellen sein. In Rom freilich war die ursprüngliche Stadtmauer nicht als urbs, sondern als *Roma quadrata*, also als *templum* gestaltet (Schwegler I, 447)“. R. F. II, 36.

Kerényi is a hagyományos kör-négyszög ellentétből indul ki s annak Altheimra visszamenő megoldásából (*Roma quadrata* = négy részre osztott Róma). „Die vorgeschlagene Lösung zeigt uns auf eine geniale Weise, dass die Kreiszeremonie und die Gründung einer *Roma quadrata* in der Idee vereinbar sind. Sie bleibt der Überlieferung gegenüber doch ungenügend. Plutarch erwähnt vor seiner Schilderung der Kreiszeremonie die *Roma quadrata* des Romulus, versteht sie als viereckige Stadt und empfindet darin doch keinen Widerspruch. Die von Rom aus gegründeten Städte, die *coloniae*, heissen nach Varro in den älteren Urkunden *urbes* vom *orbis* dem „Kreisrund“ und *urvo*, umpflügen. Er nimmt also die Kreiszeremonie für jede Koloniegründung als selbstverständlich an. Trotzdem zeigen die meisten *coloniae*, dass aus dem rituellen Kreisumriss in der Wirklichkeit rechteckige Stadtpläne hervorgegangen sind... Kreis und Stadtplan decken sich nicht.“ Az újra felbukkanó ellentmondásnak megfejtését K. egy ideális geometriai formában látja: „sie ist als reine Idee nur als *ein Quadrat in einem Kreise* denkbar“. A vallástörténész itt elemében van s analógia-ként az ó-indus *mandala*-ra hivatkozik, ami a kört és a négyzetet egyesítő idomot je'enti. — Ezeket az érdekes fejtegetéseket a *Roma quadrata* kérdésének eldöntésére a hagyománnyal szemben elfoglalt álláspontom következtében tárgyaltanoknak kell tekintenem legalább addig, míg a kilátásba helyezett „eingehende Interpretation der Belege“ engem másról nem győz meg. — Altheim tanítványának, Wilhelm Müllernek könyve, „Kreis und Kreuz“ Berlin, 1938, sajnos, nem áll rendelkezésemre.

Egy másik Varro-féle magyarázat azonban már egyenesen a Roma quadratára vonatkozik. Érdekes megállapítani, hogy e kifejezés értelmét illetőleg már az ókori tudósok sem voltak egy véleményen s olykor kalandos magyarázatokba bocsátkoztak. Solinus írja I 17: Ut adfirmat Varro, auctor diligentissimus. Romam condidit Romulus... dictaque primum est Roma quadrata, quod ad *aequilibrium* foret posita. „Rómát azért hívták először quadratának, mert vízszintező készülék segítségével építették.“ Ez esetben nyilvánvalóan a quadrata szónak tökéletes-séget jelentő értelme lebegett a magyarázó szeme előtt. Ismeretes a görög τετράγωνος szónak valószínűleg a pythagoreusokra visszamenő, a geometriai és erkölcsi tökéletességet egyaránt jelentő értelme. Aristoteles Rhet. III 11. 1411^b 27 szer. τὸν ἀγαθὸν ἀνδρα φάναι εἶναι τετράγωνον μεταφορά· σιμῶ γὰρ τέλεια. „A derék embert négyszögűnek mondani metafora; u. i. mind a kettő tökéletes.“ Ilyen értelemben használja a szót Simonides (Platon Protag. 339B):

ἀνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι
χαλεπὸν, χερσίν τε καὶ ποσὶ καὶ νόῳ τετράγωνον
ἀνευ ψόγου τετυγμένον

„Igazán derék embernek lenni nehéz dolog, kézzel, lábbal, ésszel négyszögűnek, gáncs nélkül alkotottnak.“ Ilyen értelemben használják a latin quadratust is. Plin. N. H. XXXIV 56 a polykleitosi kánon arányait követő szobrászati alkotásokról használja. Suetonius Vesp. 20 statura quadrata-t emleget. A retorika terminológiája is ismeri: Quintilianus II 5, 9 levis et quadrata compositio v. ö. IX 4, 69. Szabó Á. is említi a quadratus szónak ezt a használatát: „wohlgebaute, richtig u. vollkommen“, de belecsúsztatja az értelmezésbe a „was aus vier Teilen zusammengesetzt, oder in vier Teile zu zerlegen ist“ fogalmát, nézetem szerint teljesen jogtalanul.

Urbem ponere a. m. várost építeni, alapítani; *aequilibrium* pedig a *libra*, a vízmérleg vízszintes helyzete, vagy maga a vízszintes helyzetben levő műszer.⁸ *Urbem ad aequilibrium ponere* olyanféle kifejezés, mint Caesar B. C. III 40, 1 ad libram fecisse turres. A vízszintező készülék jellegzetes eszköze az építőmesternek. Varro szerint tehát a primitív Rómát azért hívták négyszögűnek, vagyis tökéletes formájúnak, mert mérnöki műszerek segítségével építették. Ez a tudákos ötlet természetesen hasznavehetetlen és a nagy polihisztor számos balfogása közé tartozik, de

⁸ „habuit terminos qui ignorantur hodie, in quibus fuit tugurium Faustuli... Roma quadrata ad *aequilibrium librae posita* et parvissima“. Anonymus Magliabecchianus e cod. Florent. class. XXVIII 53 membr. 8 ed L. Merklin pr. Dorpat 1852 iterum ed. C. L. Urlichs: Codex urbis Romae topographicus. Wirceburgi 1871.

más értelmet szavaiból erőszakos csűrös-csavarás nélkül nem lehet kiolvasni. Ilyenféle Täubler⁹ szörszálhasogató interpretációja, mely szerint a hely értelme: „Roma quadrata genannt, weil so angelegt, dass ein Gleichgewicht hergestellt war“ s hogy Varro szeme előtt „das Bild der... an der tragenden Mittellinie im Gleichgewicht schwebenden Stadt“ (!) lebegett.¹⁰ Ez a magyarázat túlságosan magasra értékeli Varro fantáziáját, viszont túlságosan alacsonyra latin nyelvi kifejezőképességét.

Egészen más csapáson halad a Quadrata Roma kifejezésnek az az ókori magyarázója, akinek véleményét *Festus* 258 M őrizte meg számunkra: Quadrata Roma in Palatio ante templum Apollinis dicitur <locus> ubi reposita sunt, quae solent boni ominis gratia in urbe condenda adhiberi, quia saxo munitus est initio in speciem quadratam. Eius loci Ennius meminit cum ait: „et quis esterat Romae regnare quadratae“. A szöveget át- meg átrágták a corruptelák: *locus* kiegészítése az első mondatban elengedhetetlen, különben *munitus*nak nincs mihez csatlakoznia; *ominis* helyett a kéziratban *hominis*, *munitus* helyett *minitus* áll; végül a *quisesterat* szavakat szerencsés találattal *qui sextus erat*-ra javította Hertz. „Roma quadratának hívnak a Palatinuson egy helyet az Apollo temploma előtt, ahol el vannak földelve, amiket a jó omen kedvéért a városalapításkor alkalmazni szoktak, mert sziklával van megvédve... (most négy szó következik, melyeknek értelmét egyelőre függőben kell hagynunk)... erről a helyről emlékezett meg Ennius, mikor azt mondja: S kit hatodiknak uralt a négyszögű Róma királyként.“

Itt mindenekelőtt magyarázatra szorulnak az „ubi reposita sunt... adhiberi“ szavak, melyeket úgy látszik már Plutarchos is hasonló fogalmazásban szem előtt tarthatott (*reposita sunt* = ἀπετίθησαν) és a megszokásból értékes vagy természettől fogva szükséges dolgokra vonatkoztat, melyeknek zsengeit a hazai föld göröngyeivel együtt a városalapítók a mundusba rejtettek, melyet azután betemettek. Merőben önkényes *Weinstock*nak¹¹ O. Müller nyomán¹² hangoztatott feltevése, hogy itt „ein Reliquienheiligtum“-ról van szó, melyben a városalapításkor használt szerszámokat (eke, iga stb.) tartották. Erről egy forrásunk sem tud, különben is a gödröt a primitiák beledobása után azonnal behúzták,¹³ az ekét pedig csak azután, a városkerület megvonásakor vették használatba.

⁹ E. Täubler: Roma quadrata und mundus. (Mitteilungen d. Deutschen Arch. Instituts. Röm. Abt. XLI, 1926, 212—226.)

¹⁰ I. h. 220. l.

¹¹ St. Weinstock: Mundus patet. (Mitt. d. Deutschen Arch. Instituts. Röm. Abt. XLV, 1930, 111—123.)

¹² K. O. Müller—W. Deecke: Die Etrusker², II, 69. 147, aki még a gabona tárolására alkalmas helyet is lát a mundusban.

¹³ L. Plut. Rom. 11 fent idézett helyét és Ovid. Fasti IV, 823.

A legnagyobb nehézséget azonban a következő szavak okozák: mi az a „(locus) saxo munitus initio in speciem quadratam”? A kérdéshez hozzászóló archaeológusok és filológusok hajlandók e szavakban egy kikövezett, négyszögalakú üreg képét, az ősi Roma quadratát, felismerni.¹⁴ Egyéb nyelvi és tárgyi nehézségekről nem szólva, az *initio* szó értelmezése megoldhatatlan feladat elé állítja az interpretátort. Csakis időhatározó értelemben vehetjük; helyhatározóként egyedül Täubler¹⁵ próbálta felfogni: „a bejáratnál” (ahol le lehet szállni a gödörbe!), de ez a nyelvi szempontból is lehetetlen kísérlet általános visszautasításra talált. Semmivel sem kielégítőbb azonban tárgyi szempontból az időhatározóként való értelmezés; a „kezdetben” négyszögalakú gödör nem egyeztethető össze a kerek mundusszal s végleg megdönti ezt a magyarázatot a hely grammatikai elemzése: *munitus est*, miként kevéssel előbb *reposita sunt*, igazi praesens perfectumok, amelyek mellett a multa utaló *initio*-nak semmi értelme és létjoga nincsen. Kénytelenek vagyunk tehát megállapítani, hogy ez a szó romlott. Kijavítására csak az egész félreértett hely új megvilágításával kapcsolatban vállalkozhatunk. „Roma quadratának nevezik a palatinusi Apollo-templom előtti helyet, ahol a városalapításkor kedvező előjelenként szereplő zsengek vannak elföldeelve, mert négyszögletes alakú kötömbbel van megvédve.” Ez a kötömb, melyet Ovidius *ara*-nak nevez, védi meg a szentelt helyet minden szentségtörő beavatkozástól, felásástól, felszántástól stb. Ebben az összefüggésben kitűnő értelmet adna a korrupt *initio* helyett *siliceo*, mint a saxo jelzője. A *silex*-nek, mely általában, nagyságra való tekintet nélkül, a görgeteg követ, kavicsot, tűzkövet jelenti, *sacralis* vonatkozásai ismeretesek. A mundus fölött elhelyezett négyszögletes, kocka- vagy hasábalakú, görgeteg-kő vagy vulkanikus blokk alakját nem emberi beavatkozásnak köszönhetette (ezért a sajátságos, körülíró kifejezés: *in speciem quadratam*, mert „saxum quadratum” a négyszögletesre faragott követ jelentené) s a görögöktől ἀργοὶ λίθοι-nak nevezett „faragatlan kövek” sorozatába tartozik, melyek a kultuszban fontos szerepet játszanak.¹⁶

Két pontot kell még tisztáznunk, melyeket az előzőkben érintettünk, s amelyekre az elhangzott hozzászólások nem adnak kielégítő magyarázatot. Plutarchos idézett helye szerint az áldo-

¹⁴ Az említetteken kívül még Täubler i. h. 220. l., Kerényi i. h. 21. l.

¹⁵ I. h. 220. l.

¹⁶ Az ἀργοὶ λίθοι-ról I. Pauly-Wissowa II, 723. s. v. és 2779. (Baitylia); Daremberg-Saglio I, 413. s. v. és 643. (Baetylia). — Pausan. VII, 22, 4, ἐσθήκῃ δὲ ἐγγύτῃ τοῦ ἀγάλματος (sc. τοῦ Ἑρμοῦ) τετραγῶνοι λίθοι τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν τοὺτους σέβουσιν οἱ Φαρεῖς, ἐκάστῳ θεοῦ τίνος ὄνομα ἐπιλέγοντες. τὰ δὲ ἔτι παλαιότερα καὶ τοῖς πᾶσι Ἑλλήσι τιμὰς θεῶν εἶχον ἀργοὶ λίθοι. Pharaiban tehát a négyszögletes görgeteg kövek bálványokként tiszteltettek. Hasonló kultuszokról I. még Frazer jegyzetét a helyhez.

zati gödröt ugyanazzal a szóval nevezik, mint az égboltot, *mundus*nak. (V. ö. a görög οὐρανός kettős jelentését: „égbolt” és „világ”.) Hasonlóképen szól *Cato* (Fest. 154M) in *commentariis iuris civilis*: „mundo nomen impositum est ab eo mundo, qui supra nos est; forma enim eius est, ut ab iis qui intravere cognoscere potui, adsimilis illae” eius inferiorem partem veluti consecratam Dis Manibus clausam omni tempore, nisi his diebus qui supra scripti sunt (évenként három napról van szó, amikor a *mundus patet*, vagyis a rajta nyugvó lapis Manalis el van hengerítve). E szavakból világos, hogy nem a gödröt tartja szem előtt *Cato*, mikor a *mundus* elnevezésének magyarázatát adja, hanem a fölötte épült szentélyt, illetőleg annak kupolaalakú mennyezetét. Tanúkul hivatkozik azokra, *qui intravere*, és beszél a szentély *inferior pars*-áról is, tehát a szűkebb értelemben vett *mundusról*.

A másik feltűnő körülmény, hogy *Plutarchos* a városalapítás áldozati gödrét a *Comitiumra* helyezi, noha kevéssel előbb a város, *Roma quadrata*, alapítása helyéül a *Palatinust* jelölte meg. Az ellentmondás tagadhatatlan s talán azzal magyarázható, hogy a *Comitiumon* levő, állandó kultuszfunkciókat teljesítő *Cereris mundus*¹⁷ már a fölötte emelkedő tekintélyes, kupolás épület által is lekötötte a császári kor közönségének figyelmét s háttérbe szorította más, hasonló nevű, de eltérő rendeltetésű áldozati gödrök emlékét. Még azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a *Ceres*-szentély papjai *mundusuk* eredetét *Romulusra* vezették vissza s *Plutarchos* ezt a változatot is beledolgozta *Romulus-életrajzába*, nem törődve az ellentmondással.

Befejezésül újra felvethetjük a kérdést, mit jelent tehát s mi az eredete a *Roma quadrata* kifejezésnek?

Hogy a négy részre osztott, köralakú *Róma* elképzelését nem tehetjük magunkévá, azt a tekintetbe jövő írott tanúságok értelmezése során már eléggé kifejezésre juttattuk. Bajos is volna annak négy részre osztását elképzelni, ami a felosztó vonalak megvonásakor még meg sem volt, s miután már megvalósult, szerkezetében, alaprajzában semmi nyomát sem mutatja ennek az előzetes felnégyelésnek. Szabó A. szerint egyetlen ókori régiségbűvár sem beszél négyszögletes *Rómáról*, tehát mind köralakúnak képzei. Ennek az állításnak éppen az ellenkezője igaz: egyetlen ókori forrásunk sem idézhető tanúnak a primitív *Róma* köralakja mellett.

Nem követhetem azokat sem, akik a *palatinusi Róma* nevét a hegytető alakjától származtatják,¹⁸ mert ez sohasem volt négy-

¹⁷ Fest. 142 M.

¹⁸ Különösen a *topographusok*, pl. *Richter Topogr.*² 32.

szögalakú, legkevésbé a régibb, a császári kor talajegyenetési munkálatait megelőző időkben, amire már ismételtén rámutattak. De még ha meglett volna is a város alaprajzának a kívánt négyzetformája, ennek szemléletéhez¹⁹ legfeljebb repülőgépről vagy térkép alapján juthatott volna el a római.

A hagyomány anyagán végigtekintve megállapíthattuk, hogy a Roma quadrata jelentését, illetőleg már az ókorban sem voltak egy véleményen a tudósok. A kifejezés maga Ennius előtti korból való és szoros kapcsolatban áll a szertartásos városalapítással. Benne az ősi itáliai (villanovai), az etruszkoktól is átvett négyszögletes várostelepülés képe tükröződik. Általános felfogás szerint Rómát az etruszk kultúra alakította át pásztortelepülésből várossá s még az sem lehetetlen, hogy szertartásos városalapítás történt *more Etrusco*. De ezt a kérdést is, a primitív város körvonalaival és a római őstörténet annyi más kérdésével együtt el nem oszlatható homály borítja.

Förster Aurél.

De Roma quadrata priscae urbis nomine.

Antiqua de prisca et genuina Urbis Romae forma testimonia in duas discedere partes videntur: sunt enim quae eam quadratam (τετραγωνον) fuisse dicant, alia autem de circulo, quo condendae urbis fines circumscribantur, verba faciunt. Difficultatem tollere A. Szabó (in Mus. Rhen. a. 1938) ita conatus est, ut quadratam pro quadripartitam esse dictam vellet et τετραγωνον Romam omnino negaret. Mihi contra hac dissertatione nullam apud antiquos mentionem Urbis circuli formam prae se ferentis fieri probare in animo erat.

Plutarchus in Vita Romuli c. 11, ubi de condenda Roma tractat, singula caerimoniae commemorans primum quam mundum vocant fossam fieri rerumque primitiis impleri, postea urbis fines aratro circumduci narrat et cum iis quae in circulo constituendo existunt momentis comparat. Non igitur, de similitudine, quae inter urbis et circuli περιφερείας intercedat, agitur.

Varro l. l. V. 143 urbis nomen ab orbe et urvo derivat. Sed nominum affinitatem a consonantia vocum tantum petitam esse quis non videt? Ceteroquin orbis cuius mentio fit non formam geometricam quadrato oppositam, sed omnino lineam curvam in se redeuntem significat (cf. κύκλον de urbium moenibus dictum).

De Romae quadratae verborum vi et sensu iam antiqui nihil certum habebant. Varro apud Solinum I 17 quadratam eam esse dictam ait, „quod ad aequilibrium foret posita“. Hoc loco quadratam pro perfecta et elaborata positam esse existimo. Varro Romam quadratam, h. e. perfectam atque elaboratam vult dictam, quod ad libram, fabrorum instrumentum, esset aedificata. Ineptum sane interpretatio, non inaudita tamen apud virum doctissimum. — Purimum ab his discrepant, quae ex antiquario incerto sumpta apud Festum 258 M leguntur. Locum perperam adhuc intellectum sic interpretandum puto: fuisse Romae in monte Palatino ante aedem Apollinis locum, ubi cum urbs conderetur mundum h. e. fossam boni ominis

¹⁹ Erre pedig szükség van, ha „von der quadratischen Form als dem sinnfälligen und unbezweifelbaren Umrissbild der Stadt“ származtatjuk a Roma quadratát.

causa primitiis replendam effoderent officioque perfecto terra obruerent. Hunc locum, ne violaretur, saxo forma quadrata supra imposito munitum esse, primo quasi urbis nucleo. In verbis „saxo munitus initio in speciem quadratam“ vocabulum *initio* corruptum videtur; fortasse legendum *siliceo*.

De Roma quadrata cum iam apud veteres maxima exstitisset dissensio quaeque de urbe condenda tradita essent nihil nisi ritum Etruscum quasi in actus deducerent, prisca et genuina urbis forma caliginosa nocte pressa manebit.

Aurelius Förster.

A BELSŐ-PANNÓNIAI ÚTKUTATÁS PROBLÉMÁI.

1. *Mogetiana.*

Az ókori Dunántúl földrajzának kutatói számára legfontosabb forrás a röviden *Itinerarium Antonini* néven ismert III. századbeli utikönyv, amely tudvalevőleg közli az útvonalakon levő állomásokat és ezek egymástól való távolságát is feltünteti. Éppen ez utóbbi körülmény teszi annyira becessé *Itinerariumunk* adatait a Ptolemaeuséival szemben, kinek a Dunántúlra vonatkozó adatai csak alig értékesíthetők.¹ Míg az *Itinerarium* alapján a pannóniai limes mentén vonuló hadiút irányáról, a szép számban ismert mérföldkövek segítségével, elég megnyugtató eredményeket tud felmutatni a kutatás, addig a belső transverzális utakról majdnem semmit sem tudunk, éppen a mérföldkövek teljes hiánya miatt. Ennek következtében közel két tucat helység hollétét is sűrű homály borítja, annak ellenére, hogy a legjobb hazai és külföldi kutatók már másfél százada próbálkoznak a belső Dunántúl eme ókori helyneveit lokalizálni. Sajnos sikertelenül, a pontosnak látszó adatok makacsul dacolnak minden eddigi kísérlettel. E sikertelenség főokát abban látjuk, hogy valahányszor egy elmélet holtpontra jutott, nem egészen előlről kezdték a probléma alapvetését, valami új módszer alkalmazásával, hanem tovább építettek az életképtelen feltevésekre.

Hogy a kiátástalannak látszó állapotot előidéző többi okot is láthassuk, jelmezoznünk kell nagyjából az eddigi kutatások menetét, kiemelve az olyan felismeréseket, melyek nagy hasznára lehettek volna a pannóniai útkutatás fejlődésének, ha meg is szívtelték volna azokat. Az első időkben — amikor még nagyon kevés római kori lelet állt rendelkezésre — a távolságok segítségével jelölték ki az *Itinerarium* helységeit, sokszor tekintet nélkül az utak lehetséges irányára vagy pedig teljesen a mai utak irányát követték. Ma már tudjuk, hogy ez a módszer csak ritkán célravezető.² Később már a

¹ A Dunától északra eső terület ptolemaeusi adataira már nem áll ez a megállapítás; nemrég sikerült megállapítanunk egy a Nyitra völgyén át a Keleti-tengerhez vivő útirányt, melynek mentén néhány helység is identifikálható. Nép és Nyelv, 1943. 107—115.

² Helymeghatározásuk nem egyéb pusztá ráfogásnál, de mivel a távolsági adatokat mindig figyelembe vették, azért több esetben „eltalálják” a valóságot, különösen oly eseteknél, midőn a régi út párhuzamosan haladt a maival.

mindinkább gyarapodó archaeológiai leleteket hívták segítségül — sajnos a távolsági adatok rovására —, de végül kisült, hogy az egymással összekötött leelőhelyek feltételezett útvonalai semmi megnyugtató eredménnyel nem jártak, mert ezeknek nem sok köze volt Itinerariumunk útjaihoz. Legutóbb pedig helyesen azt a meggyőződést hangoztatták, hogy magát az egykorú úttestet kell felkutatni és az útvonalak megállapításánál felhasználni. Az első, aki nálunk erre már jó eleve felhívta a figyelmet, Rómer Flóris volt. Idevonatkozó célkitűzését ide iktatjuk, mert ma — 80 év multán — is igen aktuálisnak tartjuk. „A római utak irányának meghatározása régi földleírásunkra nézve fölötte szükséges. Akárhol akadunk útnak nyomaira, azokat pontokkal kijelelnünk, és idővel egy valódi hálólul kellene összekötnünk. Addig, még ilyen authenticus út-hálózattal nem bírunk és a régi castrumok helyeit is a legnagyobb tüzetességgel ki nem jelöljük, hiában cirkalmazzuk ki a mostani térképeken a régi római telepeket, állomásokat. Levegőben függő munka az, és időelőtti; mert valódi alap nélkül délibábszerű legvárakat építünk. Bizonyítja ezen állításom igazságát a századok óta gyakorlott, semmi biztos eredményre nem vezetett tapogatódzás és hiába való vesződés. — Először külföldiek készítettek régi geographiát hiányos térképeinken, követték hazai szorgalmas búváraink, és mi lett az egyes pontokra alapított teoriának következménye: hogy egész kötetekre kinőtt hypothesisaik szerkezete mások által ismét félrevetett, és hogy annyiféle régi pannóniai mappánk van, ahány műkedvelő — hivatás és valódi tanulmányozás nélkül — e háládatlan munkába belekapott és be-e is fáradt. Csupa ismeretlen mennyiséggel fogunk addig dolgozni, míg alapos kutatások nyomán a római várakat, főleg pedig a római utakat nem fogjuk constatirozni.“³

Rómer intelme pusztában elhangzott szó maradt továbbra is. A Corpus III. első kötetéhez (1873) mellékelte Pannónia-térképen Kiepert több útvonalat is kijelölt, ugyanez évben Rómer is szerkeszt egy pannóniai mappát,⁴ melynek útvonalai persze eltérőek a Kiepertétől. Bizonyos mértékben Rómer maga sem követte saját intelmeit, jelen esetben nyilván a fenéki „várna“ csábította. Salamon Ferenc is konstruált egy „mediterrán utat“.⁵ Hiába hangoztatta újra Ortvy,⁶ az úttestek felkutatásának szükségességét, így ment ez tovább is, míg Domaszewski szelemes „beneficiárius elmélete“ kiszorította az eddigi feltevéseket.⁷ A CIL. III. 1902-ben megjelent Pannónia térképén

³ Műrégészeti Kalauz, Pest 1866. I. 83 sk.

⁴ Desjardins—Rómer: A M. N. Múzeum római feliratos emlékei. Bpest 1873.

⁵ Salamon F.: Budapest története, Bpest 1878. I. 230—259.

⁶ Ortvy T.: Egy állítólagos római mediterrán-út Pannóniában. Értek. a tört. tud. köréből. XI. 7. 1884. 73—77.

⁷ Die Beneficiariereposten und die römischen Strassennetze, West-deutsche Zeitschrift XXI. (1902), 158—211.

már Domaszewski feltevése alapján jelzik Kieperték az útirányokat. Nálunk Finály Gábor, helyes megokolással, kevés bizalommal fogadja a Domaszewski—Kiepert féle útvonalakat és az általa közölt térképre berajzolt útvonalak szemléltetik egyszersmind az akkori kutatás állását is.⁸ Mivel az úttestek tervszerű felkutatására sajnos ezután sem történt úgyszólván semmi sem, természetesen a Kiepert-féle térkép uralta Pannónia ókori földrajzára vonatkozó ismereteinket. A dolgok ilyenénvaló állása készítette Finály Gábort 1915-ben annak a hangsúlyozására, hogy az Itinerarium utainak „pontos megállapítása teheti majd csak lehetővé, hogy a ma névtelen romokat megillető neveiken tudjuk hívni”.⁹ Mindhiába! azóta sem történt e téren semmi, sőt az utóbbi két évtized alatt nálunk is felfelé fordult archaeológiai kutatások során sem került még sor transversális utaink megállapítását célzó program érdemleges előterjesztésére.¹⁰

Az eddigi kutatások menetének e rövid ismertetése után azt hihetnők, hogy talán az anyagiak hiánya idézte elő a stagnálást. Nemcsak ez, több oka is van ennek! Mi a holtpontra jutás végokát abban véljük felismerni, hogy mindezideig nélkülöznünk kellett egy tervszerű kutatásnak pontosan körülírt célkitűzését. Az ilyen célkitűzés előfeltétele pedig valamilyen magából a problémából kinőtt módszer és annak alkalmazása. E sorok írója közel két évtized óta kísérletezik egy ilyen, helyszíni megfigyeléscsökkentéssel hitelesített módszer felállításával, melynek alkalmazása e kiállításalannak látszó problémák megoldására is vezessen. E módszer alkalmazásával sikerült egy belső provinciális útvonal irányát megállapítani és kijelölni. Erről be is számoltunk e folyóiratban,¹¹ igaz, hogy az elért eredményt nagyban elősegítették a rendelkezésre álló mérföldkövek. Mivel a többi belső útvonal mellől — mint már említettük — egyetlen hitelesnek mondható mérföldkövet sem ismerünk és az irodalomban elszórtan említett útnyomok közül eddig még egyet sem sikerült megtalálnunk, melyet biztosan rómainak mond-

⁸ Arch. Ért. XXIII. (1903), 164—173.

⁹ Urania XVI. (1915), 222.

¹⁰ 1936-ban Nagy L. tartott előadást a pannóniai utakról az Instituto di Studi Romani sorozatában. — Alföldi érinti az utak kérdését (Századok 1936. 17. 1. 4. jegyzet). — Lovas Elemér: Pannónia római úthálózata Győr környékén. (A Pannonhalmi Szemle Könyvtára 22. sz. 1937.) E munkát csak elismerés illeti, vajha minden vidéki múzeum vezetője követné! — A Sopianaeból kiinduló római utakról értekezett 1941-ben Radnóti Aladár. (Pécs sz. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának” 1939—40. évi Értesítője, 27—39.)

¹¹ EphK, LX (1936) 44—55. Az 51. lapon levő térképvázlat felismerhetőnek jelzett útvonalán (a 2. és 3. mérföldköv között) egy úttest részletét Garády fel is tárta, Diss. Pann. Ser. II. 10. (Laureae Aquincenses I.) 1938. 183 sk.

hatnánk, és mivel e nehézségeket növeli még az Itinerarium egy-néhány téves adata, ezért nem marad más hátra, mint kijelölni a felkutatandó területeket, melyen az útikönyv útvonalai vezettek. E célkitűzés nélkül a véletlenre hagyatkozva kellene lelőhelyről-lelőhelyre járnunk céltalanul, mert szerencsés esetben is esetleg csak egy helyi útra bukkanhattunk.

A célul kitűzött útkijelölést egy *kizárólag geográfiai* szempontokon nyugvó módszerrel hajtottam végre, mely a legkörültekintőbb megfontolások alapján kell, hogy történjék. Kutatásaim során meggyőződtem arról, hogy a római útépítő mérnökök sokat adtak az oro- és hidrográfiai adottságokra, kerülték a nedves, lápos területeket, hegyvidékeken előnyben részesítették a párkányutak építését s így tovább. Számításba kell vennünk a geotektonikai szempontokat, erodáló hatásokat, a szél és víz koptató munkáját, az inundációs területek okozta nehézségek különböző áthidaló szempontjait mind a jelen, mind a múlt szemszögéből is stb. E munkahipotézisekből kinőtt módszert követi a *helyszíni bejárás*, mely egyszersmind hitelesítése a „geo-topográfiai”-nak nevezhető módszernek.

Még néhány szóval a sokat emlegetett úttestekre is ki kell térnünk. Bármennyire helyeseljük is a római úttestek felkutatásának szükségességét, minthogy vajmi kevés áll belőlük eddig rendelkezésre, rá kell mutatni arra is, hogy pusztán ezekből az Itinerarium útvonalait nem lehetséges kijelölni. Ugyanis a római uralom alatt virágzásnak indult kelta telepéket mint azelőtt, úgy akkor is utak, mégpedig kövezett utak kötötték össze egymással. Ezek a vicinális utak persze keskenyebbek voltak, mint a távolsági forgalomra szánt 4—5 m széles provinciális utak vagy a hadi célokat szolgáló 6—7 m szélességű birodalmi műutak. Ezek éppoly viszonyban állnak egymással, mint a mai községi, megyei és országutak. Ennélfogva világos, hogy csak az ilyen szélesebb utak maradványai vehetők tekintetbe az Itinerarium útvonalainak azonosítása szempontjából. Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy az útikönyv vonalain kívül más utak is voltak még Pannóniában, melyeken a tartomány forgalmát bonyolították le; az Itinerariumban közölt útirányok inkább az akkori idők utas- és postaforgalmát tartották szem előtt. Az ilyen távolsági utak érthető módon nem mindig vezettek keresztül a városokon vagy telepeken, hanem bizonyos távolságban maradtak ezektől, mivel az utirány követésének ökonómiaja így kívánta. Ilyen esetekben a helységet egy bekötő út kötötte össze a főútvonallal, mint ahogy manapság még nagyobb városok is elég távol esnek a vasútállomástól. Hasonló esetekben tehát a település körülbelül 1—2 km távolságban keresendő. Megjegyzendő végül, hogy az Itinerarium helységei nem mindig vonatkoznak valamely nagyobb településre, hanem egy bizonyos — 40 mérföldnél mindig kisebb távolságra eső — álló-

másra is, mely lehetett *mansio*, vagy más ilyen, mindig lóváltásra is berendezett *mutatio*.¹²

Miután az eddig elmondottakban általában vázoltuk a Dunántúl transverzális római útjainak problémáját, a részletkérdéseket esetről esetre továbbiakban fogjuk tárgyalni. Legelőször Mogetiana municipium helymeghatározásáról számolunk be az alábbiakban.

* * *

Mogetiana neve az Itinerariumban kétszer fordul elő; először a Sopianae—Savaria útvonalon (I), másodszer pedig a Savaria—Aquincum vonalán (II). Az első esetben Savariától a távolság 36 mp-t tesz ki; két variánsa is van e távolságnak (26 és 33), de mivel az I. útvonal összesen 127 mp, ami megfelel a legrövidebb út tényleges távolságának, a variánsokkal való kombinációk elejtendők. Egyébként is a 36 mp az általánosan elfogadott távolság, ezt bizonyítja a mi helymeghatározásunk is. A II. útvonalon Mogentianae alakban fordul elő és Savariától Mestrianae érintésével (30 + 25 =) 55 mérföldre van. Mivel a II. vonal hossza összesen 169 mp-t tesz ki, ami jóval több a valóságos távolságnál, nyilván vargabetűt írt le útikönyvünk. Már régebben is gondoltak arra — nézetünk szerint helyesen —, hogy itt valami nagyobb kitérésről lehet csak szó, csak Mestrianae fekvése maradt bizonytalan.¹³

Vitásnak mondható, hogy vajjon az I. útvonal Mogetianája azonos-e a II. vonal Mogentianaejával. Azonos nevű helység van több Pannóniában is (Bassianae, Sabaria, Jovia), de ezeknek egymástól távolsága jóval meghaladja az 50 római mérföldet, míg a két Mogetiana kitérő nélkül is csak 19 mérföldre volna egymástól. Valószínűtlennek látszik eszerint is, hogy egymáshoz aránylag elég közel két azonos nevű helység létezett volna. A Mogentiana a akot pedig már Holder is hamisnak mondja.¹⁴ A két útvonal Mogetianájának azonossága mellett szól az is, hogy az útikönyv nem akarta megismételni ugyanazt a vonalat, meg aztán lehet, hogy az aquincumi postáját ezt az utat tette meg. A II. útvonal adatainak itt-ott hibás volta egyáltalában nem befolyásolja Mogetiana helyének meghatározását, ezért itt most nem foglalkozhatunk velük bővebben.

Az Itinerariumon kívül Mogetianát feliratok is említik.¹⁵ Erdékes, az egy óbudain kívül, mind Komárom megyéből, tehát Brigetio környékéről került elő. Az egyiket Ácson, az erdőben

¹² Az Itin. Burd. helynevei után oda is szokta tenni, hogy az állomás civitas, mansio vagy mutatio-e.

¹³ Legutóbb Finály G. fogalkozott Mestrianae helyével, Történeti Szemle V. (1916), 480—489.

¹⁴ Altceltischer Sprachschatz, Leipzig, II. (1904), 608.

¹⁵ Mogetianáról Kuzsinszky a Pecz-féle Ókori Lexikonban (1904) és Fluss a PWRE (1932)-ban adtak összefoglaló képet.

találták (CIL. III. 10993),¹⁶ a másikat Billeg-pusztán (4338=11043), Császár községből kettő ismeretes (15188¹ és 4)¹⁷ és végül az óbudai sírkő (15166).¹⁸ A helység neve e feliratokon MOG, MOGE és MOGET rövidített alakban fordul elő, az utóbbi alak egyben bizonyítja, hogy az I. útvonal Mogetiana alakja a helyes. Megtudjuk még e feliratokból, hogy Mogetiana municipium volt, és hogy ez emlékeket ottani városi tisztviselők emelték a fenti helyeken, ahol valószínűleg birtokuk és villa rusticiájuk is volt és ahová temetkeztek is. Három decurio nevét is tudjuk: Aelius Rufi(ni)anusét, L. Sept. Fuscinusét, aki fiát Aquincumban iskoláztatta¹⁹ és végül Cassius Karinusét, kinek neve e császári felíraton kívül egy Környéről (Komárom m.) való magánbélyeges téglán is előfordul, sőt hasonló bélyeg ismeretes Bakonybánkrol is.²⁰ Ez adatokból tehát világos, hogy itt egy nagyobb településről van szó, amely Hadrianus idejében lett municipiummá (Aelia Mogetiana). — Az előbbiekből két adat bír fontossággal a helymeghatározás szempontjából: a távolság és hogy a keresett Mogetiana nagyobb város lehetett. Ezek alapján egy oly lelőhelyet kellene prezentálni, amely kiterjedésénél fogva is bizonyítaná Mogetiana holfekvését. Végeményünk szerint sikerült ezt is megtalálni egy olyan romterületen, amely mind a régi, mind az újabb szakirodalomból eléggé ismert lelőhelyként szerepel.

De lássuk még előbb, hogy hová-merre helyezgették kutatóink Mogetianát. Mannert (1820) Zalabérre teszi,²¹ Reichard (1824) Zalaszentgróthban látja,²² Römer (1873) Fenékre jelöli ki, Kiepert (1873) pedig Keszthelyen véli megtalálni Mogetianát. E két utóbbi felfogás uralkodik ezután egy negyed századig. Kuzsinszky (1891) Keszthelyhez csatlakozik,²³ később azonban Fenéket is lehetségesnek tartja, annak ellenére, hogy Domaszewski (1902) és utána Kieperték Tüskevárbán (Somlyóvásárhelytől nyugatra) látják meg Mogetiana helyét. Pichler (1902) mint lehetőségeket felsorolja Fenéket, Zalabért, Tapolcát és Szentgrótot, melyek közül az utóbbit tartja a legvalószínűbbnek; 1904-ben jegyzékében már 16 helységet említ fel, amelyek közül Keszthelyt, Sümeget és Tapolcát csillaggal jelöli meg, mint a legvalószínűbbeket, noha térképén Zalaapáti

¹⁶ Arch. Ért. X. (1890), 2. l.

¹⁷ Arch. Ért. XXII. (1902), 34—38.

¹⁸ Budapest Régiségei VII. 38 sk.

¹⁹ Budapest Története, Budapest az ókorban 2. r. 1942. 468, 554.

²⁰ Diss. Pann. Ser. II. 11. (Laur. Aq. II.) 1941. 89.

²¹ K. Mannert: Geographie der Griechen und Römer, Leipzig 1820.² I. 3. 682, 688.

²² C. T. Reichard: Orbis terrarum antiquus, Norinbergae 1824. X. tab. Dm.

²³ A Szilágyi-féle Magyar Nemzet Története I. köt. térképmellékletén.

helyére teszi Mogetianát.²⁴ Csák Árpád (1903) Fenék mellett foglal állást,²⁵ Finály G. (1903) ugyanekkor Zalaegerszeget jelöli meg Mogetiana helyéül. Ezután már semmi új helymegjelöléssel nem találkozunk a szakirodalomban és vagy az egyik vagy a másik fel-fogáshoz csatlakoznak a kutatók. Legújabbban Alföldi (1934)²⁶ és utána Graf (1936)²⁷ Tüskevár, Nagy Lajos (1942) pedig Fenék mellett foglalnak állást.²⁸

Ezek közül Tüskevár és Zalaszentgrót a távolság szempontjából még számításba jöhetnének, mert az előbbi valóban 36 mérföldre van Sabariától, az utóbbi mintegy 30—32 mp-ra van ettől. A tüskevári feltevést támogatná az is, hogy Veszprém felé kellett egy transzverzális útnak vezetni, mert útnyomok is vannak e vidékről,²⁹ de e feltevésnek éppen az I. útvonal számadatai mondanak ellent. Szentgrót helyzete is csábító, a 4 mérföld különbség ellenére is, kiváltképp ha elfogadhatnánk a 33 mp variánst, meg hogy még római sírok is ismeretesek a Polgárváros közeléből.³⁰ Mindezeket az érveket nem tartjuk kielégítőeknek, egyrészt azért, mert az I. útvonal szilárdnak mutatkozó távolsági adatait megzavarná a nyilván hibás többi variáns alkalmazása, másrészt e kétségtelenül nagyon régi település leletviszonyai nem engedik meg, hogy egy municipummal azonosíthassuk.

Most pedig lássuk csak, hogy hol van az a romterület, mely Mogetianával azonosítható, és amely mind *nagyságánál fogva*, mind az Itinerariumban jelzett *távolság tekintetében* kiállja a próbát az esetleges ellenérvekkel szemben. Ennek felkutatását nagyon elősegíti az a körülmény, hogy Mogetiana Sabariától számítva az I. útvonal első állomása. Ennélfogva nem feltétlenül szükséges az egyes úttestmaradványok ismerete, míg a már beljebb eső helységek megállapítása ezek nélkül — mint már említettük — majdnem lehetetlen. A 36 mérföldnyi távolságból, a közbeeső terület domborzati viszonyainak megfelelően az útkanyarodásokra 5—6%-ot le kell vonni. Az így elért 34—35 mp-nyi körzőnyílással megvont körív érinteni fogja a kérdéses romterületet ott, ahol a fentebb vázolt módszer szerint a legvalószínűbb útirányt már előzőleg kijelöltük. Így jutottunk el a Sümegtől nyugatra fekvő Vince-majorhoz, pusztán 75,000-es térképeken végzett számítások alapján. Nagy meglepetésül szolgált, hogy a Vince-major és Vörös-major

²⁴ Fritz Pichler: *Austria Romana*, Leipzig 1902—4. 165, 285.

²⁵ A Bal. Múz. Egy. I. Évkönyve, 1903. 87 sk.

²⁶ Pannónia térképe a M. Szemle Kincsestára 42. sz.-ban.

²⁷ Diss. Pann. Ser. I. 5.

²⁸ Budapest az ókorban, 1942. 468, 554.

²⁹ Márkó és Rátót közt, v. ö. Rhé Gyu'la (A Bal. tud. tanulm. eredményei III. 1. r. 1. szakasz, 27. l.) és Laczkó Dezső (Balácsa, Hornig br. kiadása, 1912) térképeit a veszprémmegyei utakról.

³⁰ Posta B. Arch. Ért. XV. (1895), 326—333. és Darnay K. Arch. Ért. XVI. (1896), 127—132.

közt Berki-malomnál számos római téglát és épületmaradványokat találtak; ez a romterület déli irányban is folytatódik Sümegcschitől keletre, lehetséges, hogy északi irányban is nyomozható volna e nagy telepcsoporthatárában, ahonnan római sírok ismeretesek.³¹

E romterületről először Rómer Flóris jegyzőkönyvei tesznek említést,³² később Adám Iván, a sümegi reáliskola igazgatója írta le itteni kutatásait. Először a déli romterületet (az ú. n. Keszthely-kútná) írja le,³³ majd az északi romcsoporthatárát (a Berki-malomnál) közt végzett ásatairól számol be részletesen.³⁴ Azóta senki nem végzett ásásokat e nagykiterjedésű telepen, ezért csak Adám 65 év előtti eredményeire kell támaszkodnunk.

A nagykiterjedésű római telep északi csoportjából Adám közel egy hektárnyi (82,5 ár) területet kutatott át, mindenütt falmaradványok és egyéb épülettörmelékek; rengeteg téglát hordtak már el innét építkezésekhez és utak, utcák feltöltésére. A téglákból több fajta hasonlított a Csehinél találtakhoz. A köanyagok közül szerinte a bazalt Tátikáról, a homokkő Keszthelyről, a vörös homokkő pedig Alsóörsről való. Adám ásataiból két nagyobb épület ismeretes: 1. a sarktornyos „*Quadriburgum*“ (30,23 × 30,23, a tornyoknál 39,43); inkább kell valami castellumnak tartani, mint vil'a rusticanak (Nagy L. szerint). A 73 cm-es falvastagságú tornyok feltétlenül valami megerősített épületre vallanak. A 2. épületmaradvány az előbbtől 150 lépésre volt és jellegét tekintve öskeresztény *bazilikanak* volna tartható, mérete 72,8 × 21,6 m.³⁵ Vagy 1 km-re római kori sírt is jelez Adám, 250 darabból álló rézpénzlelettel. Ezenkívül nagyszámú cserépedény-töredék, vörös és fekete színben található itt, valamint számtalan érem is. Egy a IX. századból való salzburgi érseki pénz arra mutat, hogy itt még a honfoglalás előtti században is lehetett élet. A település kontinuitása tehát a kelta időktől a honfoglalásig nem kétséges. Az avar korban kezdődő elmocsarasodási folyamat idézhette elő, hogy a város lakossága elhagyta ősi lakhelyét és megalapította a magasabban fekvő Sümeget.

Ez az északi romcsoporthatárát, mint említettük, összefüggethetett a délivel. A Csehi határában levő Keszthely-kút melletti köhídtól délre körülbelül 2 hektárnyi területről jelent Adám épületromokat és az alapfalak egész sorozatát. A nagyszámú törmelék is főleg falanyagból és téglákból áll, ásásokat itt nem végzett. A felszínen

³¹ A Bal. Múz. Egy. I. Évk. (1903) 36. és Múz. és Kvtári Ért. 1912, 130.

³² Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. Bp. 1920. (A Bal. tud. tan. eredm. III. 1. r. 2. sz.) 114. l.

³³ Arch. Ért. XIV. (1880), 217 sk.

³⁴ Sümeghi földalatti épület maradványok, Arch. Ért. II. (1882), 14—28.

³⁵ Legutóbb Nagy L. foglalkozott vele Pannonia sacra-jában (Szt. István Emlékkönyv I. 81 sk.).

sok CRN jelzésű bélyeges téglá található, már Rómer említ ilyeneket az itteni „téglási dülő”-ről és Keszthelyről is; ugyanilyen jelzésű téglákat közül Kuzsinszky még Zalaszentőrtől³⁶ és Gyenesdiásról.³⁷ Hogy mily cohorsok állomásoztak e helyeken, bizonyosan nem tudni, lega.ább is nem találkoztam még e betűk feloldásával az irodalomban. Nem lehetne talán C(ohors) R(haetorum et) N(oricorum)-ra gondolni? különösen azért, mert e cohorsok külön-külön szerepeltek pannóniai diplomákban a Kr. u. 80—85 évek közt.³⁸ Ismerünk Csehiből még egy kisebbfajta téglát is CRI jelzéssel; itt is gondolhatnánk talán a cohors Rhaetorum primára, melyet egyesíthettek később noricumai csapatokkal. Ha ezek az ötletek valónak bizonyulnának, igazolni tudnánk azt, hogy Mogetianában már municipiummá emelése előtt e cohorsok állomásoztak. — Ádám közli egy téglatöredék ábráját,³⁹ melyen szerinte betűfélék vannak; ha a rajz megbízható, akkor retrograd olvasása: SS CAS. Kár, hogy a többi része hiányzik, de így is kísért az, hogy Cassius Carinus környei és bakonybánkai magántégláira gondoljunk, melyek a decurio mogetianai téglagyárában készülhettek talán.

Már az eddig ismertetett kevés adatból is világos e két romterület összefüggése, amit eddig a környék legjobb ismerőjén, az autodidakta ősrégész Darnay Kálmánon kívül senki nem hangoztatott. Ezt a tényt a maga módján így fejezi ki: „Sümegh berki-malmi magaslatán épült római kolóniától ezer katonai „pass”-ra fekszik a csehi-keszthely-kúti dülő táborhelye.”⁴⁰ Ezt ő Colonia Curtanak nevezi, az Ádám által is átvett, meglehetősen idétlen teória alapján. Sajnos, az ilyen kiagyalt koholmányok a múlt században is még elismerésben részesültek a helyi kutatók körében. Azonban ki kell emelnünk e derék helyi kutatók érdemeit éppen a régészeti „hagyatékuk” szempontjából, mert az ő munkájuk és közleményeik nélkül még ennyire sem volnánk. Jelen esetben is le kell szögeznünk, hogy Ádám Iván és Darnay Kálmán munkássága csak hálára kötelezhet bennünket is, mert a fenti adatokon kívül még úttestekre vonatkozó adatokat is fennartottak számunkra. Ádám szerint „a taranyi puszta körül világosan láthatók még egy hatalmas útvonal romjai.”⁴¹ Ilyen nevű pusztát nem találtam a környéken, talán Tárkány puszta elírása? — Darnay pedig római leleteket nyomozva, említi, hogy „Fenéktől Veszprémig, Csehi és Sümegen keresztül római útvonal állapítható meg, melynek törmelékei között a CRN bélyeggel ellátott római téglák nem ritkák.”⁴²

³⁶ I. m. 112. l.

³⁷ U. itt 107. l. (képpel).

³⁸ PWRE IV. 319, 328.

³⁹ Arch. Ért. II. (1882), 21. l.

⁴⁰ Darnay K.: Sümegi Kalauz, Sümeg 1930. 44. l.

⁴¹ Arch. Ért. II. (1882), 24. l.

⁴² Arch. Ért. VII. (1887), 443. l.

Ez adatokat elkövetkezendő helyi kutatásainkkal szeretnénk tisztázni.

Az *Itinerarium* távolsági adatát és Mogetianának a feliratokon municipiumként való megjelölését véve alapul, geo-topografiai módszerünk alkalmazásával Mogetianát a Sümegtől nyugatra levő Vince-major és Sümegsehi közti kb. 4—5 hektárnyi romterületre kellett lokalizálni.

Mogetiana topografiájára vonatkozó részletkérdéseket csak ásatásokkal lehetne tisztázni; erre ma anyagiak híján nem igen lehet gondolni. E romterületet pedig érdemes volna — ha szerényebb keretek közt is — komoly kutatások színhelyévé tenni, mert a tizenkettedik órában sikerülne még talán egyet-mást megmenteni a tudomány számára abból, ami a neuntörődomség folytán még nem esett eddig az idő vasfogának és az oktan puszításnak áldozatául.

Simonyi Dezső.

*

Römerstrassen im Inneren Pannonien.

Das aus dem III. Jh. stammende Reisebuch: *Itinerarium Antonini* hat, wie bekannt, zahlreiche pannonische Ortsnamen bewahrt. Die Lokalisierung der an der Donau liegenden Ortschaften ist mit einzelnen Ausnahmen bereits früher einwandfrei gelungen, die Identifizierung der etwa zwei Dutzend Ortsnamen, bzw. Ortschaften im Inneren Pannonien konnte dagegen trotz zahlreichen Versuchen bislang nicht erreicht werden. Die Hauptursache der Schwierigkeiten liegt darin, dass während an der Heerstrasse den Limes entlang zahlreiche, römische Meilensteine bekannt sind, die transversalen Strassen im Inneren Pannonien keinen einzigen derartigen Meilenstein aufweisen. Umsomehr hat die wissenschaftliche Forschung alles versucht, um die belegten Ortsnamen geographisch bestimmen zu können. Die Arbeiten Mannert's (1820), Reichard's (1824), Kieperi's (1873) und Domaszewski's führten zu keinem Ergebnis. Römer (1864), Ortvay (1884) und später Finály (1915) wiesen mehrfach — sehr richtig — darauf hin, dass ohne die genaue Kenntniss der römischen Strassenzüge eine befriedigende Lösung des Problems nicht zu erwarten ist. Ihre Mahnung war allerdings vergebens; bis heute ist in dieser Beziehung kam etwas geschehen. Auch sie selbst begnügten sich damit, die inzwischen ausgegrabenen römischen Siedlungen mit den Ortschaften des *Itinerarium's* zu identifizieren. Obwohl bereits Finály im Jahre 1903 die geistreiche „Benefiziarier-Theorie“ Domaszewski's mit berechtigtem Zweifel empfang, verfolgen unsere Archäologen meist auch heute noch die Domaszewski'schen Wege.

Da die Frage rein theoretisch keineswegs zu lösen ist, versuchte Verf. mit Hilfe einer den Forderungen des Problems angemessenen, ausschliesslich geographisch bedingten, „geo-topographischen“ Methode vorerst die betreffenden Strassenzüge zu bestimmen, und diese dann an Ort und Stelle zu durchforschen; die so erreichten Ergebnisse mussten dann mit den bisher gesammelten archäologischen Kenntnissen in Einklang gebracht werden. Zweifelsohne dürfen nur jene Strassenzüge zur Identifizierung mit den Poststrassen des It.-s herbeigezogen werden, die 6—7 Meter breit, d. h. richtige Fernstrassen waren; die schmäleren Fahrwege dienten nur provinziellen od. vizinalen Zwecken, d. h. nur dem örtlichen Verkehr zwischen den einzelnen römischen Dörfern.

Der Ortsname *Mogetiana* wurde bereits auf mehrere Ortschaften bezogen. Mannert versteht darunter Zalabér, Reichard Zalaszentgrót, Römer Fenékpusztá, Mommsen, bzw. Kiepert dagegen Zalaegerszeg. In der

Folge schliessen sich unsere Archäologen bald der einen, bald der anderen Ansicht an. Kuzsinszky nimmt erst für Keszthely Stellung (1890), später hält er auch Fenékpuszta für möglich (1904). In jüngster Zeit identifizieren Alföldi und Graf Mogetiana mit Túskevár (1934, bzw. 1936), L. Nagy dagegen mit Fenék (1942). Pichler's Römische Ortsnamenkunde (1904) nennt 16 Ortschaften, unter denen P. drei für möglich hält (Keszthely, Sümeg, Tapolca), auf der Landkarte aber einen vierten Ort, Zaapáti, bezeichnet. Eben diese Unsicherheit drängt zur genauen Bestimmung; auch die Möglichkeit der Lokalisierung der an den Strassen Savaria—Aquincum und Savaria—Sopianae gelegenen und im Itinerarium aufgezählten Ortschaften hängt von der genauen Ortsbestimmung Mogetianas ab.

Da Mogetiana dem Itinerarium zufolge 36 Meilen weit von Savaria liegt und laut den Inschriften *municipium* war — wie bekannt, sind auch die Namen von drei decuriones belegt —, liegt klar, dass in der erwähnten Entfernung von Savaria eine solche römische Siedlung zu suchen ist, deren Grösse Mogetiana entsprechen kann. Der gesuchte Ort befindet sich demnach einerseits an der von Savaria aus südwestlich laufenden Strasse, deren Lauf wir mit Hilfe unserer Methode bestimmen können, anderseits aber auf der Kreislinie, die wir mit dem Radius von 36 Meilen von Savaria ausgehend ziehen (die durch die Terrainverhältnisse bedingten notwendigen Korrekturen müssen in Betracht gezogen werden).

Im Schnittpunkte der beiden Linien (d. h. zwischen *Vincemajor* und *Sümegecsehi*) finden wir überraschenderweise ein bereits seit 80 Jahren bekanntes, etwa 4 Hektar umfassendes Ruinenfeld, das unzweifelhaft eine ursprünglich römische Siedlung war, und die Richtigkeit unserer Annahme, bzw. Rechnung beweist. Eine Zufallserscheinung darin zu erblicken, ist wohl kaum möglich.

Die aus den zahlreichen Ruinen stammenden Ziegelsteine weisen die Buchstaben CRN auf, und zeugen von der Bautätigkeit der hier stationierenden Kohorten; derartige Ziegelsteine sind auch aus mehreren anderen Ortschaften in der Nähe bekannt. Wäre es nicht naheliegend anzunehmen, dass die Zeichen CRN von den vereinten Truppen der *C(ohors) R(haetorum et) N(oricorum)* stammen? Insbesondere, da diese Kohorten einzeln bereits aus den Jahren zwischen 80—85 n. Chr. Diplome in Pannonien aufweisen.

Den bisherigen Annahmen entgegen ist demnach das bezeichnete Ruinenfeld als der wahre Ort Mogetianas zu betrachten. Eine baldige Ausgrabung wäre wünschenswert.

Dezső Simonyi.

EGY VLÁCH FALU NEVE ANNA KOMNENE ALEXIASÁBAN.

Ebben a tanulmányban megkísérlek a balkáni románok (vlachok) története számára értékesíteni egy adatot, amelyet rájuk vonatkozólag Anna Komnene (1083—1148 után) bizánci író nő Alexias című műve tartalmaz.¹

A Βλάχοι népnév az Alexiasban mindössze négy helyen fordul elő. Első említésével a mű V. könyvének 5. fejezetében találkozunk. Anna elbeszélése az V. könyv elején I. Alexios Komnenos Robert Guiscard apuliai herceg ellen vívott normann háborújának kel'ős közepére vezet bennünket.² Dyrrhachion 1082 február 21-én megadta magát Robert Guiscardnak. A császár szorult anyagi helyzetében kénytelen volt egyházi javakat, templomi kegytárgyakat lefoglalni, hogy új hadsereget szervezhessen. Közben azonban diplomáciai téren sem maradt tétlen. Párthívei Dél-Itáliában felkelést szítottak Robert Guiscard ellen. Robert 1082 áprilisában kénytelen volt a görögországi fővezérséget fiára, Bohemundra bízni. Ő maga attól tartva, hogy IV. Henrik német császár Alexios szövetségeseként behatol Dél-Itáliába, hazatért. Dyrrhachion birtoka, az antik via Egnatia kiindulópontja, Bohemund számára megnyitotta az utat Konstantinápoly felé. A normann seregek mélyen benyomultak a birodalom területére. Bohemundnak sikerült elfoglalnia Ioanninát (= Janina). Majd két ütközetben megverte a bizánci sereget. Az 5. fejezet már arról számol be, hogy Bohemund győztes csapatai átvonultak Makedonián s benyomultak Thessaliába is. Elfoglalták Skopljét (= Üsküb) és Moglenát (= Notja). Alexios császár vi-

¹ Az író nő életével, művével s annak szövegtörténetével kapcsolatos kérdésekre nézve vö. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*. München, 1897.² 274—279; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin* II. Paris, 1932. 147—149; B. Leib, *Anne Comnène Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène. Texte établi et traduit par* — — I. Paris, 1937. Bevezetés IX—XLVII, CLXII—CLXXXI; Ch. Diehl, *Figures byzantines* II. Paris, 1938.³ 26—52. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*. München, 1940. 248; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*. Budapest, 1942. 107—110.

² Az V. könyv 1—5. fejezetét l. *id. kiad.* II 7—24. Az elbeszélte események keltezését l. F. Chalandon, *Les Comnène. Etudes sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles. I. Alexis Ier Comnène 1081—1118*. Paris, 1900. 79—89; B. Leib jegyzetei, *id. kiad.*, *id. h.*; A. Sacerdotceanu, *Mouvements politiques et sociaux de la péninsule balkanique dans la seconde moitié du XIe siècle: Balcania 2—3 (1939—1940) 93—94.*

szont visszatért Konstantinápolyba s ott szeldzsuk-török segítséget igyekezett szerezni. Közben a diadalmasan előnyomuló Bohemund 1082 késő őszén már elérte és ostromzár alá fogta Larissát is. A vár bizánci védője, Leon Kephalas³ hat hónapon át állta derekasan Bohemund ostromát. Közben levélben segítséget kért a császártól. Larissa hosszú ostroma folyamán Bohemund csapatainak egy kiküldönített része elfoglalta Pelagoniát (= Bitolj),⁴ Trikalát és Kastoriát. Serege egy része továbbra is ostromzár alatt tartotta Larissát, míg egy másik kiküldönített csapata Tzibiskost⁵ foglalta el. Majd 1083 tavaszán, Georgios nagymártír napján, vagyis április 23-án,⁶ teljes erővel körülfogta Bohemund serege Larissát s megindította a döntő ostromot. Alexios, miután Leon Kephalas segílyt kérő levelét megkapta, előbb mindenfelől zsoldossereget gyűjtött, s csak azután indult el Bohemund ellen, 1083 tavaszán

Most következnek a bennünket közvetlenül érdekítő részlet (id. kiad. II 245–17). Alexios császár valamennyi katonáját derekasan felfegyverezvén, kivonul Konstantinápolyból. Miután már közel jutott Larissa környékéhez és áthaladt a Κελλια hegyén, „jobbkéz felől hagyván az országutat s az odaválóiak nyelvén Kissavosnak nevezett hegyet, lejutott Ezevá-ba;”⁷ ez pedig egy vlách⁸ falu, mely igen közel fekszik Androniához”. Innen eljutott egy másik kis mezővárosba, Plavitzába. Ez eéggé közel van egy folyóhoz, — melynek a neve helyén a codexekben sajnálatos módon, lacuna van. Ezt a szövegromlást a kiadók J. Schopen óta — az itt leírt földrajzi helyzet alapján teljes jogosultsággal — a mai Salamvrias, illetőleg a vele azonos antik Peneios folyó nevének beiktatásával szották kiigazítani a kritikai apparátusban.⁹ Itt, a Salamvrias folyóhoz közel eső Plavitz mellett Alexios szabályosan körülárkolt tábort vert. Innen felkerekedve elvonult egészen a Delphinas kertjeiig s onnan Trika-

³ Róla I. G. Rouillard, *Un grand bénéficiaire sous Alexis Comnène: Léon Képhas*: BZ 30 (1930) 444–450.

⁴ Du Cange, *Alexias bonni kiad.* II, 523 és B. Leib, *id. kiad.* II, 28. 5. jzt. csak nagyjából adják meg helyét Kastoria és a Vardar, illetőleg Ostrovo és Devol között. Pelagonia Bitolj-al való azonosságát II Basileios 1020-i oklevele és görög püspökségjegyzékek is mutatják.

⁵ Du Cange, *i. h.* megjegyzi, hogy ezt a Τζιβισκος-t Guillelmus Apuliensis is megemlíti elbeszélő költeményében *Civisci* gen.-i alakban.

⁶ Vö. Du Cange jegyzete, *i. h.* és B. Leib, *i. h.*, 6. jzt.

⁷ Ez a helynév a XII századi F kódexben (= cod. Medic.-Laurent. LXX, 2) a minden valószínűség szerint romlott Ἐζεβάν acc.-i alakban, a többi kéziratokban viszont Ἐζεβάν alakban fordul elő. A kikövetkeztethető nom. tehát: ἡ Ἐζεβάν.

⁸ Ez a népnévből képzett jelző az A kódexben (= cod. Monac. 355, XV. századi) hiányzik, a többi kéziratokban azonban megvan.

⁹ Vö. *bonni kiad.* I 245₁₀ és a *Reifferscheid-féle kiad.* I 169₂₆, valamint az *id. kiad.* II 24₁₄ soraihoz a kritikai apparátust. A folyó hiányzó nevét teljes biztossággal pótolni lehetne itt Σαλαβρία gen.-i alakban, mivel a larissai események kapcsán Anna e folyót még többször (*id. kiad.* II 2₀, 31₁₁) említi e néven.

lába. — Feladatunk megoldásához nem is kell tovább követnünk Alexios útját.

Anna elbeszéléséből már az első olvasásra kitűnik annyi, hogy nem messze Larissától volt egy *Ezeva* nevű vlách falu, s ezen I. Alexios 1083 tavaszán áthaladt Trika felé vonulában. Meghatározható-e mámost ennek a vlách falunak a közeli földrajzi helyzete? Vegyük sorra az Anna elbeszélésében egymás után mutatkozó földrajzi támpontokat:

a) Alexios, amikor már közel jutott Larissa környékéhez, áthaladt a βουνός τῶν Κελλίων-on, „a κελλίων-ok hegyé“-n. Magának a hegynek a nevét helyesen magyarázta meg Du Cange.¹⁰ A középgör. κέλλα és κελλίων szó a szerzetesek celláját s átvitt értelemben „monostor“-t jelentett. Ilyen eredetű Κελλία helynév előfordul a középgör. szövegekben Bithyniában és Egyiptomban is. Ennek a hegynek a neve tehát „Monostorok hegye“ volt. Du Cange idézi III. Ince pápa (1198—1216) egy levelét, melyben a miatt panaszkodik, hogy a larissai érsek a *Kellia* monostoraitól jogtalan jövedelmeket hajt be. Tehát még a latin hódítás, 1204 után is volt Larissa körzetében egy Κελλία nevű monostorcsoport. A Larissához közel eső hegyek közül csak az Olympos és a dél felé a Salamvrias (= Πηνειός) folyóig s a Tempe-völgyig lehúzódó ú. n. Alsó Olympos (= Κάτω Όλυμπος) jöhetnek számításba, mert az Ossát Anna — mint mindjárt látni fogjuk — külön említi. Az Olympos a XI. században már híres volt kolostorairól.

b) Az országút a Konstantinápolyból Larissa és Trikala felé igyekezőket valószínűleg a középkorban is a tengerparton vezette, majd a Salamvrias torkolata közelében bekanyarodott a Tempe-völgybe s onnan délnek Larissa felé.

c) A Κίσσαβος hegy nem más, mint az antik Ossa,¹¹ mely észak felé a Tempe-völgyig és a Salamvriasig nyúlik fel.

d) Ἀνδρωνία. Ehhez volt igen közel Ezeva. A közép- és újgör. helynévanyagban egyebütt teljesen ismeretlen, katonai térképeken sem található.

e) Πλαβίτζα mezőváros, meglehetősen közel ahhoz a folyóhoz, melynek neve a kéziratokban hiányzik, s melyet a kiadók a Salamvrias-Peneiosszal azonosítanak. Ez a helység sem azonosítható.¹²

f) *Delphinas kertjei*. Kekaumenos unokatestvéré, a thesszaliai vláchok 1066-i felkelésébe belekeveredett larissai (III.) Nikulitzast

¹⁰ I. h. 523—524.

¹¹ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*. Berlin, 1941. 101. Egy délszláv *Kišavo* 'Regenberg' görög átvétele; vö. bolg. *kiša* 'nasses Wetter', *kisav* 'feucht, nasskalt', szerb-horv. *kiša* 'Regen'.

¹² Neve, melyet Vasmer, i. h. az orosz *Plava*, *Plavica*, bo'g. *Plavica* folyónevekkel s a szerb-horv. *Plav* tónévvel, a *pluti* inf.-i alakú egyh.-szláv ige *plavo* 'schwimme' alakjának származékaival vet össze, szintén tojzó közelségére utal.

nevezte Δελφινᾶς-nak.¹³ E thessaliai nagybirtokos család birtokainak középpontja valószínűleg Larissában volt. Nikulitzas Delphinias neve kétféleképp magyarázható: vagy anyagi ágon III. Nikulitzasra szállt családnév (anyja családi neve) volt, vagy pedig egy helység nevéből¹⁴ képzett melléknév, amely helységben Nikulitzasnak egyik birtoka volt. Mindenesetre annyi valószínű, hogy Alexios ennek a Nikulitzas Delphiniasnak a kertjeit érintette útjában. Ezek pedig valószínűleg már Trikala közelében lehettek. Ma már ez a középkori dűlőnév-féle nem azonosítható.¹⁵

g) *Trikala*, Alexios megtett útjának végpontja.

Vizsgáljuk meg most az *Ezeva* helynevet. 'EZ-bá' nevű helységnek Larissa környékén a közép- és újkori helynévanyagban egyebütt nyoma sincsen. Ellenben a Serrestől s a Strumától délre levő Nigrita közelében van egy helység, melynek mai bolg. neve *Eževo*, középgör. névalakjai 'Εζοβά, 'Εζιβων pl. g.' 'Εζιοβα, 'Εζιοβα és 'Εζιοβαί mai újjör. neve pedig 'Εζιοβα és Νιζβα.¹⁶ Vasmer szerint az Alexias-beli 'Εζεβά-t etimológiailag ezzel a makedoniai *Eževo*-val kell rokon-ságba állítani, ha a helynév írásában nem történt másolási hiba. P. Mutafčiev¹⁷ jegyezte meg erről a fauról, hogy itt élt a XV. század-gan a szerb Mara, Branković György leánya, Murad szultán özve-gye, s egy 1479-ben itt kiadott oklevelében e helynév (Жеръ) alakban szerepel. Szerinte a helynév az egyh.-szláv Жъ, ѣжъ 'ἐχίνοϛ, erina-ceus' szóból származnék: ež + evo 'sündisznós hely'. Az 'Εζεβά név-alaknak a szlávból ilyen módon történő megfejtése teljesen meg-nyugtató, kivéve talán azt, hogy a középső szótagban e helyett a nigritai körzet hasonló nevének nyomán palatalizáltságot jelző -t s az -evo képző átírásában a görög átvételekben gyakoribb -οβο(α) alak o-ját várnók.¹⁸

Paleográfiai alapon elképzelhető egy másik megoldás is. Vas-mer (I. m. 216.) lehetségesnek tartja, hogy az Alexias 'Εζεβά név-alakja csak a másoló pontatlan írásának hibája 'Εζερά helyett. Az 'Εζερά névalak már valóban Larissa körzetébe vezet bennünket. Az Alsó-Olimpos-hegységben levő antik 'Ασκορίς-tó II. Andronikos

¹³ Vö. M. Gyóni, *L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine* RHC 23 (1945) 121—122; G. Murnu, *Istoria Românilor din Pind. Valahia Mare 980—1259. Studiu istoric după izvoare bizantine*. București, 1913. 45.

¹⁴ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*. III. Bucarest, 1937. 11 azt gondolja, hogy *Delvino*-ból származik.

¹⁵ Α κηπουρεία (ejtsd: *kipuria*) 'kertek' szóból származhatnék a Grevenától délre eső *Kipuri* ~ *Kēpurgio* hely neve. Ez azonban nagyon kiesik Alexios lentebb vázolt útvonalából.

¹⁶ Vasmer, i. m. 216 P. Lemerle, *Actes de Kutlumas*. Paris, 1946. [Archives de l'Athos II.] 66, 268. A XIV. sz.-ban Serres metropolis egyik suffraganeus püspökének székhelye volt.

¹⁷ *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens*. Sofia, 1932. 245, 1. jzt.

¹⁸ Vasmer, i. m. 268.

Palaiologos egy 1282-i oklevelében 'Εζερός néven szerepel. (Vasmer, i. m. 101.) Három XIV. századi görög oklevél pedig megemlíti a Larissa metropolishoz tartozó "Εζερ, 'Εζεροῦ' püspöki székhelyet. Ez viszont a mai Νεζερός ~ Nezero helységnek felel meg. Ez az Alsó-Olympos közepén fekszik, az Askoris-'Εζερός-tó partján, s nevét csak legújabbban helyenizálták Καλιπεύκη-re. A helynév mai szókészítő N-je görög sandhi-jelenség eredményeként tapadt a név elejére. A helynév a szláv (*j*)ezero 'tó' szóból származik. (Νεζερός-nak hívják egyébként a Farsalostól délre lévő Daukli [= Xynias] tavat is.)

E két, nyelvészetileg és paleográfiaiilag teljesen megnyugtató magyarázat mellett felesleges és erőltetett N. Iorga javaslata,¹⁹ amely szerint 'Εζεβάν helyett Τζεβάν-t, illetőleg Τζοβάν-t kellene e helyen olvasunk, s ezt a rom. *cioban* 'pásztor' szóból származtatnunk. Számtalan szláv nevű román helységet ismerünk. Felesleges tehát az Annától amúgy is vláchnak jellemzett falu nemzeti jellegét egy ilyen paleográfiai erőlködéssel még jobban kidomborítani. Meg azután a *čoban* szó erre nem is alkalmas, mert török vagy perzsa eredetű s az albánban, újgörögben s a bolgárban is megvan (Mutafčiev, i. h.).

Hogyan helyezhető el ezeknek a támpontoknak a segítségével 'Εζεβά vlách falu? A földrajzi probléma ugrópontja egy filológiai probléma: a δεξιόθεν καταλιπων kifejezés értelmezése. Ennek két módja képzelhető el: 1. „jobbkéz felől elhagyván” és 2. „jobbfelé letérvén”. Pusztán nyelvi szempontból vizsgálva a kifejezést, mivel a δεξιόθεν határozószó a klasszikus görög nyelvben 'jobbról, jobb oldalról, jobbkéz felől' jelentésű, tulajdonképpen csak az első értelmezés látszik helyesnek és elfogadhatónak. A 2., „jobbfelé” értelmezés jelentéstanilag első látásra igazolhatatlannak látszik, mivel a -θεν végű helyhatározószók általában 'honnan?' és nem 'hová?' kérdésre felelnek. Ennek az értelmezésnek a megkísérlésére a helynévazonosításnak egy csábító lehetősége készttet bennünket. De nézzük előbb az 1. értelmezést:

1. Alexios seregével Konstantinápolyból igyekezett Larissa, illetőleg Trikala felé. Útja első, hosszabb feéről Anna nem beszél. Az útvonal leírása csak akkor válik részletessé, amikor már közelre jutott Larissához. Athaadt a „Monostorok hegyén” (= Olympos vagy Alsó-Olympos). „Jobbkéz felől elhagyván az országotat” és a Kissavos (= Ossa) hegyet, „leérkezett Ezevá-ba”. Az 1. értelmezés szerint ezt úgy kell elképzelnünk, hogy Alexios úgy tért le az országútról, hogy az országút és az Ossa-hegy vonuló csapata jobbkéze felé maradt. Vagyis ő maga és serege a szaloniki—larissai

¹⁹ Iorga, *Histoire* III, 79, 2. jzt.; uő., *Les premières cristallisations d'état des Roumains*: Acad. Roum., Bulletin de la section historique 5—8 (1920) 44; uő., *Istoria Românilor*. III. București, 1937. 63, 1. jzt. Itt Iorga egyúttal mindjárt Plavitzát is vlách mezővárosnak minősíti, minden alap nélkül.

országútról *balfelé* kanyarodott le. A tengerpart közelében az országúton haladt volt dél felé, s amikor az országút *jobbfelé* bekanyarodott a Tempe-völgybe, ő „jobbkez felől elhagyta az országutat” és az Ossát. Azaz továbbra is a tengerpart közelében haladt délnek, a torkolat közelében átkelt a Salamvriason (feltűnő, hogy Anna ezt a mocsaras helyen véghezvitt nehéz manővert nem említ!), megkerülte az Ossát úgy, hogy az otthagytott országút is, az Ossa is jobbkeze felé maradt. S az Ossa délfelé történt megkerülése után, bizonyára annak déli, alacsonyabb vonulatairól, „leért Ezevába”.²⁰ Majd innen észak felé kanyarodva eljutott a Salamvriashoz közeli Plavitzába s onnan — valószínűleg a folyó mentén felfelé haladva — Delphinas kertjein át elért Trikalába.

Ha így értelmezzük a δεξιόθεν καταλιπὼν kifejezést, erre az eredményre jutunk: Ezeva vlách falu valahol az Ossa-Kissavos déli vonulatának lábánál volt, az Ossa és Mavrovuni közötti völgyben. Görög neve ez esetben a délszláv *Ezevo* átírása. Helye ma már közelebbről nem határozható meg.

Ez a megoldás azonban több ponton megtámadható gyengeségeket mutat. Miért tett volna Alexios hadseregével ekkora kerülőt? Larissát nyilván el akarta kerülni, mert azt Bohemund hadserege körülzárva tartotta. Ezért ment Trikalába, hogy onnan, a nyílt harcot kerülve, csejvetéssel csalja törbe a normann sereget (id. kiad. II. 25^{14–22}, 27^{13–15}). Ha azonban valaki Szalonikiból Larissa elkerülésével Trikalába akar menni, nem fogja az Ossát dél felé megkerülni, mert az Ossa déli lábától Trikala felé indulva megint csak Larissa közelében vonulhat el. Még a Karla-tavat is meg kell kerülnie, a Volói-öböl felé. Ilyen nagy kerülő pedig nehezen lehetne indokolható. Chalandon (*i. h.*) azzal próbálja megokolni ezt a nagy kerülőt, hogy az egész Larissától északra eső vidéket a normannok tartották elfoglalva, s ezen a Larissától északra levő hegyes terepen könnyen megakadályozhatták volna a görög sereg előnyomulását. Láttuk azonban, hogy Bohemund legelőbbre tolt állásai Skoplje, Notja, Bitolj, Verria, Servia, Vodena, Kastoria és Larissa voltak. (Vö. A. Sacerdoteanu, *i. m.* 39.) S ezek elfoglalását sem szabad az egész terület rendszeres katonai megszállásaként felfognunk. Erre Bohemund egész hadserege is kevés lett volna, különösen miután minden csapatát összpontosította Larissa megvételeire. Hiszen pl. azt látjuk, hogy Alexios nyugodtan bevonulhat a Bohemundtól előzőleg szintén elfoglalt Trikalába. Tehát csak Larissa körzete volt az elkerülendő, veszélyes terep. A Szalonikiból Trikalába igyekvő sereg Larissa elkerülését az északi oldalon sokkal kevesebb

²⁰ Így értelmezi szövegrészünket Chalandon, *Les Comnène* I, 89. Ő azonban az Ossa délnyugati részén levő *Aghia* ~ *Agyia* helységet a gör. ἅγια alakon át kapcsolatba hozza a „Monostorok hegyé”-vel (= „szent hegy”) s így összezavarja a két hegy sorrendjét. Murnu, *Vlahia* 172, 1. jzt. is a Kissavos-Ossa-hegy lábához lokalizálja Ezevá-t.

fáradtsággal hajthatta végre. Ez stratégiailag azért is valószínűbb, mert a Tempe-völgyet Bohemund valószínűleg szemmel tartotta. Anna sem említi, hogy Alexios egyszer átkelt a Salamvriason, majd megegyeszer visszatért a folyó közelébe. Csak az útvonal vége felé, Plavitzával kapcsolatban említi a folyót.

2. Nézzük meg most a második megoldási lehetőséget: Szalóniki felől Larissa elkerülésével Trikalába igyekezve Alexios seregével átkelt „a Monostorok hegyén”. Ezen valószínűleg az Alsó-Olimpos nyugati lankáját kell értenünk, melyen az országút, a tengerparttól nem messze, átvezet. Ekkor „*jobb felé*” letérve az országútról s az odaválsóiak nyelvén valahogyan Kissavosnak nevezett hegytől, leérkezett Ezevá-ba”. Szabadabb fordításban: „jobbkez felől le-kanyarodva az országútról s elhagyva a... Kissavos... hegyet”. Ezt úgy értjük hogy Alexiosék *jobbra* kanyarodtak az országútról — valószínűleg az Alsó-Olimpos egyik, a tengerbe folyó patakjának völgyébe, talán a Zelianáéba —, míg az országút *ba'ra* ha'adt tovább a tengerparton, a Salamvrias torkolata felé. A Tempe-völgyben vezető országút s a mögötte látszó Kissavos-Ossa így *balra* maradt tőlük. Anna tehát a δεξιόθεν határozószót a Alexios seregmozdulatára, a *jobbra* kanyarodásra vonatkoztatta, nem pedig az országút és a Kissavos hozzájuk viszonyuló helyzetére: „*jobbra* kanyarodva otthagynván az országutat s a... Kissavos... hegyet.”

Azt, hogy egy -θεν végű, tehát eredetileg *honnan?* kérdésre felelő helyhatározószó *hová?* kérdésre válaszolva szerepel, tehát irányhatározóként áll, a görög nyelvtörténetből is igazolni lehet. Már K. Dieterich és St. B. Psaltes is megállapították²¹ azt, hogy a középgör. nyelvben a „*honnan?*”, „*hol?*” és „*hová?*” kérdésre felelő helyhatározószóknak, a mozgás és a nyugalom adverbiumainak alkalmazásában bizonyos zavar uralkodik. E két nyelvész sok esetet idéz bizánci írókból, melyekben οπου szerepel οποι helyett, εκεί εκείσε helyett, αὐτόθεν αὐτόδι helyett, εκείθεν εκεί helyett, ἐνθεν ἐν τοῖς ἐξῆς helyett. Ugy látszik, a középgör.-ben a -θεν suffixum jelentésértéke devalválódott, mert ahhoz, hogy féltreérthetetlenül *honnan?* kérdésre válaszoljon, a középgör. íróknak már ἀπό praepositióval kellett összekapcsolniok a -θεν végű helyhatározószót: ἀπό κάτωθεν, ἀπό μακρόθεν, ἀπ' ἐντρυφέν, ἀπό ἄνωθεν, ἀπ' ἐκείθεν. stb. S pl. Konstantinos Porphyrogennetos nyelvében néhány helyen már ilyen -θεν végű helyhatározószók nem is csak *hol?*, hanem egyenesen *hová?* kérdésre felelnek, éppúgy, mint a tárgyalt Alexias-hely δεξιόθεν-je:²² ἐπίστησον αὐτὸ ἄνωθεν εἰς τὸ τεῖχος (*De adm. imp.*, ed. Bonn.,

²¹ K. Dieterich, *Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum X. Jahrh. n. Chr.* Leipzig, 1898. 182—184; St. B. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken.* Göttingen, 1913. 336—337. E két helyre Moravcsik Gyula professzor úr szíveskedett figyelmeztetni.

²² Ezekre a helyekre is Moravcsik professzor úr figyelmeztetett. Szíveségét itt is hálásan köszönöm.

211s-6); τὸ φλάμουλον ἐπιστήσας ἄνωθεν τοῦ τείχους (uo. 211s-9); εἰσέρχοντο δὲ καὶ ἔνδοθεν τοῦ κάστρου (uo. 120¹⁰⁻¹¹). Hasonló „honnán?” → „hová?” értelmi áttolódásra mutat az újjörögben: θὰ πᾶμε ἀπ' ἐδῶ, erre megyünk. Mindezek a nyelvtörténeti jelenségek is feljogosítanak bennünket arra, hogy Anna Komnene e helyén a δεξιόθεν-t jobbra, jobbfelé' értelemben fogjuk fel.

Ezen a 2. megoldási lehetőségen belül még egy másik, nyelvélektani alapon nyugvó értelmezése is elképzelhető a δεξιόθεν καταλιπὼν kifejezésnek.²³ Amit az ember otthagya, maga mögött hagy, ahhoz való helyzetét önkénytelenül is úgy szokta meghatározni, hogy hátrafordulva visszanéz rá. Alexios serege jobbra lekanyarodva háta mögött hagyta a Tempe-völgyben vezető országutat s a mögötte látszó Ossát. Ha a letérés kiindulópontjára később hátrafordulva visszanéztek, az otthagyt országút és az Ossa valójában jobbkéz felől esett számukra.

Ezután a császár seregével „leérkezett Ezerába”. Elfogadjuk ugyanis Vasmer már jelzett sejtését: ρ > β másolási hibát tételezünk fel s 'Ezerá-t olvasunk. Tudjuk, hogy a mai Nezero ~ Nezerós helység neve elejéhez a szókezdő N- csak az újjörögben tapadt hozzá, sandhi-jelenség következtében. A középkor századaiban, az okleveles anyag tanúsága szerint, itt egy szláv Ezero nevű helység, a XIV. századtól püspöki székhely volt. Neve a XIV. századi görög oklevelekben 'Ezer ~ 'Ezerós alakban mutatkozik. A közeli Askoris-tó szláv Ezero neve ment át a szomszédos település jelölésére. Arra, hogy szláv és más idegennyelvi o hangot a görög, különösen régebbi átvételekben, α-val írt át, igen sok példánk van.²⁴ Tehát Anna szövegében az 'Ezeβá alakot 'Ezerá-ra kell javítanunk, s az Alsó-Olympos középső medencéjében lévő középkori 'Ezerós helységgel, a mai Nezerós ~ Nezero városkával kell azonosítanunk, mely Alexios korában még csak vlách falu volt. Minden bizonyítás nélkül, egy odavetett megjegyzésben ezt az azonosítást tartja valószínűnek K. Dieterich is,²⁵ megjegyezve, hogy ezen a vidéken ma is vannak vlách települések.

²³ Erre a megoldási lehetőségre Erdélyi István piarista tanárjelölt úr figyelmeztetett, s utat arra is, hogy a finnugor népek iránymeghatározásaiban szerepe van az ilyen hátrafordulással kapcsolatos helyzetviszonyításoknak. Szíves közléséért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki neki.

²⁴ Vasmer, i. m. 238; Gyóni M., *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Budapest, 1943. 160, 201.

²⁵ *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde (V—XV. Jhd.)*. II. Teil, Leipzig, 1912. 158—159: „Gemeint ist vielleicht das heutige Städtchen Nezero (d. i. slawisch Osero) im nördlichen Thessalien, hart an der türkischen Grenze. In dieser Gegend sitzen ja noch heute Valachen.“ — A hellyel foglalkozó többi kutatók helymeghatározásai csak általánosságokat mondanak: R. Roesler, *Römische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871. 105 és T. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*. I. București, 1932. 54: Thessaliában; A. Sacerdoțeanu, *Vlahii și Vlahia lui Brocard*: Anlnst-

Adroniát, melyhez *Ezera* igen közel feküdt, ma már nem találjuk. Ezerából a császár, valószínűleg a Xerias völgyén át délnyugati irányban haladva — eljutott a Salamvrias közelébe, P'avitzába. Ma már ez is azonosíthatatlan helység. Innen — valószínűleg a Salamvrias északi partján haladva — Delphinas kertjein át elért Trikalába.

Magam ezt a 2. megoldást tartom helyesnek. Az Alexias első vlách vonatkozású helyéből tehát annyi derül ki, hogy 1083 tavaszán²⁶ a mai olymposi vláchok őseinek már volt egy falujuk az A'só-Olympos közepében: *Ezero* ~ 'Ezerá, a később püspöki székhelyé fejlődött mai *Nezero* városka csírája.

Gyóni Mátyás

*

Un village vlaque de l'Alexiade.

Au chapitre 5 du livre V de l'Alexiade, Anne Comnène mentionne qu'au printemps de 1083 Alexis Ier Comnène, empereur de Byzance traversa avec son armée 'Ezeβá, un village vlaque situé à proximité de Larissa. L'analyse du récit concernant l'itinéraire de l'empereur, l'explication de l'expression δεξιόθεν καταλιπών et la toponymie de cette région du moyen âge jusqu'à nos jours, nous permettent de dire que le village en question est identique à la commune médiévale d' 'Ezerós, située dans le bassin médian du Bas-Olympe; c'est la petite ville de Νεζερός ~ *Nezero* d'aujourd'hui. Au lieu d' 'Ezeβá il faut donc lire 'Ezerós dans ce passage de l'Alexiade. Dès 1083 les Olymповlaques avaient déjà un établissement au milieu du Bas-Olympe, près du lac Askoris de l'antiquité: c'est le village 'Ezerá ~ *Ezero*, germe médiéval de la ville *Nezero*, dénommée tout récemment *Kalipefki*.

Mathias Gyóni.

IstNat. 5 (1928—1930) 500, 8. jzt.: Thessaliában, Farsala-Larissa vidékén. Ezek mind az 1. értelmezés alapján állnak, Dieterichet kivéve.

²⁶ Az időpontot helytelenül 1082-ben látja Hunfalvy P., *Az olahok története*. I. Budapest, 1894. 271; Murnu, i. h. és *Sacerdoțeanu*, i. h..

BERZSENYI, VOLNEY S A RELIGIO.*

Legrégibb keltezett költeményétől, tehát már 1797-től fogva felvilágosodott gondolkodónak ismerjük Berzsenyi Dánielt. Azon három költeménye közül is, melyeket felfedezője, Kis János 1803-ban mutatóba küldött meg Kazinczynak, kettő, a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*, meg különösen *A reggel* című, annak vallja őt. Emez valósággal jelképes magasztalása a felvilágosodásnak; nem egy valamely reggel a tárgya, hanem a reggel, a világosságnak, az észnek győzelme a sötétségen s annak „rab lelkein“, bag'yokon és denevérekén, az éjjeli „vak madarakon“, mikkel szemben a „nagy lélek“ a sasokkal együtt a Nap felé suhanva „az aetherben hējáz-tatja szabad szárnyait“. Mikor amaz éjjeli madarakat „gót épületeken“ tébolygóknak mondja, alighanem a „sötét“ középkorra céloz, valamint másik versében is, mikor Nagy Lajost fényes csillagnak láttatja „az óvilág sötét ködében“. Kis János talán nem ok nélkül választotta ki versíráson rajtakapott barátjának épp ezen költeményeit Kazinczy számára — a harmadik *A magyarokhoz* szólt — s Kazinczyt sem csupán a „poétai bátor és harsogó ömlődözés“, meg a „szent hazafiság“ bizonyossága ragadta el az ismeretlen új költő mutatványában. „A jól elkészült nagy lelket“, az övéhez hasonló gondolkodását is nyomban felismerte, s alighanem e világnézeti testvériség fölfedezése ihlette Kis Jánoshoz írt válaszlevelének ez oly szépen zendülő, mintegy *A reggel* fényszimbolikáját folytató első mondatait: „Betegen vettem leveledet, de feléledtem, 's bajomat nem érzem többé. Íme midőn azon kesergek, hogy a' szent tűz, mely már csak kevesek' szívében tápláltatik, közelít elalvása felé, egy dicső lángot látok fellobbanni véletlenül. Háládatosan borúlok a' szent anyának, a' Természetnek lábaihoz, 's tisztelettel imádom bölcsességét, hogy' a' történetek' fonalán olly szorosan fűzte a' segédet a' vesztély mellé... Én csendes gyönyörűséggel nézem messzinnen azt a' gyönyörű hajnallatot, melyet egünkön az a' szép Phosphorus terjeszt, 's kérem az élet' fonalát nyújtó lányokat, hogy az enyémet el ne messék, míg megláthatom déli ragyogását.“ A „szent tűz“-ön, melynek már-már elalvása miatt kesergett Kazinczy, aligha érthetni mást, mint a szabad eszmék tűzét, melyet a Martinovics-féle összeesküvés hatása alatt Ferenc

* Részlet egy Berzsenyi-tanulmányból, a jegyzetek elhagyásával.

kormányára elfojtani próbált, amely azonban, imé, dicső lánggal lobban fel a kemenesaljai fiatal költő verseiben.

Hogyan fejlődött ki Berzsenyi világnézete olyanná, aminőnek műveiből szinte már feltűntekor mutatkozik, — mi része lehetett kifejlésében is Kazinczy hatásának — bajos volna megállapítani. Sőt további fejlődése sem kísérhető nyomon nagyon pontosan, minthogy 1808-ig írt versei közt kevés a szabatosan keltezhető. Berzsenyi kezdettől fogva nagy tiszteője volt Kazinczynak, 1808-tól fogva pedig levelezésben állván vele, közvetlenebbül is hatása alá került.

Egy 1809-i levele szerint „a józanság principiumainak művelésében“, tehát világnézetben is követője kívánt lenni. Az ő hatása alatt kezdte írni költői leveleit, az elsőt, 1809-ben, mindjárt ő hozzá, s alig van magyar költemény, mely a felvilágosodás erkölcsi és korszerűleg nemzeti jelentőségét teljesebben kifejtené, mint ez. Több szép, valóban magasrendű epistola követte ezt néhány év alatt, legérthetőbb tolmácsaiként Berzsenyi világnézetének.

Minden jel szerint a felvilágosodás szellemében alakult költőnknek a valláshoz s a vallás legfőbb kérdéseire való viszonya is. 1813-tól fogva vannak félreérthetetlen nyilatkozatai erre vonatkozólag, s mint látni fogjuk, ebben a fontos kérdésben is Kazinczy tanácsaira kívánt támaszkodni.

Addigi versei közt igazán vallásos jellegűt alig találhatni. Nevezetes, nem igen emlegetett kivétel *A tizennyolcadik század* című hazafias ódája, mely *A magyarokhoz* rezignációs végzet-eszméjétől menten az isteni akaratot vallja sors- és történetintéző hatalomnak, s az Isten iránti hála melegével járhatja át magyar történetiszemléletét. Egyébként felvilágosodott eszmekörben mozog ez is. Tárgyánál fogva *A magyarokhoz*, vallásos szelleménél fogva a *Fohászkodás* eszmekörével, sőt kifejezőkészségével tüntet fel rokonságot. Ez utóbbi az ő mindenektől jólismert vallásos költeménye. Nem tudjuk, mikor szerzette, de 1808-ban kiadás végett összeírt versei csomagjában már ott volt. Kazinczy azonban ki akarta hagyatni a tervezett kötetből, valamint több más darab közt — indokolás nélkül (de valószínűleg Ferenc király magasztaló említése miatt) — *A tizennyolcadik század* címűt. A *Fohászkodásról* előbb azt jegyezte meg, hogy „messze állta van a tárgynak“; utóbb igen szépnek ismerte el azt is „mind philosophisch, mind poetisch“; mindazonáltal ragaszkodott kihagyásához, csak mert Berzsenyi különben egész kötetében nem mutatkozott „religiosus poetának“. Vallásos versnek minősítette hát, s mint ilyet kivételnek Berzsenyi többi versei közt, sőt kirívónak azok társaságából. Nyilván keresztyén, s talán papos értelemben érezte vallásosnak, s arra a költeménynek imádságként Istenhez szóló formája is feljogosíthatta. Abban az alakjában, melyben Kazinczy akkor olvasta, a *Fohászkodás* csakugyan „religiosusabb“ színezetű volt a ma ismert végleges szövegnél.

Úgy látszik, Berzsenyi sajnálta volna kihagyni a tervezett kötetből, s inkább elhalványította egy-egy változtatással a vers jellemzőleg vallásos kifejezéseit, profánabb, bölcséletibb látszatúvá tette, csakhogy ne ríjjon ki egész kötetének „nem-religiosus“ jellegéből. Költői művei kiadója, Merényi Oszkár, közli e (csekély számú) változtatásokat, s *Berzsenyi Dániel* c. tanulmánykötetében az eredeti fogalmazás egy bizonyos helyét „bibliaibb“ hangulatúnak mondja, egy másik helyén a költő Istenhez fordulását találja közvetlenebbnek. Minket ez utóbbi helynek, a költemény ötödik versszakát kezdő sornak a szövegtörténete érdekelhet leginkább. Ez a sor a Kazinczy-látta korábbi változatban ekként hangzott: „Buzgón leomlom színed előtt, Atyám!“ a kinyomtatott változatban azonban már ekként: „Buzgón leomlom színed előtt, Dicső!“ Nyilvánvaló, hogy az *Atyám!* a (nemcsak „közvetlenebb“, hanem) religiosusabb, keresztényebb, hívőbb megszólítás a kettő közül, s a *Dicső!* ahhoz képest profán színezetű. Ily aposztróffal embert illethetni inkább, s nincs is nagy különbség a *Fohászkodásnak* emez Istent *dicső*-nek szólító sora, s Berzsenyi egy másik szép versének ezen Wesselényit megszólító sora között: „Leomlom én is szent porodon, *nemes!*“ Ez a változtatás tehát sokat letörölt a költemény religiosus színezetéből s profánabb bölcséleti jellegűvé minősítette át. Csekélység, de látni belőle, mennyire befolyásolta Berzsenyit Kazinczy észrevétele, még mikor ítéletével nem értett is egyet. *A tizennyolcadik századot* azonban csakugyan kihagyta kötetéből, de néhány sorát — mire Merényi figyelmeztet — („a te szemöldököd Világokat ronthat és teremthet“ stb.) némi változtatással áttette a *Fohászkodásba*. A kihagyott szép költemény aztán csak a Toldy-féle 1860-i kiadásban jelent meg, s ez lett egyik oka (az akkori s azutáni idők Habsburg-ellenes történetlátásán kívül) annak, hogy a *Magyarok*-hoz mellett annyira háttérbe szorult.

Ily előzmények után lépett azon időszakába Berzsenyi, melyet általában elmélkedés, mélyebb gondolati érdeklődés, értekező hajlam jellemez, s mely, ha betegsége közbe nem jön, Kölcsey recenziója nélkül is bizonyára hovatovább a tanulmányok, essaik világába vezetett volna át. Ez időszak terméke a religióról szóló töredék-értekezése, melynek nevezetes kihangzásaival találkozunk ekkori költészetben is.

A religióról nagyobb tanulmányt tervezett, s annak a fogantatásába is belejátszott Kazinczyval való levélbeli eszmecseréje. Mjútán Kazinczy megírta neki, mint tanítgatta betűvetésre 4 éves kisleányát, Eugéniát, 1812 ápr. 2-i válaszában Berzsenyi is közölt vele holmit gyermekei olvasásbeli előmeneteléről, megjegyezvén, hogy a religióról még eddig semmit sem tudnak, minthogy ő nem tudta elhatározni, mily principiumokra építsen e részben. Kis fia, Farsci (Farkas) a minap azt kérdezte tőle, hogy mi lesz a sok kis „elásott“ (himlőben elhalt) gyermekkel; a nyert felelet után pedig:

hogy mennek az égbe, mit csinálnak ott, mit esznek? Sehogysem tudta megnyugtatni a gyermeket; az könnyezve mind csak azt hajtotta, hogy ő folyvást itt szeretne élni apjával és Toncsi komájával (testvérével); meg kellett ígérnie neki, hogy együtt fognak meghalni és az égbe menni; óhajtaná tudni Berzsenyi, mint gondolkodik barátja a nevelésnek ezen nagy ágáról. Kazinczy, mint válaszából kiderül, maga sem tisztázta még egészen ezt a kérdést; leányai pápisták, fia kálvinista; egyiknek sem fogja megengedni, hogy kiskorukban a vallás dolgait feszegetssék: „menjenek a járt úton”; csak arra fog vigyázni, hogy a vallás tanulása sok idejüket el ne lopja, el ne ölje; „tanulják vallásoknak históriáját, mint históriát, kételkedés nélkül is, de rettegés nélkül is”; a „szív vallását” nagy mértékben közleni fogja velök, s mivel az ember az Istent nem ismerheti, arra fogja tanítani őket, hogy „a tökéletességnek Inbegriffje az, ami Isten.”

Mit hasznosított e közlésből gyermekei vallásos nevelésében Berzsenyi, nincs hírünk felőle. De minden valószínűség szerint ez az eszmecsere készítette arra, hogy némi segédkönyveket keresve mélyebben elmélkedjék a felmerült kérdésekről, s papírra vessék megállapításait. Az ismertetett levélváltás után jó egy esztendővel küldte meg Kazinczynak *A religiók eredete és harmóniája* c. értekezése elejét, kérve róla ítéletét, hogy mestere legyen e részben is, valamint vezetője volt a költészetben. Kazinczy nagy magasztalással fogadta a „próbamívet”; józan ítéletét, férfias, velős, szép előadását és magyarságát egyaránt csodálta; az „emberiségnek” tett szolgálatot látott benne; megjegyezte azonban, hogy sajtó alá nem juthat (a cenzúra miatt!), de becses lesz, sokan le fogják írni. Berzsenyi örömmel értesült Kazinczy kedvező véleményéről, de 1813 karácsonyán újból hozzáfordult, kérve, ismertetné meg gondolatait jobban e tárgyról, mert ő csak Volney-t olvasta, azzal pedig, a historicumot kivéve, sokban ellenkezik. Úgy látszik, még ekkor lehetségesnek vélte a cenzúrai akadály elhárítását, mert műve címét — mint Kazinczyval közli — ekként készült megváltoztatni: „*A pogány religiók eredete és harmóniája*”, s úgy intézni a munkát, hogy „szent religiónkat” ne legyen szükség illetnie benne. Tudjuk, mégsem fejezte be, mert — úgymond — ha ki nem adhatja, minek írjon magának?; de gondolatai egy részét — mint Merényi megállapította — átmentette *A Pesti Magyar Társasághoz* intézett verses levelébe. Azt 1815 márc. 2-án küldte meg Kazinczynak. 1815 végén azt közli vele, hogy most már valami „játékdarab” írásához kezd kedve jönni; a következő év elején már írja is a „*Somogyi Kupát*”, de resten és kedvetlenül, mert észrevette, hogy itt is „religióról és országlásról keil szólnani, melyekről okosat mondani keserves”; bánja, hogy belékapott. Fébehagyta ezt is!

A religióról kezdett értekezése, a Somogyi Kupáról tervezett drámatöredéke, a Pesti Magyar Társasághoz intézett epistolája, s

néhány ezek szomszédságában kelt más költeménye időpont, eszmé és ihlet tekintetében testvéralkotások s a Berzsényi-említetté Volney hatásának nyoma valamennyin felismerhető. Váczy János a költő adata alapján már tudott arról, hogy Berzsényi Volneyt olvasta; de nem vizsgálta meg ahhoz való viszonyát; Merényi Oszkár Volney hatását a *Religio*-töredékre s az említett epistolára már pontos utalásokkal igazolta. Volney sugalmazó hatása azonban túlterjed e két művön s azok gondolatvilágában is teljesebb számbavételt kíván és érdemel.

A francia forradalomban is szerepet játszott Volney 1787-ben tette közzé egyiptomi és szíriai utazása leírását. Figyelmét főképp Palmyra romjai nyűgözték le, s e romok közt szerzett benyomásait elevenítette fel *Les Ruines* című, 1791-ben megjelent munkájában is, mely Berzsényivel kapcsolatban érdekel bennünket. Palmyra romjaitól ihletett elmélkedések és látomások keretében fejt ki e műve folyamán a francia forradalom világmegváltó eszméit, a „természet törvényeire” alapított, király- (zsarnok-) és papellenes társadalomutópiáját. Németre már 1792-ben lefordították, s Berzsényi bizonyára e fordításban ismerkedett meg vele.

A mű a romokhoz, mint az egyenlőség szent dogmájának hirdetőihez, zsarnokot rabszolgával egyítő megsemmisülés kész bizonyosságaihoz intézett *Invocation*-nal kezdődik, azután pedig felidézi Volney keleti útja emlékeit, s akkori rendkívüli élménye gyánánt adja elő a következőket. Ott borong Palmyra romjai közt, elképzelve a romok helyén egykoron zajlott dolgoz életet. (Az 1792-i német fordítás elején egy hangulatos metszet is megrögzíti ezt a kiinduló jelenetet). Már-már sorsot s istenséget vádol a pusztulásért. Szózat, az egyenlőség, a sírok és romok geniusának feddő szózata téríti magához. Őszinte igazságszomjáról meggyőződve, a Genius felsőbb régiókba emeli fel magával, s onnan mutogatja neki a földgolyót, kivált a hajdani híres helyek romjait rajta, nagyarányú értekezés módján fejtve ki azok tanítását. Festi az első embereknek vadságukban is ártatlan állapotát, melyből a világot éltető titkos hatalomtól kapott ösztönük emelte ki őket, az eredeti egyenlőség és szabadság sérelme nélkül. Ahol a törvények egyezők maradtak a természetével, ott fennmaradt e boldog állapot, ellenkező esetben szolgaság, zsarnokság, háború, pusztulás következett be, mit a szemük láttára a Krim-félszigeten éppen akkor dúló török-orosz háborúskodás is példáz. De meg fog javulni az emberi nem: már három század óta terjedez a világosság. Bátorításul a Genius feltárja Volney számára a jövőt, a születendő „bámuatos századot”. Látnia engedi a nemsokára bekövetkezendő francia forradalmat, melyben a nép kiközösíti magából és megleckézteti a kiválságosak léha kisebbségét, kimondja az egyenlőség és igazság törvényét, s megesküszik reá; majd pedig összehívja a népek egyetemes gyűlését, hogy a sokféle vélemény közt közös erővel keressék

meg az igazat. Egy „törvényhozó“ vezeti az „assemblée générale des peuples“ tanácskozásait, kiállítja a tömeg elé valamennyi vallás képviselőjét, mindegyikkel elmondhatja vallása lényeges igazságait; a tömeg közbekiáltásokkal és ki-kitörő hahotával fogadja e tájékoztatásokat. Mindenik vallás magát tartja eredetinek és igaznak, a többit plagizálnak, meghamisítottnak. A vallási eszmék eredete és leszármazása válik ekként tisztázandó kérdéssé. Egy „szónok“ áll elő s értekezésszerűleg kifejti a vallási eszme fejlődéstörténetét, a különféle hitrendszerek származásrendjét, utolsóul, 13-ikul a keresztényt vezetve le az előzőkből. A törvényhozó levonja a tanulságot: csak az érzelkelhetőben értenek egyet valamennyien; amiről az érzelkek nem ítékelhetnek, arra nézve semmi bizonyosság; teológiától, vallástól tehát meg kell tagadni a polgári dolgokba való beavatkozás jogát; ezt a célt tűzte ki maga elé a francia nemzet, de királyok és papok összesövetkeztek ellene. Roppant kiáltással válaszol a gyűlés, s felhívja a szónokot, hogy legyen törvényhozója az egész emberiségnek, s oly sok tévelygés után tanítsa meg végre az evidentia és az igazság vallására. A mű vége szerint a törvényhozó legott ki is hirdette a természet törvényeit. Maga Volney (hiszen ő ez a „törvényhozó“) 1793-ban tette közzé azokat „Catéchisme du citoyen français“ címen s e, későbbi kiadásában *La loi naturelle* címet viselő műve, mint Eckhardt Sándortól tudjuk, nálunk is hatott, Martinovics Kátéjának pedig mintául szolgált.

Berzsenyi töredék-értekezésének tárgya a *Romok* utolsó szakaszával azonos, a „szónok“ előadásáéval, mely a műnek legnagyobb, mintegy negyedrészt kitevő XXII. fejezetét tölti meg. A „historicumot“, vagyis a különféle religiói rendszerek sorozatát Volney nyomán állítja össze, oly láncolatos levezetéssel, mintha azok mind az egyiptomi csillagászok ámitó találmányaiból, s fokról-fokra egymásból nőttek volna ki, az emberi vakság egyre nyomasztóbb győzelmeiként. De ő csak a három első systema kifejtéséig jut el; legelső a csillagok imádása; második a csillagok jelképeinek, majd a jelképül használt állatoknak (bika, oroszlán stb.-nek), tehát a „symboláknak vagy bálványoknak“ imádása; harmadik a dualizmus, vagyis a jó és rossz principiumainak, nyár és tél csillagainak, angyaloknak és ördögöknek imádása. A negyediknek: „a másvilág mysterios és morális alkotmányának“: már csak a nevét írta le, pedig Farcsi, ha majd felnőtt, bizonyára ezt olvasta volna a legtürelmetlenebb érdeklődéssel, aminthogy az eredetinek ez a szakasza a halál utáni dolgok megismerése vágyából, az élet elvesztésének félelméből, folytatásának ösztönös megköveteléséből vezeti le a másvilágra vonatkozó hiedelmeket: úgyszólván Farcsi szorongó aggodalmából: „mi lesz a sok kis elásott gyermekkel?“

A historicumot kivéve, mint Kazinczynak írta, sokban nem egyezett Berzsenyi gondolkodása a Volney tételeivel. Valahányszor oly „bölcseledőkről“ beszél, kikkel nem ért egyet, s „közönséges“

vagy „legközségesebb véleményt“ emleget, mindannyiszor Volney-ra gondol. Különösen az ember eredeti állapota, az Istenről való idea, s az első religió kérdésében nem ért vele egyet. Ő az Istenről való ideát nem tagadja meg az első embertől; szerinte az ember essentiája az okoskodás, s e tekintetben az első ember az volt, ami az utolsó fog lenni: természetének eredeti tökéletességében lépett ki a Teremtő kezéből, s valamint az okosság, úgy a religió is vele egykorú; hitt ez az első ember egy fővalóságot, teremtőt, mert azt kellett az okok láncán kikövetkeztetnie; tisztelte, majd mint lelket minden mellékes ideák nélkül, majd megszemélyesítve, jelképei alatt. Ez volt az első, természetes, józan, ártatlan religió, melyet aztán az egyiptomi asztrológusok vakításaitól fogva a szisztémák agyvázaiknak egész sorozata váltott fel.

Nem nehéz átlátni, hogy Berzsenyi szerint az első ember felvilágosodott bölcs volt, s religiója éppúgy az emberi okosságon alapult, akár a XVIII. század deizmusa. De ha egyszer mindenben az észet ismerjük el vezérünknek, akkor annak tökéletesnek, valóban — mint Berzsenyi hitte — az ember essentiájának kell lenni, s akkor a gondolat végigvitelében ő következetesebbnek bizonyul Volney-nál, ki az első embert állati színvonalúnak s csak fokozatosan fejlődőnek állította. De az emberméltóság keresztyén szellemű öntudata is támogatta itt Berzsenyi állásfoglalását, s talán a negyedik szisztémát is azért nem dolgozta már ki, mert Volney abban a mi „szent religiónk“ tanításait is fagyos szenvtelenséggel bírálja. A különben deizmusra hajló magyar költő óvakodott a keresztyén hit legcsekélyebb megbántásától; dolgozatának jelzett új címe szerint eleve a pogány religiókra készült korlátozni figyelmét.

Említettem a *Pesi Magyar Társasághoz* 1815-ben írt költői levelét, mint amelybe félbenhagyott értekezése gondolatait részben átöntötte. Ez a Magyar Társaság a Berzsenyi művei kiadására szövetkezett kispapok társasága volt, s jellemző kortűnet, hogy egy magyar költő az egyház leendő szolgáihoz oly elmékedést és buzditást intézhetett, melynek úgyszólván alapigéje, hogy „Az ész az Isten, mely minket vezet“. Kazinczynak is hasonlót írt: „Az ész minden! s ebből foly minden jó.“ Berzsenyi, mikor e tétéleket leírta, éppúgy meg volt győződve a kispapok egyetértéséről, mint Kazinczyról. A versnek Volney-tól való függése kétségtelen; Merényi Oszkár azt (jórészt vallási hóbortokat és babonákat felpanaszló) szövegrészletek egyeztetésével igazolta. De ily részletek vallomásánál többet mond gondolatmenten, mely körülbelül ekként válaszolható. Ha az ész az Isten, miért útálja hát szövétnekét az ember? Azért, mert az ész legelső műveivel már Egyiptomban együttfakadtak „a hit vakító szentelt maszlagi“, s mert a tudós vakágban hagyta és még vakabbá tette a népet. Hellasz és Róma csodált bölcsesége is csak a tudósoké volt, míg vad barbárok meg nem semmisítették, századokat merítve el ma is tartó éjbe. Ma is

van nép, mely barmát imádja, rondaságot ereklyeként tisztel, s babonái miatt vért ont. Remélhetünk-e oly időt, melyben az ész világa megjőzanít és összeegyeztet minden népeket? Ő remél, e nagy ügy felkentjeit látja a kispapokban is, sőt már elképzelí dicső munkálkodásukat az ész nagy törvényeinek terjesztésében. Látni ebből, hogy a *Romok* gondolatmenetének mintegy quintessentiáját fogta fel magába e szép epistola, egy igazi költő lírai visszahatásával egyénítve s gazdagítva azt. Nemcsak azt a főgondolatot merítette Volney-ből, hogy a tudósok, hitet találva ki a nép számára, maguknak tartották meg az igazi tudomány kincsét: a *Romok* egyik kivételiesen lírai lendületű fejezetével (a XIII-ikkal) párhuzamos az epistola reményt hirdető szép fordulata is, mely különben tudvalevőleg sugallón hatott a *Gondolatok a könyvtárban* Vörösmarty-jára.

Döbrentei 1815-ből, tehát a most megtekintett verses levél szomszédságából keletkezi Berzsenyinek némelyek szerint legremekbbr költeményét, *A temető* címűt. Ez is a *Romok* olvasása közben fogant. Első szavai Volney invocatio-fejezetével párhuzamosak, mely — mint fentebb vázoltam — az Egyenlőség szent dogmáját látja bizonyítva a királyok-rabszolgák hamvait összeelegyítő romok tanításában, s a sírt és halált, mint a boldogtalanoknak vigaszt kínáló végső menedéket magasztalja a közember halálfélelmével szemben. Berzsenyi azonban ezúttal csak megízlelteti az egyenlőségben való megnyugvás és végső megenyhülés csábító ba'zsmát, csak egy pillanatra teszi magáévá Volney magatartását, de legott csaknem megdöbbenő eréllyel utasítja el magától azt az „agyvázat“, „pólyadalt“, férfihoz nem illő „álmodozást“, „reményt“, s a jámborok és bölcsök követése helyett megmutatja, mint fogadja a halált az erős. S mint fogadja? Tiszta tudatával az egyetemes elmúlásnak, de félelem nélkül, sőt szinte dacos beleegegyezéssel: „Jertek, bámulatos bajnokok és nagyok! S ti, kik nem meritek nézni az elmúlást, És ti porba-nyögők, jertek ide s velem Élni s halni tanuljatok.“ Az egyetemes elmúlást hangoztató szakasz azonban Volney- emlékekből merített: Persepol, Palmyra, Theba, Babylon, mind e fényes hajdani nevek, mikre hivatkozik, együtt találhatók a francia szerző IV. fejezetének utolsó lapján. A költemény erre következő versszakában olvasható kép pedig, mely az emberiséget sírja partjain és porán tusakodó s tolongó hangyaseregnek mondja, a francia mű XII. fejezetére vall vissza, melyben az orosz-török háború tömkelegét fogja fel hasonló látványként az azt magasból szemlélő Volney, s minősíti a Genius is emberi férgek porban nyüzsgésének. Mindez nem érinti a költemény remekségét. Lírai hullámozása, lelke egészen a Berzsenyié.

Berzsenyi, lírikus lévén, egyazon kérdésre nem mindig ad elvszerűleg következetes választ. Mint láttuk, Volney-val ellenkezve, már az első embernek tökéletes okosságot tulajdonított; de ez

alaptétellel bajosan egyeztethető össze a fokozatos fejlődés gondolata, melyet egyik-másik költeményében hangoztat. Ily esetben rendszerint Volney-ra üt vissza, nem tartva számon saját korábbi állásfoglalását. Egy 1809-i költeményében (*Orczy árnyékához*) kétkedését fejezi ki a nép világosodhatásában, egy 1813 után írtban (*Vandal bölcsesség*) már gúnyolja az abban nem hívőket, snagy hézagot, nagy különbséget lát köztünk s a „makkos ember“ közt; s Volney-t viszhangozza akkor is, mikor egyik, viszonylag már késői, 1817-beli költeményében, a *Himnusz Keszthely isteneihez* címűben, Ceresnek, a földművelésnek tulajdonítja a „vadságba merült emberi nemzet“ elindítását magasabbrendű életeszmény felé, — akárcsak a religióról írt töredék-értekezésében.

Hogy nálunk még mily hátra van a műveltség, mily nagy a szükség tudomány, költészet fáklyájával „egünk fellegeit higítani“, gazdagságaink közé Graecia isteneit is leszállítani, s Nagy Lajos és Mátyás fényes korszakai után mily mélyre sülyedtünk: Berzsényi azt sűrűn emlegette, de mindig a klasszikus ókor, Athén és Róma fényének s az arra következett sötétségnek emlékéiről vette a példát. Ehhez képest méltán meglepőnek tűnhet fel, hogy gr. *Teleki Lászlóhoz* 1812-ben írt verse „*tunguzi vad lakost*“ láttat a ba'atonvidéki műveletlen magyarban (kiről Vitkovicsnak szánt költői levelében három évvel utóbb oly elszomorító képet festett). Nos, a Volney-könyvbéli „egyetemes népgyűlésen“ lappok, szamojédok, s hasonló műveltségű népek társaságában a *tunguz* is a megjelentek között említettik, ki mellére akasztva hordja bálványait.

Je'entéktelenebb nyomokat mellőzve, még Berzsényi drámakísérletére utaljunk egy szóval. Tudvalevőleg Girzik pest-budai német színész darabja befolyásolta tárgyválasztását, ugyanaz, amelyet Katona József magyarított meg *István, a magyarok első királya* címen. Mint említettem, e darabja írásához a religióról kezdett értekezése félbenhagyása után fogott hozzá Berzsényi, de cseberből vederbe esett, mert István király és Kupa vezér drámai összeütközését éppen a religió kérdése okozta. Itt sem kerülhetett el hát e fontos tárgy feszegetését, s a cenzúra gáncsait. Félretette ezt is. Jó dráma úgysem lett volna belő'le, mert István és Kupa között Berzsényinek nehezeére esett a választás, s egyiket sem tudta volna darabja igazi főhősének megtenni. Lirai szálak fűzték mindkettőhöz. István, mint a keresztyénség, a haladás, a kultúra bajnoka vonzotta; Kupával, a pogány barbár műveltség képviselőjével viszont mint a nemzeti hagyományok s az ősi szabadság véde'mezőjével rokonszenvezett. A vallási kérdést ezért nem élezte ki kettejük között; nem tette meg hitvalló hősnek egyiküket sem, ellenben igenis Istvánt idegen mintára újító királynak, Kupát idegengyűlölő nemzeti ellenzék vezérének, s mindkettőt félig-meddig felvilágosodott deistának. Igyekezett mentesíteni őket a religiói elfogultságok minden terhéiről. Kupa hívei közt is valóságos pogány

deistákat képzel el, „tiránus“ és „ravasz papok“ gyűlöletében egyenest Volney tanítványait. A religiói barbárságok elleni küzdelmet Kupának a fiára, a Görögországból hazatért, s már keresztyén Bárdosra bizza. S ha halljuk emezt, amint apja bálványaihoz ily bosszús szavakkal fordul: „Volt-e öldöklőbb gyilkosa az emberiségnek, mint az, aki titeket a ti fészketekből, a Nilus iszapjából kihozott?“ — már tudjuk, honnan fú itt is a szél, s felismerjük költőnk két prózai töredékének összetartozását, nemcsak koruk, hanem eszmei jellemük szerint is. Mond Bárdos még egyebet is istenekről, miattuk folyó embervérről, Volney szellemében. De a maga vallásáról, a keresztyénről ő sem nyilatkozik, mint vallást ő sem méri azt össze az apjáéval, mindössze mint „józan vallásra“ céloz reá egyhelyt. Deista, felvilágosodott bölcse is, kész harcolni apja ellen, mert az csak hazáját oltalmazza, őt azonban „az igazságnak és emberiségnek védjévé“ szentelte fel a Teremtő.

Horváth János.

*

Berzsenyi, Volney et la religion.

L'auteur de cette étude établit dans les travaux philosophiques et poétiques du grand poète hongrois les traces de son contact avec les *Ruines* de Volney qui par ses réflexions philosophiques a inoculé au poète hongrois la répugnance pour les religions positives et l'enthousiasme pour ce vague et délirant déisme qui fut la vraie religion du XVIIIe siècle.

Jean Horváth.

BOCCACCIO HELYE AZ OLASZ PRÓZASTÍLUS TÖRTÉNETÉBEN.

A Boccaccióval foglalkozó olasz és külföldi munkák nagyon kevés érdeklődést tanúsítanak a stíluskérdés iránt, ami jogosan kelthet meglepetést, hiszen vitán felül áll és még a felületes olvasó számára is kézzelfogható tény az, hogy novelláinak, regényeinek áradó és zengő mondatai, újszerű szintaktikai fogásai, mint az önálló és egyező alanyú gerundiális és participiális szerkezetek, az accusativus cum infinitivo, a mellékmondatok szövevényes és sűrűhálózátú beiktatása a főmondat alapépítményébe nemcsak a köznapi nyelvtől a legszembetűnőbben eltérő prózát teremttették meg, hanem a művészi olasz prózastílus hagyományainak áttörésével egyrészt a franciás, lineáris iránnyal, másrészt a ritnikus megoldásokkal szemben létrehozták azt az emelkedett stílust, amely egészen a XVIII. századig egyeduralkodó volt az olasz novella- és regényirodalomban. Irodalomtörténészek és esztéták vállalkoztak arra, hogy a nagy certaldoiról szóló életrajzaikban, elbeszélései forrását kutató tanulmányaikban, esetleg a néhány kritikai jellegű méltatásban nagyon szerény helyet szorítsanak a stílusáról szóló megjegyzéseiknek; beérik azonban kevesetmondó általánosításokkal, amelyek, mint a közmondások, évtizedről-évtizedre öröklődnek és szétterjedésükben még a földrajzi határok sem képeznek akadályt. Style périodique, calqué sur la longue phrase oratoire des Latins; le large mouvement de sa période; stile calcolato e compassato: ezek azok a felületen mozgó megállapítások, amelyeket minden pozitívista tudós kötelességének tartott elmondani. Az újabbak több színt és költői tartalmat óhajtottak önteni a századvég száraz megjegyzéseibe, Boccaccio stílusát a képzőművészet világán keresztül próbálták megközelíteni; így született meg az alábbi kevés támpontot nyújtó megállapítás a különben kitűnő Francesco Flora tollából: (La prosa di Boccaccio è) ...prosa d'oro e d'avorio, che sa diventare in alcuni punti immateriale come l'aria: ...Boccaccio prózája arany és elefántcsont, amely helyenkint olyan súlytalanná tud válni, mint a levegő. Ilyen előzmények után szinte le sem mérhető Alfredo Schaffini 1934 decemberében megjelent: *Tradizione e poesia nella prosa d'arte italiana dalla latinità medievale a Giovanni Boccaccio* című munkájának jelentősége; először kerültek napvilágra adatok

és szempontok, amelyek stilisztikailag megvilágítják a középkori latin próza és a Dante körüli olasz próza szoros kapcsolatait. A középkori latin ars poeticák szerzői nemcsak a francia irodalom számára szolgáltatottak hasznosítható technikai fogásokat, felhasználható és fel is használt stilusképleteket: az olasz dettatorék is megtették kötelességüket olyannyira, hogy az első olasz prózaírók közt vezető helyen találunk jónéhány latin grammatikust, akik nagy jelentősége éppen abban áll, hogy a középkori latin prózaírás szabályait alkalmazták az olasz műprózára is. Elvitathatatlan érdeme Schiaffininek, hogy igazán minden előtanulmány hiányában ezt a kapcsolatot ő elemezte ki elsőnek és ő kutatta először azokat a stilisztikai fordulatokat, amelyek az olasz prózát a középkori latin prózastílus formájára átalakították. Boccaccio azonban kívül esik érdeklődési körén; nem látja meg, hogy Boccaccio már nem a középkori latin stílus szabályai szerint alkotta meg olasz műveit, az ő stílusa éles szembehelyezkedés, tudatos forradalom a Dante körüli kor stílusideáljával szemben.

A mi szándékunk éppen az, hogy „középkori forma“ mondatani elemzése után részletekbenemenően megkeressük a boccacciói forradalom okait, ismertessük mivoltát és eszközeit.

A középkori latin műpróza kialakulására döntő hatással voltak a Krisztus utáni századok keresztény és pogány íróinak stíluselképzelései. Ez az irányzat, amelyet afrikai iskolának szoktak nevezni és amelyhez olyan nevek tartoznak, mint Apuleius, Tertullianus s főleg a nagy keresztény szónokok: Szent Ambrus, Szent Ágoston, Szent Ciprián és később Nagy Szent Leó,¹ élesen szembehelyezkedett az ú. n. klasszikus latin legrepresentatívabb stílusművészeivel: Ciceróval.² Az afrikai iskolát a cicerói stílust mindenképp fölé helyező humanista irodalmárok különítették el élesen a szerintük romlatlan és egyedül igazán klasszikus latin prózastílustól, a ciceróitól. Nekik köszönhetjük a tumor africanus elnevezést is, amivel ők meg akarták bélyegezni ezt a nekik nem tetsző, mert nem cicerói formázatú nyelvet.³ Ha most keressük az afrikai iskola azt a legjellegzetesebb stílustulajdonságát, amivel legjobban elkülönült a cicerói hagyományoktól s amivel legjobban kivívta a humanisták megvetését, kétségkívül a ritmikus próza bőséges és szertelen használatát kell ok gyanánt odaállítanunk.

*

¹ Csizmazia Placid: Nagy Szent Leó beszédei. Ciszterci doktori értekezések, 85. 1942.

² Norden: Die Antike Kunstprosa, 1909.

³ Még Fénelon is a Dialogue sur l'Éloquence-ban azt mondja Szent Cipriánról: il sent l'enflure de son temps et la dureté africaine (p. 81–82).

Prózaritmusról⁴ kell már akkor is beszélnünk, amikor azonos helyzetben lévő mondatrészek, például az olaszban a prepozícióval ellátott főnevek, határozók, vagy prepozíció nélküli tárgyak, alanyok, névszói állítmányok, esetleg bővítményekkel dúsan felszerelt infinitivusos vagy participiális szerkezetek, kétszer, háromszor, néha többször is követik egymást. Vegyük ezt a leg-egyszerűbb francia példát:^{4a}

la cathédrale était donc $\begin{cases} \text{un ensemble, (3)} \\ \text{une synthèse; (3)} \end{cases}$

Egyszerű kijelentő mondat, mégis van benne prózaritmus, mert a főnévi állítmány kettőzötten szerepel. Azonos szótagszámból: 3—3 szótagból áll; ezt az azonos szótagszámú ritmikus megoldást hívjuk izometriának; két tag esetén binóm, három tag esetén trinóm, négy tag esetén tetranóm nevet adjuk a ritmikus képletnek. Bemutatunk most két trinóm megoldást; minthogy az izometriára volt már példánk, itt a progresszív és regresszív alakot választottuk: az első két tag szótagszáma 14—14, a harmadik tagé 22 (12+10) a progresszív példában; az első tag szótagszáma 5, a másodiké 6, a harmadiké csak 3 a regresszív példában.

... et la question se résume pour lui de savoir, d'abord, si des guérisons s'opèrent... et ensuite si ces guérisons sont, comme l'affirment les catholiques,

$\left\{ \begin{array}{l} \text{le bouleversement absolu des lois de la nature, (14)} \\ \text{le désaveu complet de toutes les méthodes médicales, (14)} \\ \text{la négation de tous les préceptes de l'hygiène et de} \\ \text{toutes les prévisions de la science. (22 = 12 + 10)} \end{array} \right.$
 ... les catholiques... vont subir $\left\{ \begin{array}{l} \text{toutes les maladies, (5)} \\ \text{toutes les tribulations, (6)} \\ \text{tous les maux; (3)} \end{array} \right.$

Elképzelhető a bemutatott esetek mellett olyan lehetőség is, amikor a középső tag a leghosszabb:

Lucia stava immobile in quel cantuccio, tutta in un gomito, $\left\{ \begin{array}{l} \text{con le ginocchia alzate, (8)} \\ \text{con le mani appoggiate sulle ginocchia, e (14)} \\ \text{col viso nascosto nelle mani. (10)} \end{array} \right.$

A tetranóm példánál arra leszünk tekintettel, hogy sem progresszív, sem regresszív megoldást ne mutassunk be; egészen szabálytalan képletet fogunk látni, a sorok szótagszáma változó, olyan, mintha prózában írt szabad verssel találkoznánk:

Quantunque Gertrude sapesse che andava a un combattimento, pure $\left\{ \begin{array}{l} \text{l'uscir di monastero, (7)} \\ \text{il lasciar quelle mura nelle quali era stata ott'anni rinchiusa, (21)} \\ \text{lo scorrer in carrozza per l'aperta campagna, (14)} \\ \text{il riveder } \left\{ \begin{array}{l} \text{la città} \\ \text{la casa} \end{array} \right. \left(5 + \frac{2}{2} \right) \end{array} \right.$

furono sensazioni piene d'una gioia tumultuosa.

⁴ A francia példák Huysmans műveiből, az olasz példák Manzoni: Promessi Sposi c. művéből származnak.

^{4a} A szótagszám francia füllel mérve persze a köznyelvben nem ejtett e-ekkel növekszik. Szerk

{ scopri la sua cassetta,
 { scopri la chioma folta del fico che sopravanzava il muro del cortile,
 { scopri la finestra della sua camera;

2. Igen gyakori az a megoldás, mikor az alanyok alakra és jelentésre azonosak, viszont az állítmányoknál már nem találunk alakai egyezést; jelentés szempontjából azonban az eltérő alakú állítmányok szorosan összetartoznak, rendszerint valamely érzelmileg determinált jelentésskála egymásután következő jelentésfokait képviselik. Nem szabad, hogy elkerülje figyelmünket az a körülmény, hogy a szinoním állítmányok azonos módon és azonos időben fordulnak elő.

Az alábbi négyes lüktetésű összetett mondat, amely lelki vívódást ábrázol, szemléletesen mutatja be az állítmányok jelentés-változásait az érzelmi aláfestés szinte szabályos erősödése szerint.

a) { Rimasticava quell'amaro passato,
 { ricomponeva nella memoria tutte le circostanze per le quali si trovava là; e
 { disfaceva mille volte inutilmente col pensiero ciò che aveva fatto con l'opera;
 { accusava { sè di dappocaggine,
 { altri { di tirannia e
 { di perfidia;

e si rodeva.

Bármely szövegben vizsgálánk is a ritmikus próza megoldási lehetőségeit, mindig azt találánk, hogy a fenti képlet a legkedveltebb és számszerűség szempontjából a leggyakrabban fordul elő. Jelen dolgozat kereteit túlhaladja annak a vizsgálata, milyen összefüggés van a jelentés szerinti szinoním állítmányok közt. Noha igaz az, hogy legtöbbször érzelmileg determinált jelentésskála különböző fokairól van szó, sokszor mást látunk. Az alábbi példában nincs szó érzelmi háttérrel, inkább egy és ugyanazon cselekmény különböző aspectusai íródnak körül a rokonértelmű állítmányok segítségével.

b) certo è che un così gran segreto stava nel cuore della povera donna, come, in in una botte vecchia e mal cerchiata, un vino molto giovane, che { grilla e
 { gorgoglia e
 { ribolle,
 e se non manda il tappo per aria, { gli geme all'intorno, e
 { vien fuori in ischiuma, e
 { trapela tra doge e doge, e
 { gocciola di qua e di là,
 tanto che uno può assaggiarlo, e dire a un di presso che vino è.

3. Míg az előző képlet egészen gyakori, a fordított megoldás, tudniillik az olyan esetek, amikor az állítmányok azonosak, az alanyok pedig szinoním kapcsolatban vannak, egészen ritkák.

vannak minden ritmusnak s egyáltalán minden szónoki fogásnak. Cicomátlan, irodalmi gond nélküli élőbeszéd benyomását keltik, egészen rövid mondatokban, szinte tömondatokban íródott valamennyiük. Ezt a rövidmondatos, lineáris szerkesztési irányt folytatják a karoling mondakör olaszba ütetett, prózában írt epizódjai, a Milione olasz változata, később Ristoro d'Arezzo, sőt a világi irodalom első novellás gyűjteménye: a Libro de' sette savi s főleg a Novellino. Ez a stílusirányzat azonban nem gyökeresedett meg az olasz irodalomban. Talán a Fioretti legendái, talán Sacchetti novellái érezhették hatását, ámbár az előbbi latin ihletését már igyekeztek kimutatni.⁵ Az emelkedett olasz próza megalkotói, Guido Faba, Guittone d'Arezzo és Dante a Vita Nuovában és a Convivióban a ritmikus középkori latin próza szerkesztési szabályait alkalmazták az olasz nyelvre. Mesterkéltséget és művészi rendbe kényszerítették az eladdig korlátot és rendszert nem ismerő, a XII. század szentbeszédeiben természetesen és egyszerűen ömlő olasz prózát. Bőségesen fordul elő klauzula, végím, alliteráció, etimológia és a ritmikus próza egész fegyvertára. Az olasz ritmikus próza mesterei a legszorosabb kapcsolatot tartották fenn a különféle Ars dictandi-k szerkesztőivel, sőt a latin nyelvre alkalmazott stilusszabályozó kézikönyveket a legtöbben közülük szerkesztették. Guittone d'Arezzo nem is tud másképpen megnyilatkozni, mint trinomokon és tricolonokon keresztül; milyen egyszerűvé lehetne csökkenteni zengő mondatait, a nélkül, hogy az értelmüket megcsorbitanánk, ha az ismétléseket eltávolítjuk: ám menthetetlenül elveszne a stílus predantes varázsa.

Dico ch'è da conoscere per malvagia, e conosciuta odiarla, omni		
grandezza terrena, come è	{	affannosa e
	{	pericu osa ad acquistare, e
	{	tremorosa ed
come è	{	angostiosa e
	{	grave a possedere, e
come è	affrigg.tiva a perdere e tribulosa, e anche	
come è	{	dizamata e
	{	disorrata dai buoni
e da'malvagi	{	acquistata e
	{	posseduta, e come è quella che
	{	crea
	{	pascie e
	{	regge visii,
	{	desnuda,
	{	scaccia e
	{	ucide vertù,
	{	cela
	{	vieta e
	{	robba Paradiso,
	{	orba,
	{	legba e
	{	profunda ad Inferno.

⁵ Tosi: La lingua dei Fioretti di San Francesco. Messina, 1938.

Most pedig Dante Conviviojából idézünk. A dantei prózából ez látszik leginkább telítve ritmikus mondatokkal; idézetünk az emberi lélek halhatalanságának ókori tagadásán való igazi heves dantei megrendülés.

Dico che intra tutte le bestialita di quella e } stoltissima,
vilissima e
dannosissima, chi crede
dopo questa vita non essere altra vita...
{ È questo massimamente par volere Aristotile in quello de l'anima;
questo par volere massimamente ciascuno Stoico;
questo par volere Tullio, spezialmente in quello libello de la Vegliezza;
questo par volere ciascuno poeta che secondo la fede de' Gentili hanno parlato;
questo vuole ciascuna legge, Giudei, Saracini, Tartari, e qualunque e
altri vivono secondo alcuna ragione.⁶

A XIII. század második felétől nagy lendületet vett különösen Északolaszországban a latin klasszikusoktól: Cicerótól, Sallustiusztól Liviustól való közvetlen fordítás. Az olasz irodalomtörténetek részletes adatokat szolgáltatnak Bartolomeo da San Concordio, aki Sallustiuszt fordította, továbbá a Liviust átültető anonymus fordítói munkásságát illetően. Beszélnek az északolasz prehumanista központok, Padova, Verona, Vicenza, Bologna szerepéről, Albertino Mussato latinnyelvű tragédiájáról, (címe Ecerinis), amely már a klasszikus tragédia szabályai szerint készült; felemlítenek néhány szorgalmas kéziratkutatót: Petrarca és Boccaccio barátait és levelezőit. Ez a XIII. és XIV. század fordulóján kialakult, a XIV. században pedig továbbberősödő klasszikus irányzat nemcsak politikai eszméket és tragédia elméletet vett át a latinoktól; nemcsak kéziratok után kutatott és fiktív episztolákat termelt, hanem keletkeztetője lett egy olyan stílusiránzatnak, mely Cicero és Livius nyelvének fordulatait a XIV. századi Olaszországban írt latin prózába, majd szinte egyidejűleg az akkor már több, mint másfélszázados multtal bíró, azonban merőben más hagyományokkal rendelkező olasz prózába ültette át. Ez a stílusirányzat megölte és nevetségessé tette a szinto évezredes, a kereszténységgel és az egyházi nyelvvvel egybeforrott ritmikus prózanyelvet;⁷ száműzte a kettőzéseket, általában az ismétléseket, a klauzulát, a végrimet, az etimológiát, a stílus bízár fordulatait. Rombolt, de — meg kell mondanunk, hogy ugyanakkor épített is, mert képes volt arra, hogy Guido Faba, Guittone d'Arezzo és Dante által teremtetten emelkedett nyelvezet, díszes és ünnepélyes stílus helyébe felépítésében, szerkesztésében tökéletesen új formanyelvet alkosson meg, amely azonban éppen olyan díszes és ünnepélyes, éppen olyan méltóságteljesen hőmpölygő, emelkedett és kimért volt, mint a középkori ritmikus próza. Az olasz irodalom kezdetén jelentkező rövidmondatú, száraz, a

⁶ A két példát Schiaffini i. m. nyomán közöljük.

⁷ Vossler: Die poetischen Theorien der italienischen Frührenaissance.

beszélt nyelvet utánzó próza úgy látszik igen hosszú időre háttérbe szorult, mert ez a Boccaccio által végső tökélyre kifejlesztett latinizáló stílus egyeduralkodóvá vált az olasz irodalomban egészen XVIII. századig.

Boccaccio műveltsége, irodalmi eszméi ebben a prehumanista körben gyökereznek; ifjúkorában maga is fordított Liviusztól; olasz műveiben pedig megalkotta azt az évszázados életre rendelt, jellegzetes stílust, amely hivatva volt felváltani a középkor emelkedett stílusát, a ritmikus prózát. Elemzésünk tárgyává a Dekameron bevezetésének azt a nevezetes részét választottuk, amelyben Boccaccio, miután leírta a pestis megérkezését Firenze városába, elmondja, mint keresnek az emberek ellene védelmet lelkiaknak, hajlamuk, ízlésük szerint. Vannak, akik esznek, isznak, mitsem törődnek a fenyegető halállal; vannak, akik megtartóztatják magukat ételtől, italtól, élvezetektől; mások viszont megmaradnak a régi életmódjuk mellett; ismét mások a város elhagyásában, a menekülésben keresnek menedéket. Nagyszerű szónoki téma ez, pompás négyes lüktetésű mondatot lehetett volna szerkeszteni; egészen bizonyosak vagyunk, hogy a XIII. században nem hiába keresnénk latinul, esetleg olaszul írt, hasonló tárgyú, romantikus festő ecsetére méltó megrázó jelenet irodalmi megörökítését; a mondatok paralelikus elhelyeződése azonban megfelelne a prózaritmus törvényeinek. Boccaccionál ezzel ellentétben a jelenet első tagja a következőképen íródott meg:

Et erano alcuni, li quali avvisavano che il vivere moderatamente, ..., avesse molto a così fatto accidente resistere, ...

A második tag:

Altri, in contraria opinion tratti, affermavano, il bere assai et il godere, ... essere medicina certissima a tanto male;

A harmadik tag:

Molti altri servavano, tra questi due di sopra detti, una mezzana via, non istrignendosi nelle vivande quanto i primi, ...

A negyedik és utolsó tag:

Alcuni erano di più crudel sentimento (come che per avventura più fosse sicuro), dicendo niun'altra medicina essere contro alla pestilenza migliore, ne' così buona, come il fuggire loro davanti:

Az átalunk megvizsgálásra kiválasztott 58 sor a fenti négyes tengely körül helyezkedik el. A paralelizmus, amely eszmeileg megvan, a stílus szempontjából egyáltalán nem jut kifejezésre: nincs meg az alanyok vagy állítmányok azonossága, sem rokonértelmen alapuló kapcsolata; hiányzik természetesen az azonos alkatrészek párhuzamos elhelyezése. A leírás azonban bővelkedik a latinizáló, új stílus négy leglényegesebb sajátosságával; 1. egyező és önálló alanyú gerundiális szerkezetek, 2. participium praesens és perfectum segítségével alkotott terjedelmes állítmánynélküli tagok,

3. accusativus cum infinitivo és 4. túlsúfolt, a főmondatba lépten-nyomon beiktatott alárendelt mellékmondatok teszik a stílust terjedőssé, kimértté és méltóságteljessé. Ez a négy szintaktikai tény váltja fel a ritmikus próza ismétlődéseit. Az előző század prózájában ezek a formulák nagyobbára ismeretlenek voltak, a jövő kutatóira vár a feladat, hogy az elterjedés kérdését aprólékosan, részletekbe menően tisztázzák. Tény az, hogy a ritmikus próza az olyan szerkesztési módot szerette, amelyekben az ismétlődések akadály nélkül alkalmazhatók voltak. Könnyű be'átni, hogy például a lépten-nyomon beiktatott mellékmondathálózat nagy nehézséggel rendezhető el úgy, hogy az ismétlődések létrejöttét nagy mértékben ne gátolná. Az idézett leírás bővelkedik a fentemlített szintaktikai fordulatokban; a gerundiumra lássuk az alábbi példákat:

...andavano attorno, portando nelle mani chi fiori, chi erbe odorifere, e chi diverse maniere di spezierie, ...

Ez a gerundiális szerkezet különben átmenetet alkot az egyező alanyú gerundiumok csoportjából az önálló gerundiumok csoportjába; a főmondat alanya formailag ugyanis különbözik a gerundiális alanyoktól, ám értelmileg szoros összefüggés áll fenn, mert a gerundiális alanyok alkatrészei a nagyobb egységet összefoglaló, főmondati alanynak.

...: e da questo argomento mossi, non curando d'alcuna cosa se non di se, assai et uomini e donne abbandonarono la propria città, ...

Ez utóbbi példában már egyező alanyú participium perfectum szerkezet is van: da questo argomento mossi; ehhez hasonlók:

e, fatta lor brigata, da ogni altro separati viveano;
Altri, in contraria opinion tratti, affermavano, ...

Az accusativus cum infinitivo is szépszámmal talál képviselőre ezen aránylag rövid részben. Ragozott vezérige után:

Altri, ... affermavano il bere assai et il godere, ..., essere medicina certissima a tanto male;

Gerundiumos vezérige után:

Molti altri... andavano attorno..., estimando essere ottima cosa il cerebro con cotali odori confortare:

Altri erano di più crudel sentimento..., dicendo niun'altra medicina essere contro alle pestilenze migliore, ne così buona, come il fuggire loro davanti:

A mellékmondatok, amelyek az egész mondatközvedéket áttekinthetetlen halmazzá tágítják szét, megszüntetve a mondatfűzés lineáris jellegét, úgy jönnek létre Boccaccionál, hogy a főmondatba kapcsolódó alárendelt mondatokba szekunder, illetve néha a szekunder mondatokba harmadrendű alárendelt mondatok illeszkednek. Erre az összefonódó típusra jellemző példa a pestis kezdetének leírása; a főmondat állítmánya után mellékmondat indul;

viszont az alárendelt mondatban is van olyan mondatrész, amely szekunder mellékmondat keletkezésére ad lehetőséget; a szekunder mellékmondat alanya után harmadrendű mellékmondat kezdődik:

Dico adunque

che già erano gli anni della fruttifera Incarnazione del Figliuolo di Dio al numero pervenuti di mille trecento quarant'otto, quando nella egregia città di Fiorenza, oltre ad ogni altra italiana bellissima, pervenne la mortifera pestilenza, la quale, per operazione de' corpi superiori o per le nostre inique opere, ..., d'un luogo in un altro continuandosi, verso l'Occidente miserabilmente s'era ampliata.

Természetesen, arra is van példa, hogy valamely fő- vagy mellékmondat nem egy, hanem két mondatrésze után indul ki két, egymástól független mellékmondat:

convenevole cosa è, carissime donne,

*che ciascheduna cosa
la quale l'uomo fa,
dallo ammirabile e santo
nome di colui
il quale di tutte fu fattore,
le dea principio.*

Boccaccio összetett mondatai is felbonthatók formulák és képletek alapján: ám itt a stílus emelkedettsége nem szabályos időközökben bekövetkező ismétlődések által jön létre; az ő mondatai a szigorú, zárt, de mindig folyamatosan továbbfejlődő egybefonódás jellegzetes esetei, olyanok, mint a folyton továbbcsavarodó csigavonal.

Ezt a nyelvezetet használta az olasz irodalom évszázadokon keresztül a legjelentősebb prózai művek megírására. Ebben a stílusban készültek Masuccio Salernitano novellái a XV. században; ezen a nyelven írta meg a lombard származású Bandello 200-nál is több vidám elbeszélését, gondosan vigyázva, ahogy maga is bevalója az előszóban, nehogy nem toszkán léteire eltérjen az eloquentissimo Boccaccio mester által felállított szóhasználati és szerkesztési normáktól. Ezen a nyelven írt Lasca, Erizzo, Parabosco, és a XVI. század annyi más kisebb novellistája. Ez a stílus néhány kivételtől eltekintve (Cellini, Galilei) minden olasz író büszke öröksége volt és szinte változatlan formában megőrződött egészen a XVIII. századig; csak az ész százada merészelte ezt a hagyomány által megszentelt szépen zengő stílust egy újabbal, egyszerűbbel, áttekinthetőbbel, franciásabbal helyettesíteni. Véglegesen azonban nem halt meg; a XIX. század eleji neoklasszicizmus stílusideálja, a mult századvég értekezéseinek tudományos stílusa, vagy ha tetszik, a Sorelle Materassi tudatosan arkaizáló szintakszisa bizonyítják, hogy Boccaccio néhány száz évvel ezelőtti végrehajtott mondattani reformja ma is eleven valóság az olasz szépprózában.

Herczeg Gyula.

*

La place de Boccace dans l'histoire de la prose italienne.

L'auteur de cette étude désireux de continuer les recherches concernant la structure de la langue italienne inaugurées par M. Schiaffini, essaye d'établir les types rythmiques de la prose boccacienne qui diffère essentiellement des formules de Dante. Les créateurs de la prose italienne: Guido Faba, Guittone d'Arezzo et Dante, ont adopté les règles rythmiques de la prose latine médiévale qui consistent dans la répétition soit des éléments de la phrase analogues soit des phrases elles-mêmes. La répétition ne signifie pas, bien entendu, la reprise du même mot, il suffit que la catégorie grammaticale soit identique. Les formes rythmiques les plus usitées: les binômes, trinômes et tétranômes, ne doivent pas être de la même longueur; en dehors de l'isométrie, il existe des formes progressives, régressives et celles qui donnent l'impression des vers libres. En ce qui concerne la répétition des phrases, il y a 4 cas principaux, mais la solution la plus fréquente est celle où les sujets sont identiques pour la forme et le sens, tandis que les prédicats qui diffèrent au point de vue de la forme, sont en étroite relation quant à leurs significations, figurant comme les degrés d'intensité de l'état d'âme en question. Boccace, de sa part, préfère au parallélisme la structure de l'emboîtement qui permet l'enchaînement des subordonnées. La tendance classicisante qui s'est intensifiée au XIVe siècle, a ridiculisé tout l'arsenal de la prose rythmique en exilant les répétitions, les clausules, les rimes finales, l'étymologie, les tournures baroques du style, mais elle était capable, tout en détruisant les nobles traditions de la prose des premiers siècles, de créer un style non moins solennel, éloquent et majestueux. L'introduction des constructions gérondiales, des constructions dites accusativus cum infinitivo, des syntagmes participiaux et surtout l'enchaînement des subordonnées qui se développent en spirales, de sorte que chaque phrase donne naissance à une phrase nouvelle, sont les principaux traits caractéristiques du style nouveau. Boccace a réussi à créer la prose italienne soutenue, dont l'influence peut être relevée dans toutes les époques de la littérature italienne jusqu'aux temps modernes chez les auteurs archaïsants.

Jules Herczeg.

SZENTEK A NÉPMESEBEN.*

Amikor az irodalmi és tudományos köztudat a mesét valamilyen kapcsolatban felemlíti, mindig ott kísért az az erősen megcáfolt és százszorosán felújuló közhely, hogy a mese „ősi“, eredendően primitív korszak terméke. Éppen ezért nem árt feleleveníteni a nagy finn mesekutató, *Aarne* egyik megállapítását: „Abból, hogy azok (t. i. a mesemotívumok) régi idők maradványai, nem következik, hogy magánál a mesénél ugyanaz a helyzet. Az ősrégi elemekből a meséknek csak bizonyos, egyes vonásai kerülnek ki, számos elem és pedig a nagyobb rész későbbi időkre utal. A dolog egyszerűen úgy van, hogy maguk a mesék történeti időkben keletkeztek, azonban összetételüknél régi korokból származott fogalmakat és szokásokat használtak fel...“¹

A meséknél tehát nem az a legfontosabb, hogy időbelileg visszanyúlnak-e vagy sem az emberiség sajátosan primitív korszakába, hanem az a döntő, hogy a különböző korszakok maradványai és szellemi rétegződései a mese saját belső formaigényéhez hogyan hasonulnak át.

Bármennyire is kísérleteznek a mesekutatók azzal, hogy különféle időpontokat határozzanak meg a mese-műfaj és az egyes mesetémák kérdéseivel kapcsolatban, be kell vallani, hogy minden ilyen *pontos* időmegjelölés csak valami, többé-kevésbé biztos általánosítás. Így hát nem lehet időpontokhoz kapcsolni azt sem, hogy mikor került bele a szentek alakja a népmesékbe. Csak nagy általánosságban lehet meghatározni azt az időszakot, amelyben ez a folyamat lejátszódott, a nélkül, hogy minden egyes mesére vonatkoztatva adattal tudnánk szolgálni.

A meseanyag vizsgálata közben bukkant fel az a megállapítás, hogy a mesevilágot bizonyos oldalról a vallásos-varázslatos határköre övezi és ez a szellemi kategória tartalmának meghatározásában jelentős szerephez jut. Konkrét értelmet adva ennek a gondolatnak, sokféle megfogalmazásban áll előttünk ez a megállapítás, s egyes mesekutatók nem riadtak vissza attól sem, hogy

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

¹ *Aarne, A.*: Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung, Hamina, 1913. (FFC. 13.) 14. l.

valamilyen különleges vallásos élménytartalommal, valamelyer misztikus szemléletmóddal hozzák összefüggésbe a mesét.²

Ha talán — úgy érezzük — ennyire messzire nem is mehetünk ezen a téren, de kétségtelen, hogy a mese sokszor igazolja *Bálint Sándornak* a megjegyzését: „A vallásos népköltészet ugyanarról a töről fakadt, mint a világi népköltészet. Mindkettő az embert fejezi ki, csak a sacrum és profanum árnyalati eltéréseiben van köztük különbség.”³ S a mese néha valóban úgy viselkedik, mintha a „vallásos” és „profán” népköltészet között közép-helyet foglalna el.

A hosszú kutatással feltárt meseanyag egyszerű átvizsgálása után is már kiviláglik azonban, hogy a mese nemcsak az általános vallásos érzület kifejezésére szolgálhat, hanem a vallásos-varázslatos általános kategóriáján túlmenőleg továbbfejlődése folyamán érintkezésbe és szorosabb kapcsolatba jutott „pozitív” vallási formaelemekkel. Így történt ez akkor is, amikor itt ott, de igen észrevehető formában, ha talán kissé külsőségesen is, de felszívta magába a keresztény világszemlélet elemeit. A meséknek az a csoportja, amelyet *Aarne* „vallásos mesék”, „legendás mesék” néven sorol fel, okvetlenül ideszámít. De általában ide vehetők azok a mesék, amelyeknek szereplői között a keresztény élet személyei, a szentek, papok, egyházi vonatkozások felismerhető alakban előbukkannak.

Igen sok esetben a kutatók ezt a kapcsolatot, ezt az összekapcsolódást, a vallásos-varázslatos alapanyagnak és a „pozitív” vallási formáknak a találkozását nagyon is külsőségesnek, nagyon is látszólagosnak veszik. És pedig nem alap nélkül. Mégis úgy véljük, hogy a két tényező között az összefonódás csak valamiféle szintézis, valamilyen kiegyenlítődés révén jöhetett létre.

Hogy az utóbbi gondolat igazán mit jelent, azt bizonyos párhuzammal világíthatjuk meg. A kereszténység igazi „missziós” műfaja a legenda. A legenda apostoli célok hordozója: a lelkek megnyerését, az áhitat és odaadás, a hit terjesztését és felébresztését célozza. Vagy ahogyan *Jolles* nevezi: az *imitáció műfaja*.⁴ Teljes egészében „vallásos”, sőt „vallási” műfaj. A mese viszont nem vállalkozik ilyen célkitűzésre. Sokkal statikusabban foglal állást vele kapcsolatban. Egyszerűen számot vet a vallás tényével, tudomásul veszi létezését azzal az elbeszélő magatartással, mely bizonyos objektivizmust kölcsönöz a mesének. Számol azzal, hogy a változott körülmények között most a pozitív vallási (jelen helyzetben a keresztény szemléletvilág) beletartozik keretébe.

² *Mackensen, L.*: Erziehungswert der Märchen, Hwb. dt. M. I., 620—5. I., 623. I.

³ *Bálint Sándor*: Egy magyar szentember. Budapest, 1941., 35. I.

⁴ *V. ö. Jolles, A.*: Einfache Formen, Halle a/d Saale, 1929., „Legende” c. fejezetével.

Vagy még plasztikusabb nyelvre fordítva: a mese tudomásul veszi, hogy vannak „szentek“, s iparkodik elhelyezni őket a népi szemléletkör stabil világában, helyet biztosít nekik gondolatformái és képeinek sorozatai között. Nem épít nekik új hajlékot, hanem olyan sarokszobában ad nekik lakást, amelyben már mások is laktak.

Ez a folyamat, az összeidomulás szintézise nem történt simán és akadálytalanul. A kereszténység kezdetben küzdött a nép eredeti szemléletével, életstílusával. Csak mikor legyőzte és belehatolt, csak akkor tudott be is rendezkedni. Ez a küzdelem nem a mese fegyvereivel és nem a mesevilágban folyt le. A szellemi harc minden eszközével vettek részt benne, s nem utolsó sorban a legenda jelentette azt a döntő harci eszközt, mely győzelemre vitt. A győzelem igazi fokmérője azonban az volt, mikor a keresztény szemlélet alakjaival és eszméivel bevonult olyan területre is, amely nem par excellence vallási terület, vagyis idegen szemléletkör elemeit is belevonja saját érdekszférájába.

A küzdelem maga a krisztianizálás folyamata. Azonban az ekkor életrehívott képek és erők nem nyugodtak meg és tűntek el a harc befejeztével. Ahogy a legenda nem hal el a térítések befejeződése után, úgy más műfajok keresztény elemekkel való megtelítése sem szűnik meg a térítő periódus végével. Erre céloz Wesselski is: „Minden új gondolat az általa életrehívott ellentmondás leküzdése közben egész sor hasonlatot, elbeszélést, példát teremt és ez a sor az ellenállás megbénulása után is továbbnövekszik, minthogy a képzelet nem enged megállást...“⁵

A keresztény gondolatkör alakjai, elsősorban pedig a benünket közelebbről érdeklő szentek, a középkorban kerültek a mesékbe.⁶ Ebben az időben meglehetősen elmosódott a határvonal a mese és a többi népi műfaj témái között. A középkor folyamán eleven életet élő legtöbb műfajba a mesemotívumok belekerültek. Száz és száz formában dolgozták fel a mesetémákat. Eposzok és legendák, prédikációs példák stb. hihetetlen mértékben tanúskodnak a mese közkedveltségéről és alakító hatásáról. Más oldalról viszont a mesékre és egyéb népi elbeszélésekre (mesés történetekre) hatottak egyházi és félig-egyházi műfajtypusok: legendák, helyi mondák, apokrif történetek, éppúgy, akár az Egyház szent könyvei, az új- és ószövetség. Papok, az egyházi műveltség elemeivel rendelkező félbemaradt klerikusok állandóan újra meg újra kézbevették a népi eredetű alkotásokat, s beléjük egyházas színeket, elemeket vegyítettek. Ahogy a *Gesta Romanorum* számos elbeszélése mesés alapanyagát, eredeti tartalmát vallásos-legendáris részekkel egészítette ki, úgy a

⁵ Wesselski, A.: *Märchen des Mittelalters*, Berlin, 1925., XVI. l.

⁶ U. o. XXII. l.

mesék is hasonló elemekkel egészültek ki.⁷ Így szövődött bele a mesékbe a szentek alakja, mint a történetek szereplője.

A középkor a maga egységesítő közszellemével aztán valahogyan organikus jelenségek között biztosította a különféle eredetű és színezetű történetek és elemek egymásratalálását.⁸

A kutatók ismételtén rámutattak erre a tényre, hogy a szent szereplése a mesékben középkori hagyományokra megy vissza, s ezt hangsúlyozza Spiess is.⁹ De idézzünk néhány más példát is, amely állításunk igazsága mellett szól:

Graf több ízben emlékezik meg állatmesékből, illetve ezek feldolgozásaiból származó részletekről, melyek részben a szentek kultuszára utalnak, részben azokat parodizálják.¹⁰ A francia középkor egyik prédikációs példájában, mely a XIV. századból maradt fenn,¹¹ a „*Der dankbare Tote*“¹² c. mese feldolgozására ismerünk rá. Ennek hőse *Szent Miklós*.¹³ A XIII—XVI. század közötti időben keletkeztek azok a mesék, amelyekben Krisztus és az apostolok különféle relációkban szerepelnek.¹⁴ *Von der Leyen* egész sort említ, köztük a *Grimm*-gyűjtemény ismert tör-

⁷ Thompson így nyilatkozik: „A középkorban az irodalmivá vált meseváltozatok majdnem az összes irodalmi műfajokban feltűnnek, amelyeket ezekben a századokban műveltek...“ (*Thompson, St.: Fassung. Hwb. dt. M.,* II., 56—63. l., 62. l.) *Von der Leyen* viszont így ír: „A XIII. században, a nagy „Speculumok“ századában, melyek fel akarták ölelni és egybegyűjteni minden idők egész egyházi és világi életét, kezdenek feltűnedezni a legenda-, fabula-, prédikációs példagyűjtemények, s ezzel együtt a monda- és mesegyűjtemények is... S hogy a középkor számára mai jelentett a mese és a monda, a trufa és a legenda, a képzeletvilág és a valóságos élet, talán semmiből nem lehet jobban megtudni, világosabban és szemléletesebben, mint éppen e kéziratok igen gazdag anyagából“. (*Von der Leyden, Fr.: Das Märchen, Leipzig, 1917, 147—8. l.*)

⁸ V. ö. *Von der Leyen*: i. m. 161. l.

⁹ Spiess így nyilatkozik: „A mesében éppen nem ritkán szereplő szentnek az az alakja, aki ismeretlenül, mintegy álöltözetben járkal a nép között, ezen motívum középkori eredetére enged következtetni“. (*Spiess, K.: Das deutsche Volksmärchen, Leipzig—Berlin, 1929, 77. l.*)

¹⁰ *Graf, A.: Die Grundlagen des Reinecke Fuchs, Helsinki, 1920. (FFC. 38.) passim, továbbá: Krohn, Kaarle: Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung, Helsinki, 1931. (FFC. 96.) 26. l.*

¹¹ V. ö. *Bolte, J.—Polivka, G.: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Leipzig, 1913—30. (I—IV. k.) III., 490—517. l.*

¹² Szövegét közli *Tegethoff, E.: Französische Volksmärchen, Jena, 1923, I., 204—7. l.* V. ö. még: u. o. I., 314—5. l.

¹³ A *Scala caeli* szövegében tűnik fel először Szent Miklós. Helyette más változatokban más szentek is szerepelnek, így például Szent József is. (*Bolte—Polivka*: i. m. III., 510. l.)

¹⁴ *Von der Leyen* szerint a XIII—XVI. században jönnek létre azok az elbeszélések, amelyek Krisztussal és a szentekkel kapcsolatban tréfálkozó, közvetlen hangnemet űznek meg és amelyekben oly kevés tisztelet nyilvánul meg irántuk. (V. ö. *Von der Leyen*: i. m. 159. l.)

ténetét: „*Bruder Lustig*.”¹⁵ Ugyancsak e korszakból való az apostolok és Krisztus megvendégléséről szóló történet, s maga Luther is több ízben tesz bizonyosságot arról, hogy ismerte azokat a meséket, melyeknek szereplői *Szent Péter*, az apostolok és a szentek.¹⁶ Még a XV. századból való *Szent Eligius* története. Ezt számos változat *Krisztusra*, vagy *Szent Péterre* vonatkoztatja.¹⁷

Sok tiltakozó és mentegetőző kijelentés tanúsítja, hogy „mesés” elbeszélések keringtek ezekben az időkben a szentekről. *Reinbot von Durne* például *Szent György* legendájának elmondása közben hangsúlyozza, hogy ez nem amolyan mesés történet (t. i. amilyen szájról-szájra szokott járni a nép között);¹⁸ *Georg Wickram* így ítéli el ezeket a történeteket: „*Da wirt der gnadenreichen gaben gottes... gar nicht gedacht, es seye dann sach das einer etwa unnütze tantmären von im sagt, als wie Christus und Petrus mit einander gewandert haben, wie sie bey disem und jenem bauren gehalten und dergleichen narreyen...*”¹⁹

Ezekkel a példákkal csak azt illusztráltuk, hogy már a középkor folyamán, főként azonban a XV–XVI. században megjelennek a szentek a népmesékben. Hogy az egyes mesetípusokba hol és mikor kerültek bele, továbbá a meseváltozatok miként és mennyire módosították a szentek alakját, szerepét stb., most, a kutatás jelenlegi állása mellett pontról-pontra nem mutatható ki. De azt sem lehet állítani, hogy mindazok a mesék, amelyekben a szentek szerepelnek, Nyugaton, a középkorban jöttek létre.

Eredetük igen különféle. Némelyek közülük keletiek, mint például a „*gazdag ember és a veje*” néven ismert mese.²⁰ Lppen

¹⁵ U. o. 160. l. „A Bruder Lustigról szóló történetek, Krisztus és Péter földi vándorlásáról, s azokról a pajkos kalandorokról, melyek velük végigjáratnak az emberek... a szegényről és gazdagról, a mennyországba került emberekről, Éva asszony egyenlőtlen sorsú gyermekeiről szóló elbeszélések mind, mind ekkor (a XIII–XVI. sz.) kerültek bele a német mesébe.”

¹⁶ *Luher* tanúságtételét idézi *Bolte*. (*Bolte, J.*: Zeugnisse zur Geschichte der Märchen, Helsinki, 1921. (FFC. 39.) 23. l.)

¹⁷ *Spiess* ezt mondja: „Szent Eligius, a kovács. Róla szól a történet. a „Sumerteil der Heyligen Leben Augspurg, 1472. kiadásában... Mivel ez a történet sem az 590 körül Limogesben született szentnek régi, karoling-kori élettörténetében, sem a Legenda Aureában nem kerül elő, világosan mutatja, hogy a késő középkorban hozzátapadt, népi eredetű elbeszélésanyagból való darab.” (*Spiess, K.*: Feuer, Hwb. dt. M., II., 108–120. l., 117. l.) V. ö. még: *Dähnhardt, O.*: Natursagen, Leipzig–Berlin, 1907–12., II., és *Bolte–Polivka*: III., 193–99. l.

¹⁸ Munkájáról így ír: „ez ist niht ein sagemare”. V. ö.: *Bolte–Polivka*: I. m. IV., 50., 56. l. és *Bolte: Zeugnisse*: i. m. 16 l.

¹⁹ *Wickram, Georg*: Von guten und bösen Nachbarn, 1556., Bl. 57. b. Idézi *Bolte: Zeugnisse*: i. m. 25–6. l.

²⁰ A mese eredetét ismerteti *Aarne*. (*Aarne, A.*: Der reiche Mann und sein Schwiegerson, Hamina, 1916. (FFC. 23.) 15–102. l.) Ranke szerint ezek a keletről átszármazott mesék már a XII. században meghonosodtak nyugaton és átfarmálódtak. (*Ranke, Fr.*: Märchen, *Spamer*: Die deutsche Volkskunde, I., 249–262. l., 256. l.)

Aarne alapos tanulmánya nyomán jól megfigyelhetjük, hogy ez a keleti történet egyes elemeiben és szellemében is miként akklimatizálódik fokról-fokra, egyre jobban a keresztény környezet-hez. A sors helyébe *Krisztus*, az apostolok, vagy valamelyik angyal lép. Más mesék antik forrásból merültek fel, s azoknak „korszerűsített” változatait képezik.

Valószínűleg a középkor folyamán az egész keresztény kultuszterületen, ahol a szenteknek tisztelettel adóztak, mindenütt megjelentek ezek a mesék, fennmaradásuk azonban a mai napig elsősorban ott volt biztosítva, ahol a lakosság katolikus, vagy görög keleti maradt.²¹ Bár nem egy protestáns nép meséiben is rábukkanunk a szentek alakjára. Példáink között számos svéd, norvég, dán, finn, lett mesét is találhatunk.

Ahogy rendkívülien nehéz képet alkotni azoknak a meséknek a történetéről, amelyekben szentek szerepelnek, éppígy nehéz róluk statisztikát összeállítani. Csak valamiféle hozzávetőleges arányt állapíthatunk meg.

A mesekutatók elkülönítik azokat a meséket, amelyek a vallással, hittel stb. kapcsolatos elemekből tevődnek össze. Mi azt mernénk mondani, hogy talán amilyen arányban szerepelnek egy nép meséi között ilyen jellegű mesék (mescelegendák, vallásos mesék stb.), körülbelül ugyanaz az aránya azoknak a meséknek, melyekben a szentek szerepelnek.²² A mesekutatók közül *Boggs* foglalkozott ezzel a problémával egyik tanulmányában, s ő a következő összefüggésre mutat rá a népek vallása és népmeséjük között: „Perhaps some relations may be shown between the religion of a people and its folktales, especially its religious tales. Ninetyseven percent of Finland is Protestant; while Spain is the most Catholic of peoples. In religious tales Finland shows the lowest percentage (0·2) while Spain shows the highest (14). About eighty percent of the population of Esthonia is Lutheran; Norway has an Evangelical Lutheran state religion; about sixtyfive percent of the Hungarians are Roman Catholic; the Rumanian state church profess the Orthodox Oriental Creed. The religious differences may influence folktales.”²³ *Boggs* adatai az egyes népekre vonatkozólag a következő: a finneknél 0·2, a finnországi svédek-nél 0·4, az észteknél 0·7, a flamandoknál 0·6 (?), a norvégeknél 0·3, a lappoknál 0·3, a líveknél 0·4, a románoknál 10, a magyaroknál 6, a spanyoloknál 14⁰/₁₀ az arány.²⁴

²¹ V. ö. *Ittenbach, M.*: Christliche Motive im deutschen Märchen, Hwb. dt. M., I., 362—66. I., 363. I.

²² Nem minden legendszerű mese szól a szentekről, viszont nem mindig legendszerű mesékben szerepelnek a szentek. A két csoportnak csak az aránya lehet körülbelül azonos, egyébként nem esik össze.

²³ *Boggs, R.*: A comparative survey of the folktales of ten peoples, Helsinki, 1930. (FFC. 93.) 4—5. I.

²⁴ V. ö. *Boggs* megállapításaival: i. m. 11—13. I.

Ezek az adatok bizonyos statisztikai eligazítást adtak témánkkal kapcsolatban. Természetes, hogy ez az eligazítás csak elnagyolt és átlagos értékű. De mindenesetre valamilyen támpontot jelent a továbbkutatáshoz.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk még egy másik dologról sem. Arról tudniillik, hogy a szent a népmesében nem elsődleges, nem primér személy, hanem későbbi jövevény. Ennek következtében semmi jelenséget jellemzésénél nem szabad túlbecsülnünk, vagy kritikátlanul értékelnünk. A szent nem természetes táptalaján jelenik meg a mesében, hanem szinte idegen ültetvényen, ahol mégis gyökeret ver. Ez természetesen csak úgy történhetett meg, ha a szent alakja idomult a mesevilághoz. Ezáltal tehát bizonyos megalkuvással, a szent fogalma eredeti értelmezésének módosulásával kell számolnunk. A kibontakozó képet tehát ilyen értelemben kell szemlélnünk.

Sajnos, ezen szűkreszabott keretben ezt a képet nem eleveinthetjük meg a maga plasztikus mozgalmasságában. Itt meg kell elégednünk azzal, hogy felvázoljuk a szent körül levő mesekeretet illusztráló példákkal, s aztán egy-egy kiválasztott mesével kapcsolatban rámutatunk az eredet legendáris elemeire, hangnemére, színezetének jellegzetességére.

A fenti statisztikus megállapításokból kitűnik, hogy a szentek nem kimondottan vallásos jellegű mesékben szerepelnek, hanem csak a két mesecsoporthoz aránya esik egybe nagyjából, a nélkül, hogy a két csoport egymást fedné teljesen. Ebből logikusan következik, hogy a szentet mint meseszereplőt különböző más típusjellegű mesékben is előtaláljuk.

Ha kezünkbe vesszük az újabb vagy régebbi mesegyűjteményeket, látni fogjuk, hogy a mese összefoglaló neve alatt számtalan árnyalatilag eltérő történet kerül össze, melyeknek egyike-másika a legendára, a mondára, esetleg a mítoszra, vagy a novellára emlékeztet. Sokszor egyenesen igen nagy nehézségbe ütközik különböző jellegű darabok csoportosítása és annak megállapítása, hogy egy történet nem nőtt-e túl a mese műfajkeretén és nem számíthatnánk-e több joggal valamely más elbeszélő műfajhoz. Már az első híressé vált népmesegyűjtemények egyike, a *Grimm-féle* kötet is mutatta ezt a problémát.²⁵

Sydow nagyon szellemesen az állat- és növényvilág különböző osztályaival veti egybe a népi elbeszélő műfajokat és megállapítja, hogy a tiszta típusok mellett átmeneti jellegű alkotások is

²⁵ Spiess szerint: „Aki a Grimm-féle gyűjteményt csak felületesen olvassa, annak az lesz a benyomása, hogy minden szakszerű csoportosítás mellőzésével, egymásután következnek válogatás nélkül a történetek. Tarka változatosságban követik egymást a tündér- s varázsmesék, állattörténetek, mondák, legendák, trufák és tréfás elbeszélések, majd pedig gyermekes bolondozások“. (I. m. 23. l.)

előbukkannak. Egyébként is nagyon nehéz egységes szempontok szerint kategorizálni ezeket a történeteket és a meseformába bekerült idegen, heterogén elemeket nagy ügyel-bajjal lehet csak szétválasztani a történet egészétől.

Ha tehát belenyúlunk a mese összefoglaló címe alatt közreadott történetek nagy halmazába, rövid tallózás után meggyőződhetünk arról, hogy a meseszereplő szent a legkülönbözőbb mesetípusokban is megjelenik a színen, akár tündér- (varázs-) meséről, akár másfajta meséről legyen is szó.

Az általános szóhasználatban az „igazi” mesének a tündér- (varázs-) mesét szokták nevezni,²⁶ mely megőrizte szigorúan sajátos felépítését és jellegzetes előadásmódját. Erre a csoportra fokozottan érvényes Panzer jellemzése: „A mese egész interpunkcióval ad elő, észrevehetően pontról-pontra, állomásról-állomásra vezet tovább. Olyan ez, mintha az ember nem síma talajon, hanem lépcsőn lépegetne felfelé, amelynél minden fok világosan érezhetővé válik.”²⁷ Ennél a csoportnál különösen jól felismerhető ez a fokozás, emelkedés, az előkészítés jelentősége, s benne gyakran fontos funkciót töltenek be azok a személyek, akik a hősnek feladatát kijelölik, a hőst ellátják tanáccsal, vagy elindítják a járható úton. Ezekben a mesékben gyakran fontos feladatkört kapnak a szentek.

Említsünk néhány idevonatkozó példát: Ilyenek például az ú. n. „*Marienkind*” típusú mesék változatai,²⁸ a magyar meseterületen hol „*Jézus Krisztus körösztlánya*”²⁹, hol „*Szűz Mária körösztlánya*”³⁰ stb. cím alatt. További mesék, amelyekben a szent szerepel: a „*Mädchen ohne Hände*” változatai,³¹ számos elbeszélés a három ajándékról, melyet *Krisztus*, *Szent Péter*, vagy valame'ly más szent nyújt át a kovácsnak, a szegény embernek, a katonának, a cigánynak, *Pipa Misónak*, vagy valamelyik szokványos más mese szereplőjének.³² Ide sorolható a „*Der dankbare Tote*” típuscím alá

²⁶ Aarne felosztásában a második csoportot alkotja. V. ö. még: Taylor, A.: Anordnungsprinzipien, Hwb. dt. M. I. 73—80. l.

²⁷ Panzer, Fr.: Märchen, Sage, Dichtung, München, 1905., 10. l.

²⁸ KHM 3. sz. V. ö. Bolte—Polivka: i. m. I., 13—31. l.; Aarne alapvető munkájában a 710. számot adja neki. (V. ö. Aarne, A.: Verzeichnis der Märchentypen, Helsinki, 1910. (FFC. 3.) 32. l., valamint: Aarne, A.—Thompson, St.: The types of the folk-tale, Helsinki, 1928. (FFC. 74.) 113—114. l.

²⁹ Horger, A.: Hétfalusi csángó népmesék, Budapest, 1914. 227—45. l.

³⁰ Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok, Pécs, 1940., 278—80. l.

³¹ KHM 31. sz. V. ö. Aarne: i. m. (FFC. 3.) 51. l., 330. sz., valamint Aarne—Thompson: i. m. 59. l.

³² V. ö. Kálmány Lajos: Ipolyi Arnold mesegyűjteménye, Budapest, 1914., 405—9. l., Horger: i. m. 64—9. l., Arany László—Gyulai Pál: Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből, Pest, 1872., 383—396. l., valamint Kálmány: Ipolyi: i. m. 439. l.

vett mesék némelyike, amelyekben a halott helyét a változatokban egy-egy szent foglalja el és segíti a hőst kalandjaiban.³³ Vagy gondoljunk a „*Zwei Brüder-Märchen*“ egyik-másik változatára,³⁴ amelyekben ha más nem, akkor legalább a szentekké perszifikált napok: „*Szent Péntek*“, „*Szent Szombat*“, „*Szent Vasárnap*“ jelennek meg.³⁵ További példák: a spanyol és katalán tündérmese,³⁶ a „*De Fischer un syne Fru*“ északi változata,³⁷ s számos egyéb magyar, spanyol, francia, cseh, román, orosz, stb. népmese.³⁸

Nem egy, a szentekkel kapcsolatos mese láncmese jellegű,³⁹ másokban az aitiológikus célzat domborodik ki.⁴⁰ De szerepelnek a szentek állatmesékben is, ahogyan az Aarne regisztereiből kitűnik, vagy vessünk e tekintetben egy pillantást a középkori állatmesék feldolgozásaira, vagy Dähnhardt híres gyűjteményének adatkaira.⁴¹ Ez természetes is, hiszen ez a csoport is az ember mondanivalóját, speciális gondolatait tolmácsolja, különleges mezőbe burkolva.⁴²

³³ V. ö. KHM 217. sz., FFC. 34. 320. l.

³⁴ KHM. 60. sz., *Bole—Polivka*: i. m. I. 528—556. l.

³⁵ *Schullerus, Pauline*: Rumänische Volksmärchen, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, NF., XXXIII. (1906.) 2. f. 302—466. l., 387—9. l.

³⁶ *Meier, Harri*: Spanische und portugiesische Märchen, Jena, é. n. (1940.) 192—6. l., KHM 21. sz., *Bole—Polivka*: i. m. I., 165—88. l., *Singer*: Aschenputtel, i. c. 125—6. l., *Spiess, K.*: Glöckchen, Hwb. dt. M. II., 633—6. l., 635. l.

³⁷ KHM. 19. sz., *Bole—Polivka*: i. m. I., 138—48. l.

³⁸ *Kálmány*: Ipolyi i. m. 357—96. l., *Berze-Nagy*: Baranyai i. m. II., 263. l., *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél, Budapest, 1940., 130—59. l., *Meier*: i. m. 117—120. l., *Tegethoff*: i. m. II., 295—8. l., FFC. 34., 285. l., *Löwis von Menar, Au.*: Russische Volksmärchen, Jena, 1927., 291—4. l., *Bole—Polivka*: i. m. passim.

³⁹ A láncmesére vonatkozólag l.: *Haavio, M.*: Kettenmärchenstudien, Helsinki, 1929. (FFC. 88.) *Christiansen* motívumgyűjteményében találjuk a 813* szám alatt a vonatkozó egyik példát: „The seven questions of the devil“. (L.: *Christiansen, Th. R.*: The Norwegian Fairytales, Helsinki, 1922. (FFC. 46.) 27. l. V. ö. még: *Taylor, A.*: Formelmärchen, Hwb. dt. M., II., 164—190. l., 171. l.)

⁴⁰ Különösen áll ez a középkori mesegyűjtemények anyagából eredő darabokra. Ezekről mondja *Spiess*: „... a középkor nagy mesegyűjteményei oktató célokat szolgáltak és szívesen használták fel őket a prédikációkban is. Hogy az oktató és szórakoztató célzatot milyen nehéz elválasztani, azt ama mondaszerű elbeszéléseknél lehet látni, amelyek valamit, egy nevet, vagy természeti jelenséget akarnak megmagyarázni. Nyilvánvaló céljuk a magyarázás, oktatás, azonban nem kizárólag elbeszélő elemekből vannak összetéve, hanem sokszor nem mások, mint egyszerű szórakoztató történetek, amelyekhez... aitiológikus befejezés van kapcsolva“. (*Spiess*: i. m. 26. l. V. ö. még: KHM 147., KHM 180. stb.)

⁴¹ *Aarne*: i. m. 175. sz. „*Hi. Petrus* zur Nacht in ein Haus, wo der Teufel sein Wesen treibt.“

⁴² *Sydow* szerint: „Az állattörténetek abban különböznek a másik két elbeszéléscsoporttól, hogy cselekményük hordozói kizárólagosan az állatok, természetesen azonban gyakran mint állatköntösben fellépő embe-

Igen gyakori személy a szent a tréfás elbeszélésekben, a trufában. Ezek a tréfás mesék egészen mások, mint a korábban említett mesefajták. Bennük komikus helyzetekbe jut a szent, s alakja — akárcsak a többi szereplőé is — sokkal realisabb, sokkal élet-szerűbb.⁴³ A trufa és a szorosabb értelemben vett mese között a kapcsolat azért nem olyan távoli, amilyennek az ember első pillantásra gondolná. Sőt a meselegenda és a trufa is néha közvetlen kontaktust talál egymáshoz,⁴⁴ sőt még az is megesik, hogy valamelyik legendás történet paródiává fajul.⁴⁵ Egyes népek meseirodalma különösen közkedveltte tette az ilyen történeteket, főként a román népek, a francia és olasz elbeszélések.⁴⁶

Találunk természetesen úgynevezett meselegendákat is, melyek szereplői között élénk tárnak a szentek is. Ezzel kapcsolatban néhány konkrét példával kis párhuzamot vonunk a legenda és a mese között, illetve kölcsönös viszonyukat némileg iparkodunk megvilágítani.

Egy elbeszélés tartalmi magva önmagában véve még nem dönti el a történet változatainak műfaji hovatartozását.⁴⁷ Példá erre a *Dähnhardt*-gyűjteményben szereplő „*Das junggeglühte Männlein*” c. elbeszélés.⁴⁸ Ennek egyik változata inkább mese, a másik legenda jellegű, a harmadik trufa, a negyedik antiologikus monda.

Sydow tiltakozik is rendszerében az ellen, hogy a meselegendát külön csoportba foglalják: „Ha én ezen mesekategóriák közé az Aarne-féle legendajellegű meséket, vagy az ostoba ördögről szóló meséket, mint külön csoportokat nem vettem fel, azért történt ez, minthogy én nem tudom ezeket önálló, vagy egységes kategóriáknak tekinteni. A legendaszerű mesék nagy része a valóságban meseparabola, s természetfeletti lényeg szereplése bennük szükségszerűen nem dönti el a rendszer keretében való osztályo-

rek szerepelnek, vagyis az emberi viszonyokhoz való szoros igazodással adják elő a történeteket”. (Sydow, C. W.: *Kategorien der Prosa-Dichtung, Volkskundliche Gaben* John Meier zum 70. Geburtstag dargebr., Berlin—Leipzig, 1934., 353—368. l., 356. l.)

⁴³ *Botte* így jellemzi őket: „A tulajdonképeni mesék mellett... minden gyűjteményben ráakadunk darabokra, amelyekben a csodavilág és a hős természetfeletti teljesítményei semmiféle szerepet nem játszanak”. (*Botte, J.: Volksmärchen, Hofsaetter—Peters: Sachwörterbuch der deutschen Volkskunde*, 780. l.) Sydow szerint „A trufák (Scherzfabeln) realiztikus előadású történetek...” (Sydow: *Kategorien* i. m. 357. l.)

⁴⁴ *Ittenbach* így nyilatkozik: „Gyakran közel áll a meselegenda a trufához”. (*Ittenbach: Christliche* i. c. 364. l.)

⁴⁵ *Berze-Nagy: i. c. Magyarság néprajza* III., 313. l.

⁴⁶ *Botte—Polivka: i. m. IV., 161. l.*

⁴⁷ *Spiess* megállapítása szerint: „A mesetematörténet nem nyújt támaszpontot, ha valami műfajelhatárolásra teszünk kísérletet, de még a történet formája és tendenciája sem döntő minden további nélkül”. (*Spiess: i. m. 25. l.*)

⁴⁸ KHM 147., *Botte—Polivka: i. m. III., 193—99. l.*

zásukat.⁴⁹ Bár Sydow felfogása meglehetősen túlzó és egyoldalú, mégis meg kell állapítanunk, hogy a meselegendák, az igazi legendák és a különféle mesefajták között az elválasztó vonal korántsem olyan éles, mint amilyennek az ember sejtené. Mert ahogyan a mese hatott motívumaival a legendára, úgy hatott a legenda is a mesére, nem beszélve arról a szoros kapcsolatról, mely a „tündérmese” és a meselegenda között természetes adottságok révén fennáll.⁵⁰

A mese és a legenda egymásra gyakorolt hatásának egyik alapmagyarázata a kettőnek azonos jellege,⁵¹ s az a tény, hogy mind a kettő — bár egészen más belső indítékokból és más formában, — egészen kiélezetten keresi a csodálatos elemeket, s a csoda világába vezeti a hallgatót.⁵² A különbség azonban már az elmondottak alapján is kézenfekvő: a legenda minden körülmények között az „imitatio” felkeltésére törekszik és többnyire a hitelesség látszatát igényeli mondanivalójának,⁵³ a mese a csodálatos elemek szerepeltetésével csak sajátos belső indításainak engedelmeskedik.

Ha az ember olyan mesét hall, amelynek hőse a szent, akkor kísértésbe esik, hogy azt okvetlenül a meselegendák csoportjába sorolja. Pedig ez nem helyes. A mese és a legenda között álló történetek között négy főcsoportot különböztethetünk meg: 1. Egyes elbeszélések eredeti legendákból mesékké alakultak át, vagy legalábbis olyan történetek voltak, amelyek kimondottan legendamotívumokon épültek fel. A régi legendaformát nem mindig őrzik meg teljesen felismerhetően. 2. Más elbeszélések eredetileg mesék voltak, azonban bennük szerepelt egy-egy olyan mesei elem is, amely valamely szent legendájára emlékeztetett, s ennek következtében a szent alakja belekerült a mesébe, annak hőse a szent lett. 3. Találunk olyan meselegendákat is, amelyeknek egyes változatai

⁴⁹ Sydow: Kategorien i. m. 261. l.

⁵⁰ Thompson ezt állítja: „Néhány jámbor jellegű népmese belekerült a szentek legendagyűjteményébe, mint például a *Legenda Aurea*-ba”. (Thompson: Fassung i. c. 62. l.)

⁵¹ Ittenbach szerint: „A legenda és a mese éles vonallal nem választható el egymástól, mert a legendát mesemotívumok, a mesét legendáris vonások szövik át: a mese néha a legenda köntöskében jelenik meg és fordítva. Legendáris jellege van a keresztény eredetű vallásos elbeszéléseknek is, amelyeket a mesék közé számítanak”. (V. ö. Ittenbach: Christliche i. c. 363. l.) *Laport* egyhelyütt a következő párhuzamot vonja: „Le conte et la légende ont dépendent des caractères communs. Tous deux appartiennent à la littérature populaire orale et sont narrés à la veillée. C'est sans doute ce qui a incité certains auteurs à ne point faire de démarcations entre eux”. (V. ö. *Laport*, G.: Les contes populaires Wallons, Helsinki, 1932. (FFC. 101.) 3. l.)

⁵² „A legenda csodás eleme azonos a meséével, a legenda a világiashangú trufának megszentelt testvére... — mondja *von der Leyen*. (l. m. 11. l.)

⁵³ V. ö. *Laport* i. m. 3. l. és *Jolles*, A.: Einfache Formen, Halle a/d Saale, 1929., passim.

legendák, mások mondták, vagy trufák. Erről a csoportról tettünk már említést, s meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti műfajforma nehezen rekonstruálható. 4. Akadnak olyan meselegendák, amelyek tartalmuk és tendenciájuk szerint népi legendáknak kell neveznünk, mert lényegesen különböznek attól, amit egyházas színezetű legendának hívnak.

Hozzunk példákat ezekre a kategóriákra.

Kezdjük a *Kristóf-legenda* változataival. (*Christusträgerlegende*.) Tartalma közsímet: a hatalmas erejű óriás, Kristóf, csak a legnagyobb úrnak akar szolgálni. Sorban beszélget a királyokhoz, aztán az ördöghöz, végül Krisztus szolgálatába áll.⁵⁴ Egy remete tanácsára vezeklésül rohanó sodrú folyó mellé költözik, s utasokat szállít át rajta. Egy éjtszaka maga Krisztus jelenik meg neki gyermek képében, s kéri átvitelét. Kristóf erejében bizakodva fölényeskedve emeli vállára a gyermeket, ereje azonban lankadni kezd, midőn a folyó közepe táján a Gyermek csodálatos módon egyre nehezebb lesz. Kimerülten ér a túlsó partra, ahol Krisztus közli vele, hogy a világ Urát vitte, azt, aki a Mindenség terhét hordozza.⁵⁵

Maga a folyón átszállítás motívuma a mesében előforduló elem. A legendában a révész, illetve az óriás szerepét az óriástermetű Szent Kristóf veszi át.

Vizsgáljuk meg a Kristóf-legenda lényeges mozzanatait a mi szempontunkból: 1. *Az önkéntes utasszállítás ténye, keresztvitel a folyón, melynek indítéka vezeklés.* 2. *Az óriás-révész alakja.* 3. *A folyón való átszállítás közben bekövetkező súly-megnövekedés.*

Több olyan mesét találunk, melyekben ezek a motívumok egészen, vagy részben, elmosódva, vagy épen, de felfalhatók. A „*Legende von den zwei Erzsündern*” néven ismert történet⁵⁶ néhány változata⁵⁷ megőrizte a vezeklő révész alakját, aki valamikor rabló volt, s most bűneinek bocsánatáért epedezve vándorokat szállít a folyón keresztül.⁵⁸ Ehhez a mozzanathoz maga Andrejev odakapcsolja a *Kristóf-legendát* és ennek reminiscenciája gyanánt állítja be a jelenetet.⁵⁹

⁵⁴ V. ö. Graesse, Th.: *Iacobi a Voragine: Legenda Aurea, Vratislaviae*, 1890., Cap. C. 430—34. l.

⁵⁵ A Kristóf-legendával kapcsolatban *Trencsényi-Waldapfel Imre* mutat rá arra, hogy felépítése, szerkezete alkalmazkodik a népmesei hármassághoz. (V. ö. *Trencsényi-Waldapfel Imre: Christophoros*, Budapest, 1937. és Szövérfy József: *Szent Kristóf*, Budapest, 1943., 66. l.)

⁵⁶ Hatalmas monográfiában dolgozza fel Andrejev. (*Andrejev, N. P.: Die Legende von den zwei Erzsündern*, Helsinki, 1924. (FFC. 54.)

⁵⁷ Andrejev-nél SS 4. és SS 5. szám alatt. V. ö. 39., 20., 60. l. Az SS 5. Boszniából való.

⁵⁸ „Egy rablónak, aki 99 embert ölt meg, egy folyó mellett kell révéskednie...” (Andrejev: *Erzsünder* i. m. 20. l.)

⁵⁹ U. o. 39. l. Andrejev odateszi a megjegyzést: „V. ö. a Kristóf-legendával”.

A „*Collection internationale de folklore*“ szerb mesegyűjtéménye a következő cím alatt közli a *Kristóf-legendát*:⁶⁰ „*Pourquoi Saint-Ignace est appelé 'Porteur de Dieu'*“.⁶¹ Már a cím is eleget mond. Kristóf eredeti jelentésében *Krisztus-hordozó* (*Christophoros = Christträger*), tévedésről tehát szó sem lehet. S a történet maga világosan igazolja a hozzáfűzött feltevéseket, csak arra nem ad magyarázatot, *hogyan került Szent Kristóf helyébe Szent Ignác*. Egyébként szóljon maga a szöveg:

„Un jour St-Ignace labourait son champ. A sa ceinture il portait une gourde en écorce de citrouille et y buvait l'eau pour se désaltérer. Par là passa le Christ qui appela:

— Qui est-ce qui m'appelle, répondit le saint.

— Que Dieu t'aide! dit Christ qu'Ignace ne voyait pas.

— Que le bonheur soit en toi aussi! fit le saint. Le Christ demanda:

— Veux-tu me donner un peu d'eau à boire?

— Avec plaisir! Pourquoi pas? répondit l'autre. — Mais viens par ici!

J'irais bien, mais je ne puis passer cette rivière, fit le Christ.

Saint-Ignace abandonna alors la charrue et les boeufs, il se déchaussa et passa la rivière. Là-bas il ne voyait personne. En vain il appela de tous côtés, personne ne répondit. Il se décida donc à s'en retourner. Le Christ (gloire à lui!) eut de la peine à voir le brave homme partir seul et il hêla de nouveau:

— Attends-moi! Je viens!

Saint-Ignace le prit alors sur dos et rentra dans l'eau. Lorsqu'ils furent au milieu de la rivière, le Christ dit:

— Hé, Ignace!

— Que dis-tu? Qu'y a-t-il?

— Suis-je lourd?

— Ah, oui! par ma foi... tu es lourd comme toutes les forces universelles, — répondit le saint.

— Tu as bien deviné! je suis la force universelle! — Et à ces mots, le Christ disparut.“⁶²

Minden kétséget kizárva, ez a *Kristóf*-legenda. Népies tónusban, lerövidítve, előzmények és magyarázatok nélkül, s *Szent Ignácra* vonatkoztatva. És megint egy délszláv történet, akár az, ú. n. „*Erzsünderlegende*“ említette változatai, melyről szintén tudjuk, hogy ezen a vidéken jöttek létre. Ezért nem lepődünk meg, ha a délszláv vidékekhez közeleső területen, *Dél-Magyarországon* bukkanunk rá a *Kristóf*-legenda mesévé módosult töredékeire.

Kálmány közli a „*Szeged népe*“ című gyűjteményében a következő kis mesét:

„Miko Krisztus Urunk a fődön járt, a Tiszán át akartak mönni, nem vot se' csónyik, sömmi se', hát egy *Óriás* járt a *Tiszán*, monta neki *Jézus*, hogy *szen' Pétert* vigye á'tal magát. Az *Óriás* nagyon mögharagu-

⁶⁰ *Karadjitch, V.—Vékovitch, D.—Ginier, M.*: Contes populaires serbes, Paris, é. n.

⁶¹ A *Kristóf*-legendával való összefüggést mutatja a cím is: „*Christophoros = Christusträger*. Érdekes volna utánakutatni, hogyan tapadt a legenda *Szent Ignác* alakjához.

⁶² *Karadjitch*: i. m. 203—4. l.

⁶³ *Kálmány Lajos*: *Szeged népe*, Arad, 1881—2.

dott, hogy ü 15-öt is *át bir vinni! nem eggye kullog!* Szent Pétert vitte a vizön, a víz közepirü' kivetötte a partyára, maj' kítört a nyaka; aztán visszamont, a Jézust fölvetötte asz'onygya: ajnye, te magad ojan nehéz vagy, mint 15! Asz'tán miko kivitte Jézust a szélire, a tulsó szélire a Tiszanak, letötte a Tisza szélire; a Jézus elindult, az Óriás minygyá möghalt, asz'tán Jézus az Óriás lelkit a köpenye alá tötte; az Óriás lelke visszatekintött asz'onygya: Ej nye, de nagy dög fekszik ott!" Osz'tán Jézus monta: „A te testöd“. Azé büntette mög *Krisztus Urunk* az Óriást, me *Szent Péterrel* úgy bánt.”⁶⁴

Mennyire messze jutottunk a *Kristóf-legenda* naiv és áhitatos hangjától. Mennyire más történet ez és mégis milyen világosan felismerhető eredete. Csak a történet színezetének kialakításában más tényezők vettek részt, mint a legendában, s ezenfelül belekerült Szent Péter személye is az elbeszélésbe, ami magával hozta bizonyos motívumtöredékek módosító közbejöttét.

A nélkül, hogy egészen mélyre hatolnánk vizsgálódásunkban, levonhatunk néhány kínálkozó és kézenfekvő következtetést:

1. A leírt jelenet kétségtelenül a Szent Kristóf-legendából ered. Annak egyik motívumát, a vizen való átszállítást adja vissza. *Félreismerhetetlenül azon a motívumon épül fel az egész történetke, amikor az óriás termetű Kristóf fölényeskedve fogadja a számára könnyűnek ígérkező utast, a gyermek Krisztust. Úgy a legendában, mint a mesében az átszállásra jelentkező (egyik) utas Krisztus, akit az óriás (a legendában: Kristóf) a rendesnél súlyosabbnak talál útközben.*

2. *Mesénk Dél-Magyarországról való, ami valamiféle kapcsolatot sejtet az ú. n. „Erzsünderlegende“ említett változatának Kristóf-motívuma, az idézett szerb mese és történetünk között.* A kettő közelebbi vizsgálatánál rögtön szembetűnik, hogy mindenkiben eltűnik a Kristóf név (akárcsak a leköszölt délszláv elbeszélésben), s helyét a „rabló“, vagy az óriás foglalja el.

3. A magyar mese egyik (fő) szereplője *Krisztus. Krisztus*, — a magyar mese felfogása szerint, — nem jár soha egyedül, hanem *Szent Péterrel*, aki sokszor ráfizet az ilyen vándorutakra. *Szent Péter* szereplése viszont felidézi a *Péter-mesék* humoros hangulatának emlékképzetét, s máris kómiкус színezetet nyert a mese: *Szent Péter* megint átveszi a szenvedő alany szerepét, őt odanyekkenti a mesebeli óriás. — Viszont szokványos fordulat a mesében olykor, hogy *Krisztus* megbünteti azokat, akik *Péterrel* rosszul bántak, ezért kell (amint kifejezetten utal is erre a mese befejezése) bűnhödni az óriásnak is. Megjegyzendő egyébként, hogy míg a legendában nem szokatlan az Istennek szolgáló óriás alakja, addig a mese nem igen ismer szent óriásokat,⁶⁵ de annál inkább ismeri a

⁶⁴ I. m. 148—9. l.

⁶⁵ *Höttges, V.: Typenverzeichnis der deutschen Riesen- und riesischen Teufelssagen*, Helsinki, 1937. (FFC. 122.)

gonosz óriást, aki kárt okoz, rosszakarató és méltán bűnhődik.⁶⁶ Mindezek a körülmények érthetővé teszik és megokolják a legendából kiszakadt motívum átalakulását a mesei környezetben.

Itt olyan esettel állunk szemben, amikor a legenda ment át a mesei miliőbe, s legendáris motívum kerekedett ki mesévé.

Más esetekben mesei elemek alakulnak és fejlődnek legendáris színezetű történetté, miközben rátapadva egy-egy szent alakjára, új környezetbe kerülnek.

Példa erre két *Szent György-mese*. Az egyik ú. n. „*Zwei Brüdermärchen*” típusba tartozik,⁶⁷ a másik az ú. n. „*Drei-Brüdermärchen*” változata.⁶⁸ *Szent György* alakja nem minden „apropos” nélkül került bele, hanem bizonyos motiválási körülmények folytán. E mesetípusokban ugyanis felbukkan a sárkányhare jelene, mely organikus része a *Szent György*-legendának is. S erre a találkozási pontra maga Ranke is hivatkozik idevonatkozó tanulmányában.⁶⁹ Ez volt tehát valószínűleg a közvetítő kapocs a mese és a legenda között.

Vegyük előre a „*Drei-Brüdermärchen*” balkáni változatát, melynek címe: „*Der heilige Georg, die Lamia und die Schlange*”.⁷⁰ Mesetípusnak vázlatos összefoglalását Spiess így adja: „Két testvér kötélén lebocsájtja a harmadikat egy kútmélyedésen keresztül az alvilágba. Ott megszabadít három királykisasszonyt, akiket a testvérek felhúznak. Őt magát azonban a testvérek cserbenhagyják és lent marad. Számos kaland után egy hatalmas mädärhöz jut el, amely felviszi a felvilágra.”⁷¹

Említett mesénk a történet elejét némileg módosítva így adja: „Mikor *Szent György* még mint ember a földön járkált, volt még két testvére. Csendes, értelmes ember volt, foglalkozása juhász és lsten útján járt, a mellett olyan erős volt, mint az oroszán. Nagyon szép feleségét testvérei elírigyelték tőle és lesték az alkalmat, hogy megfosszák életétől, hogy aztán az asszony nekik jusson.”⁷² Egy-szer álmában meglepik és beledobják a feneketlen kútba, melynek mélyén fehér és fekete kos várakozik. A fekete hátára esik *Szent György*, s az elviszi a sötétség világába. (Dunkelwelt).

A mesés jelleg mellett kicsit emlékeztet bizonyos stereotip legendaformákra is. Bizonyos fokig észébe juttatja az olvasónak a jelenetet, melyben a szent szembenáll ellenségeivel, s azok életére törnek. Viszont az ok és az indok egyáltalán nem spirituális, hanem pusztán emberi, mesei: feleségét akarják megszerezni.

⁶⁶ U. o.

⁶⁷ V. ö. Spiess, K.: Abschlagen der Ferse, Hwb. dt. M., II. 92—104. l.

97. l.

⁶⁸ Ranke, K.: Die zwei Brüder, Helsinki, 1934. (FFC. 114.)

⁶⁹ U. o. 192—3. l.

⁷⁰ Leskien, Au.: Balkanmärchen, Jena, 1925. 73—77. l.

⁷¹ Spiess: Abschlagen i. c. 97. l.

⁷² Leskien: i. m. 73. l.

A továbbiakban inkább mutatkozik valami idomulás a legendához: nem három, hanem egy nőt ment meg: a fekete cár lányát, akinek juhásza. S a mesebeli ellenfél nem sárkány, hanem a római szörnyvilágból visszamaradt kísérteties lány: a 'amia.⁷³ Ezt öli meg *Szent György*, mire a cárlány testvérévé fogadja.⁷⁴

A feleségülvétel motívuma nem szerepelhet e meseben érthető módon: *Szent György* nem *Perseus*, hogy védencét feleségül vegye.

A hazajutás leírása egészen mesei. Hálára kötelezi a „nagy madarat“ (a magyar mese griffjét), mely felviszi a felvilágra kellő élelmiszerkészlettel ellátva. *Szent György* a cártól megkap mindent amit kér, azonban elszámítják magukat és útközben nagy bajba kerülnek.

Ennél a pontnál kapcsolódik bele a mesei és legendáris motívumokba egy aitiologikus elem. Az elbeszélés ugyanis be'eszövi a következő motívumot: *Szent György*, más táplálék hiányában, saját lábából metsz ki húst és ezt adja a madárnak. Az emberi láb azóta nyerte el mai formáját.⁷⁵ S még egy aitiologikus elemmel dupláz rá: Mikor hazaér, testvéreit megbünteti, elcsalja őket az erdőbe, kezüket az ék mellé, a ledöntött fa hasadékába téteti, s aztán ráereszti a fát, mely szétlapítja a kezét. Így nyeri el mai alakját az emberi kéz.⁷⁶

Legenda-, mese- és mondai (aitiologikus) elemekből áll e történet, melynek főhőse nem közönséges ember, hanem a nép egyik közkedvelt szentje.

Érdekes a másik *Szent György*-mese is. Ez a „Zwei-Brüder-märchen“ típusába tartozik. Magyar mese. Címe: „*Szent György* vitéz.“⁷⁷ Már maga a cím is utal arra, hogy a népképzelet valaho-

⁷³ A 'amiára vonatkozólag v. ö.: *Bolte: Zeugnisse i. m. 5. l., Thompson, St.: Motifindex of folk-literature, Helsinki, 1932. (FFC. 106.) I. 287. l., B. 29. sz.*

⁷⁴ „Amikor a lány látta, hogy meg van mentve, azt mondta *Szent Györgynek*: Mostantól fogva testvérem vagy.“ (*Leskien: i. m. 75. l.*)

⁷⁵ V. ö. *Spiess: Abschlagen i. c. 97. l.* Az említett balkáni mese a következőképpen adja elő: „*Szent György* aggódott, hogy a madár meg'alál állani és nem tud továbbrepülni, azért mindkét talpának közepéről kihasi-tott egy-egy darabot és odaadta neki, hogy ne éhezze... Ezért azóta az emberek talpa olyan a lábujj és a sarok között, mint egy kis teknővját.“ (*I. h. 77. l.*)

⁷⁶ Ez a rész a szóbanforgó változatban így hangzik: „*Szent György* aztán hazament és maga mellé vette testvércit, ki az erdőbe, fát vágni. Kihasi-tott egy nagy, öreg bükköt felülről az aljáig, hogy benne rés keletkezett és kényszerítette testvéreit, hogy kezüket dugják a hasadékba és hasítsák egészen ketté, ő maga is segít nekik a másik felén. Mikor már kezük benne volt, *Szent György* elengedte a saját oldalán a fát, s az megint összezárult mind a két oldalon és laposra nyomta testvéreinek a kezét. Mindeztideig — úgy mondják — az emberek keze olyan ökölforma volt, azóta lett olyan lapos a tenyér, mint most.“ (U. o.)

⁷⁷ *Berze-Nagy: Baranyai i. m. II., 79—92. l.*

gyan megőrizte a katona- és lovagpatronus Szent György emlékezetét.

A mese bevezetése egészen másként jellemzi Szent Györgyöt, mint ahogyan a mesehősöket általában jellemezni szokták: „*Szent György vitéz nagyon szép volt. Szűz Máriának kedves fija volt.*”

Maga a mese két különálló egységre bomlik. Az első követi a mesei felépítés kereteit, a második népies hangnemben, egészen röviden elbeszéli Szent György vértanúságát. Ez utóbbi rész szinte legendaszámba megy.

*Szent György kéri Istent, hogy adjon neki ugyanolyan szép utitársat, mint ő maga.*⁷⁸ Megtalálja azt, akit kér, s együtt vándorolnak. Végül az utitárs megtelepszik valahol, megnősül és *Szent György* továbbmegy. Mikor elválnak, mindketten egy-egy bicskát visznek magukkal. Megállapodnak abban, hogy időnként a földre dugják azt, s ha megrozsdázik, tudják, hogy a másik bajba került, s ekkor egymás segítségére sietnek. Hosszú idő múltán a társat vadászat közben egy boszorkány kővé változtatja. *Szent György* értesül a veszedelemről, megmenti barátját és kutyáival⁷⁹ szétépeti a boszorkányt.

Eddig tart a szorosan vett mesei rész. Főbb jellegzetességei a következők:

1. A sárkánymotívum, mely különben a mesetípus szerves része, ebből a változathól kimaradt. Viszont valószínű, hogy éppen ez a kiesett elem segítette a mesét *Szent György* alakjához hozzákapcsolni.

2. A magyar változat nem ikrekről beszél, — mint az eredeti, ú. n. ősfoma, — egyforma (szép) barátokat említ szereplőkként. A mesében a szent társat kér, akárcsak a „*Der getreue Johannes*” típusú mese hőse.⁸⁰

3. Jellegzetes mesei elem a bicska, mely megrozsdázik, ha a távollevő barátok egyike veszedelembe jut.⁸¹ Ez különben szoro-

⁷⁸ A mese szavai szerint: „Eccör arra kérte a jó Istent, hogy aggyon nekije egy kedves utitársat, aki ippecg ujjan lögyön, mind ü, szép is, mög jó is”. U. o.

⁷⁹ A mesetípusnak szerves része az állatok (kutyák) szereplése. Mégis érdekes megemlíteni, hogy számos nép meséjében Szent Györgyöt különös kutyák kísérik: *Szent György* kutyái ugyanis a farkasok. V. ö. *Aarne—Thompson*: i. m. (FFC. 74.) 1150. sz. „St. Georgs Dogs” 156. l., *Bolte—Polivka*: i. m. III., 199. l.

⁸⁰ Érdekesen egyezik a két mesében a fordulat. *Rösch* szerint a francia változatban: „... a hős olyan szép embert keres, mint ő, s segítőtársa útközben csatlakozik hozzá”. (RF. 3. sz.) V. ö. *Rösch, E.*: *Der getreue Johannes*, Helsingfors, 1928. (FFC. 77.) 97. l.

⁸¹ U. o. 79. l. Erről a motívumról írja *Berze-Nagy*: „Bizonytalan útra kelt testvérek az út elágazásánál fába szúrják késüket, s abban állapodnak meg, hogy aki előbb tér vissza a fához, testvére kését kihúzza, ha a kés helyébe vér jön, az annyit jelent, hogy az a testvér vagy nagy bajban van, vagy meghalt”. (*Berze-Nagy*: i. m. Magyarország Néprajza III., 291. l.) A szóbanforgó mesében a vérzés helyébe a megrozsdázás lépett. *Heckscher* ezt

san összefügg az előző pontban érintett motívummal, ahogyan erre Heckscher egy helyen rávilágít, s a két személy közti kapcsolatot mint „*numinöse Gleichwesentlichkeit*“-ot jellemzi.

4. Szent Györgyöt és barátját állatok kísérik útjukon. Jelen változatban ezeknek szerepe nem domborodik ki teljesen, s az eredeti motívum megcsönkítva jelentkezik. Az eredeti elbeszélésben ugyanis ikerállatokról van szó, melyek hálából csatlakoznak hozzájuk. (Dankbare Tiere).⁸²

És ez a tipikus népmese, tele jellegzetes meseelemekkel, most egy rövidre fogott „passióval” zárul. Mintha a mesélő egy prédikáció alapján mondaná el odahaza saját szavaival, olyan az egész:

„Szent György asztán tovább utazott. Egy pogány fejedelmök mők-tutta, hogy Szent György is köröszieny. Mőkharagudott rája, oszt kinosztatta. Forró meszbe tötette, de abba sértetlen maratt. Oszt még azt monta: „Toll köszt érzöm magamat a Jézusomért!” A fejedelmök ettül még jobban mőkharagudott. Kivölette a meszbül, oszt levágatta a fejét.”⁸³

Ezek mellett természetesen találunk olyan Szent György elbeszéléseket is, amelyek még több legendáris vonást tartalmaznak.⁸⁴

Megemlíthetünk még jó néhány történetet, melyek bennünket érdeklő mese-legendaszámba mennek: A „*Legende von den zwei Erzsündern*“-ról már említést tettünk. Közismert, hogy az a középkori „*Gregorius-legende*” anyagából merített.⁸⁵ Egyik stájer változata Szent Antal állítja az elbeszélés középpontjába: „*Sankt Antonius und der Mörder Karl*.”⁸⁶ Ez a mese, akárcsak a „*Räuber Madej*”,⁸⁷ legendaszerű mese, vagy ha úgy tetszik: népi legenda.

A Grimm-gyűjtemény gyermek-legendái egyaránt közelállnak a meséhez és a legendához,⁸⁸ s bennük gyakori alak egy-egy szent.⁸⁹ Közülük megemlékezhetünk egyről, ami éppúgy eredeti legendának az átdolgozása, akárcsak az említett mesék, a *Kristóf-legendából* fejlődtek el. Ennek címe: „*Armut und Demut führen*

a fejlődést a racionálisabb értelemkeresés számlájára írja: „Legtöbbször a kések vérzését racionális értelmű motívumgyengülés folytán rozsdásodás motívuma váltotta fel”. (Heckscher, K.: *Fernzeichen*, Hwb. dt. M. II., 87–92. l., 89. l.)

⁸² V. ö. Ranke: i. m. 6. l. Az állatok szerepe összefügg egy, itt kiesett epizóddal.

⁸³ Berze-Nagy: i. h.

⁸⁴ Példa rá a Dähnhardtnál található történet: i. m. III., 169. l.

⁸⁵ Andrejev, N. P.: *Die Legende vom Räuber Madej*, Helsinki, 1927. (FFC. 69.) 78. l., 110. l., SRW 4. és SRW 2. sz. változat.

⁸⁶ Zaubert, P.: *Deutsche Märchen aus dem Donaulande*, Jena, 1926. 3–6. l.

⁸⁷ „*Räuber Madej*” Andrejev idézett tanulmányában. tele mesemotívumokkal.

⁸⁸ V. ö. von der Leyen megjegyzését: Dt. Märchen i. m. 5. l., valamint Bolte–Polivka: i. m. III., 457–77. l.

⁸⁹ Bolte–Polivka felsorolásából kiderül, milyen nagyszámú történetben szerepelnek a szentek.

zum Himmel.“⁹⁰ Ennek forrása végső elemzésben a *Szent Elek* legenda.⁹¹

Ezenkívül egész sereg más hasonló legendaszerű mesét sorolhatnánk fel, melynek mindegyike egy-egy szentről szól. Ilyenek például: *Szent Neotról*,⁹² *Szent Antalról*,⁹³ *Szent Kristófról*,⁹⁴ *Szent Sarkissról*,⁹⁵ *Szűz Máriáról*,⁹⁶ *Szent Péter* vándorlásairól és az apostolokról,⁹⁷ stb. Sokan még a *Krisztus és Szent Péter* együttes történeteit is ideszámítják, pedig ezek túlnyomó része inkább közeláll a mondához, vagy a trufához, mint a meséhez, vagy a meselegendához.⁹⁸ *Aarne* egyébként a meselegendák közé veszi a *Krisztus* jutalmazásáról és büntetéséről szóló meséket is,⁹⁹ s a különböző mennyorszájárásai történeteket (*Meister Pfriem*),¹⁰⁰ holott ez ellen jogosan tiltakoznak a kutatók.

Mindezek természetesen kiragadott példák, hiszen a felsorolás nem teljes és csak illusztráló jellegű. Néhány határesetre akartunk csak rámutatni és kifejteni ezáltal azt, hogy a mese szellemi attitűdje sokkal tágabb, sokkal szabadabb és életszerűbb, mint azt egyes kutatók hitték. Minden hatás, minden jelentkező erő rányomja bélyegét a mesére, s egy kis szektorban megőrközteti jelenvoltát. Így fogadta be a népmese a szentek alakját is, hogy besorolja a többi meseszereplő közé, amelyekből olyan gazdag gyűjteménnyel rendelkezik.

A példák között kettővel-hárommal részletesebben is foglalkoztunk. Ezek azt a célt szolgálták, bemutassák, hogyan alakul át a mese legendáris elemek, vagy speciálisan legendahős, a szent hatása alatt lassan meselegendává, vagy fordítva, az elemek lassú kicserélődése következtében hogyan morzsolódik le egy elbeszélés-

⁹⁰ KHM 204. sz.

⁹¹ *Bolte—Polivka*: i. m. III., 461. l., *Mackensen, L.*: Armut und Demut führen zum Himmel, Hwb. dt. M., I., 113—115. l., 113. l.

⁹² „St. Neot und die Fische“ (*Ehrentreich. A.*: Englische Volksmärchen, Jena, 1938., 155. l.)

⁹³ *Boggs, R.*: Index of spanish folktales, Helsinki, 1930. (FFC. 90.) 91. l. 77. sz.

⁹⁴ *Zaunert*: Donaulande i. m.: „St. Christoph mit dem Geldsack“.

⁹⁵ *Wislöck, H.*: Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier, Hamburg, 1891., 52—55. l.

⁹⁶ *Ortutay*: Fedics i. m. 304—5. l. „Szűz Mária csodája“.

⁹⁷ *Laport, G.*: Le folklore de paysages de Wallonie, Helsinki, 1929. (FFC. 84.) 76—77. l.

⁹⁸ *Berze-Nagy*: i. m. Magyarság Néprajza III., 284. l.

⁹⁹ *V. ö. Aarne*: i. m. (FFC. 3.) 33. l. 750., sz.

¹⁰⁰ U. o. 35. l., 800—9. sz. „Der Mann im Himmel“. E helyütt adjuk néhány gyakrabban előforduló műnek és sorozatnak az adatait: FFC = *Folklore Fellows Communications*, Helsinki, 1911-től. Hwb. dt. M. = *Mackensen, L.*: Handwörterbuch des deutschen Märchens, Berlin—Leipzig, 1930-tól. *Hofstaetter—Peters*: Sachwörterbuch = *Hofstaetter, W.—Peters, U.*: Sachwörterbuch der Deutschkunde, Leipzig—Berlin, 1930.

ről a legendajellem, hogy végül valahol új alakot öltve, más műfaj (mese, trufa) köntöskében lépjen előnk.

Erről a folyamatról az elmondottak alapján még sokat lehetne beszélni. Megkeresve a közbeeső láncokat direkt vagy indirekt példák által, pszichológiai, néprajzi, műfaj-problematikai és egyéb eredményekre lehetne jutni, melyeknek megformulázása nem volt ennek a tanulmánynak közvetlen célja.

Szövérfy József.

Les saints dans les contes populaires.

Le conte contient des éléments primitifs et des motifs de culture, il se déploie dans la sphère de la magie religieuse. C'est ce qui a facilité au Moyen Age l'infiltration d'éléments chrétiens dans les contes et c'est ainsi que nous y retrouvons l'apparition des saints. Aujourd'hui nous trouvons des variations de contes populaires de toute espèce, où le saint figure en héros. De là, le rapprochement entre le conte et la légende. Parfois c'est la légende qui, par suite d'une lente évolution, se transforme en conte, et une autre fois, ce sont certains contes qui, pénétrés de traits de légendes, deviennent des récits légendaires. La présente étude cite deux exemples: le premier sur les variations du conte de la légende de St. Christophe, lesquelles dérivent du texte original faisant partie de la Légende Dorée. Deuxièmement l'un des contes de la région slave méridionale relate, d'une manière raccourcie, la légende de St. Ignace, mais on peut bien y discerner son origine. Dans quelques autres histoires slaves c'est la tâche du passeur, constituant la pénitence, qui est introduite dans le récit. Dans le sud de la Hongrie, donc à proximité de la frontière slave, nous trouvons la légende de St. Christophe complètement transformée en conte, se rapportant aux pérégrinations du Christ avec St. Pierre. Le ton et la forme du récit sont tout à fait changés, ce n'est que la traversée du fleuve, la stature gigantesque du passeur courbé sous le poids du Seigneur, qui prouvent que l'origine du conte dérive de la légende de St. Christophe — Dans le deuxième groupe nous trouvons dans toute l'Europe, les variations du conte des „deux frères“ et des „trois frères“ se rapportant à St. Georges. Ces récits contiennent des éléments légendaires et à l'un de ces contes est annexée une véritable petite „passion“ décrivant le martyre du saint. Ce dernier groupe démontre comment le conte se transforme en légende, ou du moins en un récit légendaire ayant pour héros quelque saint.

József Szövérfy.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az alvilágfolyó az Aeneisben és a Kalevalában.

Vergilius tanulmányozása mindig újabb és újabb összefüggésekre vet fényt. Ez áll az Aeneis 6. énekére is. Jóllehet Norden klasszikus munkájában apró részletekre kiterjedően vizsgálta át a 6. éneket, mégsem mondhatjuk, hogy utána nincs több mondanivaló. Különösen sok érdekességet tartogat a nagy antik költő a vallástörténet kutatói számára.

Ezt akkor érezzük a legjobban, amikor más népek, a rómainál merőben elütő kultúrák epikus muveiben, különösen népeposzaiban vagy vallásos tárgyú alkotásaiban minduntalan olyan motívumokra bukkanunk, amelyek láttára szinte kényszerítő erővel ötlük fel az azonosság vagy erős hasonlatosság gondolata. Minthogy közös témák váriálódnak kisebb-nagyobb eltérésekkel, nem kell okvetlenül történeti összefüggésre gondolni, hiszen olyan gondolatkomplexus bukkan elő ezekben, amelyek együtt születnek az emberrel: az emberiség közös problémái, mint az élet, a halál, a halál utáni sors stb. Ebből érthető, hogy mindenütt jelen vannak, de éppen ez jogosít fel arra is, hogy egyik segítségével kísérleljük meg mélyebben átérteni a másikat, helyesebben: a sok variánsból kiérteni az alapmotívumot.

Ez a magyarázata annak, hogy a klasszikus antikvitás nagy epikai műveiben — különösen Homeros és Vergilius alkotásaiban — a nagy és örök emberi problémákra ugyanolyan választ kapunk, mint a tőlük egészen távoli finnugor népek hagyományaiban. Elsősorban a Kalevalára gondolunk itt. Ennek néhány képét szeretnénk összevetni az antik eposzok hasonló képeivel.

Mind az Aeneisben, mind a Kalevalában fontos helyet foglal el a halál után következő emberi sors, a halál birodalma, az alvilág. Nemcsak Aeneas—Vergilius járja be a halottak birodalmát, Vejnemöjnen is. E két alvilág sok rokon vonást mutat. Hogy Vergilius minden tudós utánjárása mellett is mennyire mélyen gyökerezett a római (italiai) néphitben, s hogy ez az itáliai néphit több, mint itáliai — mert alighanem örök emberi kifejeződésforma — ezt éppen a finn népeposz is bizonyítja.

Mind a görög, mind a római vallásos hitben az alvilág folyókkal körülvett hely, s a folyók valósággal elzárják a felső világtól a holtak birodalmát. A Kalevala alvilága is folyókkal van körülzárva. Juokahajnen és Vejnemöjnen dalversenyében V. ledalolja J.-t a földbe annyira, hogy állja már az iszapba ér. Így kéri életét Juokahajnen V.-től:

„Még egy csöppnyi éltet adj csak
Engedj innen engemet ki,
Lábam már a folyó fogja.“ (3. é.)

Hogy ez az alvilág folyója, azt világosan mutatja egy másik dalverseny, inkább versengés, mely Vejnemöjnen és Vipunen között zajlik le. A hencegő Vipunen fenyegeti V.-t:

„Hát oda igézlek téged,
Tuoni fekete vizébe,
Alvilágnak ős erébe.“ (17. é.)

Másutt Lemminkejnen, a finn Orpheus, emlegeti „Tuoni szörnyű zúgóját, borzadalmas buzogóját“. (12. é.) Ugyanígy a Lemminkejnnel kötekedő pásztor az „alvilág vizéhez“ vágat. (12. é.)

A Kalevala alvilágába sem könnyű bejutni, akárcsak az Aeneiscsbc. A folyón csak az mehet át, aki meghalt. Vejnemöjnen is éltében száll az alvilágra, akárcsak Aeneas, és csónakot kér a „Tuoni tündértől“, a finn Persephónétól, hogy vigye át a vizen. Itt nincs ugyan külön révész az alvilág folyóján, mint amitt Charon, de nem is ez a lényeges. Tuoni szüze — ha maga a szó Lönnrot alkotása is, mélységes megértésről tanúskodik — nem akarja a csónakon átvinni.

„Csónakot majd akkor adnak,
Ha okát bevallod annak,
Mi hozott Mana terére,
Kór csapásától nem érve,
Illendő halált sem halva,
Más halállal sem lakolva.“ (16. é.)

Faggatja Vejnemöjnt jövetelének oka felől. Ez először azt föllenti, hogy Mana, ill. Tuoni hozta ide, majd — minthogy a szüz tudja, hogy nem mond igazat — a vasat, a tüzet és tüzet nevezi meg oknak. Végül is bevallja, hogy bűvös igékért jött az alvilágba. Erre átviszi, de ő is meg fivére is. „Tuoni fia“ elvesztésére törnek, s kilitásba helyezik, hogy többé nem tud visszatérni a felső világra. Ugyanígy nem akarja Charon sem beengedni Aencast:

nec ripas datur horrendas et rauca fluenta
transportare prius, quam sedibus ossa quierunt. (Aen. VI. 327.)

De az alvilág folyójának nemcsak az a szerepe, hogy a halottakat elválassza és az élőket visszatartsa a holtak birodalmától.

Az alvilági folyó vizére tett eskü igen komoly és szent eskü volt, akárcsak a görög mythologiában. Mikor Ilmari kovácsné elküldi Kullervót marhacsordája őrzetére, kéri a természet szellemeit, védjék meg a nyáját. Így a medvét is figyelmezteti az ú. n. medveintő igékkel.

„Jut eszedbe régi esküd,
Tuonela vizénél esküdt,
Vad zúgónak szörnyű száján,
Teremtőnek térde táján.“

A Kalevala-magyarázat szerint a finn néphit azt tartotta, hogy Isten teremtményei jóra vannak teremtve, és az Isten erre vonatkozólag mind-egyiktől esküt vett ki.¹ Lehetetlen észre nem venni, mennyire azonos a gondolat Hésiodoséval, Homéroséval és Vergiliuséval. Hésiodosnál olvasuk, hogy Iris, az istenek hírnöke, „ἐν χροσθῆ προ οὐ“² viszi az Olymposra a Styx vizét, ha valamelyik halhatatlant Zeus meg akarja valamire esketni. Ez pedig „ὕερυ πηυα“³ az istenek számára. Aki hamisan esküszik a Styx vizére, az kemény büntetésben részesül, még ha halhatatlan is. Vergilius is azt emeli ki az alvilág folyójának vizéről: di cuius iurare timent et fallere

¹ Vikár: Magyarázatok a Kalevalához. Bp., 1935. 80. l.

² Theogonia, 785. sor.

³ U. o. 792. sor.

numen". (Aen. VI. 324.) Nyilván a valóság fejeződik ki itt a mythos nyelvén, hogy a víz az eskü megszegése esetén a halál vize. Okvetlenül eszünkbe jut Vergilius alvilág-leírásának az a része, ahol azokról van szó, akik új testbe készülnek költözni. Ezek a Léthéből

„securos latices et longa oblivia potant". (Aen. VI. 715.)

A vallástörténeti irodalom a „La soif de morts" kifejezést használja a jelenség elnevezésére, s hogy ez nem csupán orphikus és görög eredetű, azt bizonyítja a finn eposz idézett részlete is.

A Theogoniában a Styx vize az esküben a halál vize. Azt az istent, aki hamisan esküdött rá, kítaszítják az istenek sorából, s egy kerek esztendeig mint halott fekszik. (νήπιος κεῖται)⁴ Hogy isteni léte megszűnt, azt mutatja az is, hogy az istenek nektárjához és ambróziájához nem járulhat, hanem hang és lélekzet nélkül fekszik es. κακὸν δὲ ἔκωμα καλύπτει".⁵ Ez az állapot a halál állapota. Világosan kifejezi ezt az Ilias is, amely szerint a ὕπνος és θάνατος ikertestvérek.⁶ Ebben az összefüggésben tehát a nektár ellentéte, éppen szöges tagadása az alvilág vizének, a Styxnek.

Ide kapcsolódik Tuoni szüzének eljárása is. Az alvilág folyóján immár átkelt Vejnmöjnennt itallal kínálja meg:

„Tuoni tündér, jó úrasszony,
Mana tündérje az aggesont,
Kannában sörét im hozza,
Kétfülűben híven hordja,
Maga szóval ígyen mondja:
„Igyál öreg Vejnmöjnen." (16. é.)

V. azonban nem fogadja el a kannát, mert az férgekkel van tele, s igen jól tudja, hogy a halált inná belőle. Meg is mondja, nem azért jött, hogy „Mana kelyhéből" igyék, mert:

„Lerészegszik a sörivő,
Veszni tér a kannaszívó." (16. é.)

Ez a halált tartalmazó serleg van Kirké kezében is, amikor a társai kiszabadítására siető Odysseust megkínálja vele, hogy igyék. O. azonban Hermés figyelmeztetésére az istentől kapott varázsfű birtokában sértetlen marad, nem jut a sertésekke változtatott társai sorsára.⁷

Érdekes módon írja le Munkácsi Bernát a vogulok egy esküformáját, ami lényege szerint teljesen ebbe a körbe tartozik. Az oroszok és a vogul fejedelem között felmerült viszályban az oroszok maradtak felül, s vogul fejedelem hűséget esküdött a moszkvai fejedelemnek, s megígérte, hogy többé nem háborgatja őket. „Ezen eskünek a szertartása pedig az volt, hogy aranyból vizet ittak."⁸ Nyilvánvaló, hogy aranyos serlegből ittak, ugyanúgy, ahogy Iris is arany edényben vitte az alvilág vizét az Olymposra.

A víz az az elem, melynek segítségével történik az átmenet az egyik létből a másikba, életből a halálba vagy megfordítva, vagy egyik testből a másikba. A mythos valóban úgy fogja fel a vizet, mint választóvizet, melynek szemléletes kifejezése az alvilágot körülfogó folyó. (Találó kifeje-

⁴ 795. sor.

⁵ 798. sor.

⁶ 16., 672.

⁷ Od. 10., 291. s. kk.

⁸ Munkácsi: Vogul népköltési gyűjtemény, I. 85. k.

zéssel nevezi a magyar népmese „élőhaló“ víznek.)⁹ Vergilius alvilágában a Lethe ez a választóvíz, de ez csak a már meghaltak részére az: aki ihatik belőle, annak megszűnik addigi léte, s visszatérhet a földi életbe. Beteljesülést hoz, a régi létforma megszűnését, és az új kezdetét jelenti ez.¹⁰

Ez egyúttal átvezet bennünket a lélekvándorlás gondolatának ősi hitéhez. Ez sem volt idegen a finnugor népek hitvilágában. Gondatti megfigyelései alapján azt írja, hogy a törzs valamely leszármazottjában kereshet új hajlékot a lélek, Patkanov pedig arról tudósít, hogy állatba vagy növénybe is juthat az elhunyt lelke. Még hozzá önként vagy isteni parancsra.¹¹ Erre céloz Kullervo szerencsétlen húga, amikor azt kívánja, bár csak meghalt volna már előbb.

„Ha elér halálom hitványt,
Végem boldogtalan kislányt,
Egy évvel azután aztán,
Már harmadik nyárra jutván,
Mint fűszál kinyíltam volna,
Mint virág virultam volna,
Mint földi finom számóca,
Piros áfonyabogyócska.“ (35. é.)

E sorokban nemcsak a rajongó és végtelen finomságú természetszeretet érdemel figyelmet, de az a mély hit, ami egyidős az emberiséggel, hogy a földbe jutó holttestből növényzet lesz. Priamos szerencsétlen fia, Polydoros, erőszakos halála után egy bokorban vett szállást, s amikor a mitsem sejtő Aeneas ki akarta húzni, keservesen megszólította. Ugyanez a motívum bukkan fel a középkor nagy költőjénél, Dantenál is, valószínűleg éppen vergiliusi hatásra. Ott Pier delle Vigne büntetése az alvilágban, hogy bokorba költözött s Dante letöri ágát.¹²

Újabb érdekes motívumközösséget mutat a Kalevala 31. éneke. Untamo kiirtotta a Kalervo házanépét, csupán egy Kalervo-lány maradt életben. Ez megszülte fiát, Kullervót, a finn Hermést. Kullervo, növekedvén, bosszúra gondolt. Ezért Untamo el akarja emészteni. Erre többféle módot eszeltek ki. Először:

„Hordóba ihol rekesztik,
Aztán elviszik a vízre,
Habok hátára teszik le.“

A fiú három napig lebeg a tengeren, de ellenségei legnagyobb ámulatára nem pusztul el. Ekkor új elvesztési módon török a fejüket. Hatalmas máglyát raknak.

„Fából gyújtanak egy fáklyát,
A máglyarakásra dobják,
Égő tűz közé hajítják.“

Igy égett három napig a máglya, harmadnapon a fiút térdelve találták, amint a hamuban paskolt. Utoljára:

„Fjút fára felakasztják,
Tölgyfaágon lógáztatják.“

⁹ Kriza János: Vadrózsák.² II. 114. 1. Rózsa vitéz. Bp., Athenaeum, 1911

¹⁰ L. erre vonatkozólag: Kerényi: Mnemosyne—Lesmosyne. Schweiz. Monatshefte, 1945. 10—11. Heft 682. kk.

¹¹ Munkácsi: Vogul népköltési gyűjtemény. I. 207. 1.

¹² Inferno XIII.

Három álló napig ott volt a fiú, de ott sem pusztult el. A három elem tehát nem okozta a gyermek Kullervo halálát.

Ugyanezen három elemet találjuk Vergiliusnál is, amelyek az alvilágban vezeklő lelkek tisztulását hivatottak szolgálni.

„..... veterumque malorum
supplicia expendunt: aliae panduntur inanes
suspensae ad *ventos*, alii sub *gurgite* vasto
infectum eluitur scelus, aut exuritur *igni*. (Aen. VI. 740. kk.)

A lelkeknek ezt a tisztulási módját bőségesen kommentálta Norden híres művében.¹³ A föld feletti szférákban történő lélektisztulási folyamat teológiai felfogása a Kr. előtti V. sz.-tól kezdve követhető az újpátonikusokig és a gnozisig.¹⁴ Feltétele az a filozofikus felfogás, hogy az alvilág kozmikusán a földet körülövező szférákban keresendő.¹⁵ Platon Gorgiasában találkozzunk ily bűnhődési móddal. (ἀνηρτημένους ἐκεῖ ἐν ᾧδῳ / ἐν τῷ θεομοτηρίῳ)¹⁶ Diogenes Laërtius is feljegyzi Pythagoras κατὰβασις-ában, hogy Hieronymos szerint az alvilágban Hésiodos lelke oszlophoz volt kötve, és látta „τὴν δὲ (t. i. ψυχὴν) Ὀμήρου κρεμαμένην ἀπο δένδρου. Az orphikus κατὰβασις szerint pedig a lelkek „ἐν τῷ Ἀχέρωντι καθαίρονται“.¹⁷ A stoikus filozófiai tanítás volt az, hogy a lelkek fokozatosan jutnak magasabbra és magasabbra, egészen a csillagokig, ahonnan jöttek. A Georgicában Vergilius ennek a filozófiai felfogásnak a képviselője.¹⁸ Aeneisében elfordul ettől a felfogástól, és a néphit meg a misztériumok felfogását vallja: a rossz (tisztátalan) elemektől való tisztulás bűnhődés az elkövetett bűnökért. Így jut el a három elem — tűz, víz, levegő (szél) — útján érintő tisztulás gondolatához. Olyan idea ez, melynek irodalmi előzményeiről nem tudunk, hanem valószínűleg a „tradicionális teológiából“ jutott Vergiliushoz — hangsúlyozza Bailey.¹⁹

Hogy valóban több okunk van azt hinni, hogy a néphitben ismeretes volt ez az elképzelés, azt a fenti Kalevala-részlet is igazolja. Hiszen nyilvánvaló, ha a lelkek tisztulási folyamaton mennek keresztül, ez azt tételezi fel, hogy a lelkek célja: „in corpora velle reverti“.²⁰ Már pedig ez az előző lét megszűntét tételezi fel, vagyis egy formáját a halálnak. (Itt mindenesetre a bűnös lét megszűntét.) Tehát a tisztulási folyamatban benne van a lét megszűnése is, vagy megszüntetése, amint az az eset Kullervonál is. De egy egészen távoli kultúrterületről is kívánczik ugyanezen motívum ideiktatása. A tibeti ősvallás szerint a lélek a halál után 49 (7 × 7) napig közbülső létet él, mert régi testét elhagyta, újat még nem talált magának. Ezt az állapotot nevezik Bardonak. (Bar-do = kettő között.) Ennek három foka van. Az első a Tschikai Bardo, a halál pillanatától kb. három és fél napig, a teljes öntudatlanság állapota. A második a Tschönyd Bardo, a „valóság átélésének átmeneti állapota“, amelyben a lélek tudatára jut a halálnak. Ennek első hét napján a békés, második hét napján a haragvó istenek jelennek meg, akik a halott saját impulzusait és hajlamaait tükrözik. Az utolsó a Sidpa Bardo, mely az újjászületés keresése s a visszalévő

¹³ Id. m. 28. l.

¹⁴ U. o.

¹⁵ Kerényi: Ascensio Aeneae. E. Ph. Közl. 47. évf. 28—41. l.

¹⁶ 525. c.

¹⁷ Id. Bailey: Religion in Virgil, Oxford, Clarendon, 1935. 275. l.
2. jegyz.

¹⁸ 4., 225—27.

¹⁹ Id. m. 277. l.

²⁰ Aen. VI., 751. sor.

idő a 49. napig. Ez a szokás szerint 22 napig tart.²¹ Ebben az állapotban az újjászületést keresők úgy érzik, hogy öntudatukszülte hűsevő démonok így kiáltanak feléjük: „Üsd, üsd agyon!” Szinte versengnek, hogy melyik fogjon meg egyet közülük. Úgy érzik, vadállatok, vagy igen nagy tömeg üldözi őket. Olyan hangokat hallanak, mintha hegyek dőlnének össze. Haragosan zúgó *tengerek* moraja, *tűz* ropogása és hirtelenül támadt dühöngő *szelek* hangját hallják.²² A tibeti ósvallásban ezek és más szörnyű kínzások nem testi természetűek, hanem szellemiek. Lelki átélés, mert ebben az állapotban a test „szellem-test”.²³ Tehát a Sidpa Bardo állapotában az új testet keresőknek egyfajta tisztulási folyamata ez. Ugyanazon három elem, melyet a klasszikus antikvitás és a finnugor ósvallás is ismer.

A Tschönyd Bardo első hét napján tűnnek fel a békés istenségek. (Valójában a halott „eigene Gedankenformen”).²⁴ E napokon a halottas könyv szövegét olvassák fel a halottnak, miután nevén szólították. A szöveg szerint a második napon felragyog a víz tiszta formája, mint fehér fény. A harmadik napon a földes elem ősfarmája, mint sárga fény, a negyedik a vörös fény jelenik meg a tűz elemének ősfarmája, az ötödiken pedig a zöld fény, a levegő ősfarmája.

Másutt egy könyörgésben azt kéri, hogy *etheri, nedves, földi, tüzes és légi* elemek ne támadjanak ellenségüknek, hogy a kék Buddha birodalmát megláthassák.²⁵

Az ősi magyar hitvilágban is van nyoma olyan tisztulási folyamatnak, melyben ezek az elemek fordulnak elő. Gaal György: *Märchen der Magyaren*, Wien, 1822. c. munkája 151. lapjáról idéz hasonlót Ipolyi: „... a boldogtalan, átok alatt szenvedőnek addig kell a másvilágokban *föld, tűz, víz, szél s légnél* járni, míg a tündértől adott vas saruja el nem mállik”.²⁶ A Kalevala kozmogóniájában is ez a négy elem szerepel, mint a legidősebb elemek: a levegő, a víz, a tűz és vas:

„Levegő az első anya,
Víz a vénebb testvér vala,
Vas az ifjabb ezek közül,
Tűz a sorban esik közbül.” (9. é.)

Ugyanazon elemek itt, mint fent. A földes és az ether az antik elemek között is szerepel: a föld a nedves, az ether — mint naprészecekké — a tüzes elemmel szoktak előfordulni. Az annyira elütő kultúrákban előforduló azonos elemek, melyek a lélek tisztulási folyamatát szolgálják, mindenesetre ugyanazt mondják, ugyanazt a lelki valóságot beszélnek el, amelyet mindegyik megért magában, csupán mindegyik a maga sajátos „nyelvén” fejezi ki mondanivalóját. Archetipikus kifejezésformákról van itt szó — vagy Kerényi kifejezésével élve, ősképekről — melyekről Jung azt mondja, hogy a prerationalis psyche organumai, sőt „a lélek eredeti struktúráviszonyai ugyanolyan meglepő uniformitást mutatnak, mint a látható testéi.”²⁷

De még egy szempontból tanulságos ezekről elmélkedni, éppen Vergilius mennél mélyebb megértése szempontjából. És ezzel vissza is térünk kiinduló gondolatunkhoz.

²¹ Evans—Wentz—Jung: *Das tibetanische Totenbuch*, Zürich—Leipzig, 1942. Rascher. 154. l.

²² Id. m. 106. l. kk.

²³ U. o. 110. l.

²⁴ U. o. 57. l.

²⁵ U. o. 144. l.

²⁶ Ipolyi A.: *Magyar Mithológia?* Bp. Zajt, 1929. II. 129. l.

²⁷ Id. m. 26. l.

Norden nagyszerű kommentárjában megkísérelte ízekre szedni Vergilius forrásait s kimutatni — tökéletes philológiai precizitással — filozófiai, történeti és vallásra vonatkozó kútfojt. Egy angol vallástörténész rámutatott arra, hogy olyan imperszonális költő, mint Vergilius műveiben nem könnyű e részeket elválasztani, és így nem mondható meggyőződéssel, hogy ezt a historikus, ezt az antikvárius Vergilius, vagy amazt a vallásos meggyőződésű ember mondja.²⁸ Hozzátehetjük: nem tökéletes képet kapnánk így. Vergilius több ennél: egységet teremtő elme, akinek egyénisége fogékonyabb a mélységek iránt, mint hinnők. Benne feltört egy a felszín alatt buzogó ösér, s ugyanazt sikerült kifejeznie, amit talán egy finnugor sámánnak. Az Acneisben is, a Kalevalában is, a Tibeti halálkönyvben „az ember” szólal meg legégetőbb problémájában, szemtől-szembe önmagával, szemtől-szembe az Absolutummal.

Cser László.

*

L'Eneide, il Kalevala e il libro dei morti dei Tibetani.

Lo studio delle poesie di Virgilio, e specialmente il canto seslo dell'Eneide, è molto fruttuoso per l'investigatore della storia delle religioni. Vi si trovano alcuni motivi nell'Eneide, che leggiamo anche nell'epopea nazionale finlandese, nel Kalevala, e anche nei libri dei morti dei Tibetani. Questi motivi sono in connessione coll'inferno con la vita di al di là e con la metempsicosi. Non è probabile, che si tratti di connessione storica, ma piuttosto di espressioni archetipici. E questo fatto dimostra, che Virgilio — sebbene cercasse coscienziosamente la filosofia di tali problemi — era radicato più profondamente nella fede popolare, che il Norden l'abbia creduto.

L. Cser.

Vergilianum. II.*

Csokonai a „Mélt. gróf Festetics György ő nagyságára. A hadi oskoláról” c. költeményében Kalliopétól kérdi:

Ki az, ki kértté téteti a mezőt?
S termő mezővé a sivatag kopárt?
Kit Tritonnak kürtje s Tihanynak
Riadozó hajadonja hirdet?

Nem látod őt, a keszthelyi indigeszt?...

Ugyanitt olvashatjuk valamivel lejjebb:

... a magas
Mennynek leányit látom az aoni
Keszthelybe...
... mint zengik az indigeszt.

„A szélhez” c. versében pedig Festeticset, mint „földművelő keszthelyi indigeszt” dicsőíti a költő. Kérdésünk kettős: Mit jelentetett az „indigeszt” Csokonai és olvasói számára? És: Hogy juthatott Csokonai arra a gondolatra, hogy mecénását az antik római vallásnak épp ezzel a mindmáig nem teljesen tisztázott csoportjával, a di Indigetes-szel hozza kapcsolatba?

²⁸ Bailey: Id. m. Introduction. 1. l.

* L. EPhK 69 (1946), 81—.

Ami az egyik kérdést illeti, az első helyen idézett sorhoz maga Csokonai a következő megjegyzést fűzte (megtalálható a Harsányi—Gulyás-féle kiadásban, I 2, 423): „Akik valamely tartományjal jól tettek, annak indigesz (vagyis honi) istenévé lettek, mint Osiris, Faunus, Aeneas sat. Lásd Virg. Aen. 1. XII. v. 794—795.”

Csokonai klasszikus ismereteinek bemutatása vagy erősítgetése végett nem lenne szükségünk a fenti megjegyzés tudós hivatkozására. A költészetében akárhányszor fölös számban is előbukkanó sok antik reminiscencia, mitológiai név nemcsak a rokokó divatja, vagy a német újhumanizmus visszhangja, hanem elmélyedő olvasmányainak élményszerű megnyilatkozása is. Felkészültségének komolyságára pedig kell-e meggyőzőbb bizonyíték, mint Georgica-fordítása, vagy pl. az anakreoni dalokhoz írt „Jegyzések és értekezések”? A debreceni kollégium poétai (V.) osztályának köztanítóságát is „a latin nyelvben és a klasszikusokban való jártassága miatt” nyerte el alig húszéves korában. (1794-ben, I. Ferenczi Zoltán: Csokonai. 1907, 42.) Ő maga is ezt írta Nagy Gábornak 1796-ban (II 2. 631): „A Deák nyelvben lévő tehetségem, minthogy fő gyönyörűséget a Római klasszikusok olvasásában találok, felhat szinte a literatúráig, hozzájárulván a beszédben és levélírásban való könnyűség.”

A Georgica 1, 498. sorát (*Di patrii Indigetes et Romule Vestaque mater*) is az előbb idézett magyarázó jegyzet szerint értelmezi és fordítja:

Hazánk hazai isteni, Romule s Vesta anyánk . .

Akár ennek az egy sornak a bizonyossága alapján rájönnénk, hogy fordításához Heyne Vergilius-kiadását is felhasználta. Csokonai idejében az akkori német *princeps philologorum* Vergiliusa már több kiadásban forgott közkézben és Magyarországon is nem egy könyvtár keresett kincse volt. A *summus Heynius* göttingai tanítványai közül elég itt Barczafalvi Szabó Dávidra, a pataki nyelvújító professzorra és a nagytudományú Budai Ézsaiásra hivatkoznunk. Kazinczy is boldogan írja 1825-ben Dcssewwffy Józsefnek, hogy Sárospatakon látott egy olyan Heyne-féle Vergilius-kiadást, „melynek nyomtatott lapjaira Heyne maga tevő azon igazításokat és bővítéseket, amikkel az újabb kiadást akará tétetni. Ismerem a Heyne kezét.” (Kornis: A magyar művelődés eszményei. 2, 1927, 246.) De maga Csokonai is többször idézi „a tudós Heyne” 1787-es Vergilius-kiadását az anakreoni dalok jegyzeteiben. (Pl. I 1, 200. 38; 201. 41; 208, 56—57.) Heyne pedig az *Indigetes*-t tudvalévolag *indigenae*-nek (görög terminusszal: ἑγχώσιον) magyarázta Georgica-kommentárjában, ad 1, 498: *Dii Indigetes sunt ἐγχώσιον. Ex iis Aeneas erat.* Hivatkozik aztán az Aeneisnek arra a sorára (12, 794) is, amely Csokonai megjegyzésében is szerepelt, — de Osirist, vagy Faunust egyik helyen sem találjuk.

A kérdéses vergiliusi sorok régi magyarázói közül nem is említ Aeneason kívül mást, csak J. H. Voss Georgica-fordításában. (Des P. Virg. M. ländliche Gedichte. 3, 1800, 206.) Voss szerint: „*Indigetes* hieszen vergötterte Vorfahren; wahrscheinlich so viel, als *indigenae*, ein-gebohrene (*sic!*), ἑγχώσιον, ἑγχώσιον. E szerint fordítja mindkét vergiliusi helyet a „heimisch“ szóval.) Solche waren z. B. Ianus, Picus, Faunus, Aeneas...” (Itt említjük meg, hogy az *Indigetes* Voss-féle értelmezésénél máig sem ment sokkal előbbre a tudomány: „Die *Indigetes* konnten auch *patrii* heissen, aber nicht alle *patrii* waren *Indigetes*...” Ugyanitt találunk az *Indigetes*-szel és Róma titokban tartott szakrális nevével kapcsolatban olyan megjegyzéseket, amelyek csak megerősíthetnek bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy az EphK 67, 1943, 60— és Hermes 78, 1943, 256— előadott feltevésünknek nagyon is komoly alapja van.) Különben pedig ez a Voss-fordítás sem tartozott a Magyarországon elérhetetlen ritkaságok közé: a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárában őrzött példány Batsányié volt...

Osiris nevével azonban sehol sem találkozunk a régi filológiai irodalom *Indigetes*-magyarázatai között. A mitológiai, vagy régiségügyi kézikönyvek (Cellarius, Nieuport, Pomey s.b.) századok óta öröklődő fejsorolásaiban mindenütt csak a *di peregrini* rovatában szerepel. Csokonai „koszorús pásztora” viszont éppen „A szélhez” c. költeményében ilyen dalra fakadnak:

Jóltevő Osiris! életadó atyánk!
 Isis, nyájas anyánk, éljete, éljete!
 És a boldog aranykort
 Oh kezdjétek elől megint!

A két egyiptomi isten szerepeltetését csak némi kitérő után fogjuk megérteni. Mint a fentebb idézett nyilatkozatokból már láttuk, Csokonai szerette és alaposan ismerte a római költőket. „Virgilius szent neve” (II 2, 665) mellett jutott a tiszteletből a többi klasszikusnak is. Fordított pl. Tibullusból is, akinek egyik legismertebb költeményében Osirisről a következőket olvashatjuk (1, 7, 29—):

*Primus aratra manu sollerti fecit Osiris
 et teneram ferro sollicitavit humum,
 primus inexpertae commisit semina terrae
 pomaque non nois legit ab arboribus.
 Hic docuit teneram palis adiungere vitem.
 hic viridem dura caedere falce comam.
 Illi iucundos primum matura sapes
 expressa incultis uva dedit pedibus.*

Az egészsből most nem Osiris és Bacchus azonosításának problematikus volta érdekel bennünket, hanem az egyiptomi kultúra istenként tisztelt herosának és a Georgikonjával „Dacia pallagán” (A szélhez) valóban új utat mutató Festetics Györgynek költői párhuzamba állítható tevékenysége. Így most már értjük az 1798-ban „Széchényi Ferencné udvarlására” írt „Izis és Oziris” c. alkalmi verset is:

Oziris szántásvetésre
 Tanította meg népét,
 Melyért jobbágyi a napban
 Abrázták ki képét;

Izis pedig, ki övele
 Volt népe jóltevője,
 Hold lett, a szegény munkásnak
 Édes megenyhítője.

Mind a kettő hazájával
 Annyiféle jót teve,
 Hogy örök hálát érdemlett
 Mind a kettőnek a neve...

S ekként Oziris és Izis,
 Egyiptom két istene,
 Az érdem útján a mennynek
 Pitvaráig felmene.

Az utolsó versszak még a terminológiában is megdöbbenően emlékeztet az *Indigetes* (vagy az azonos értelmű *Novensides*) antik meghatározásaira: *sane quidem veteres Novensiles dicunt, quibus merita virtutis*

dederint numinis dignitatem. (Serv. ad Aen. 8, 187; cf. Hor. c. 3, 3, 9—, főleg pedig Cic. de re publ. 5, 8, 18: *bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet.* L. még EPhK 67, 1943, 59 és Herm. 78, 1943, 255.) Érdemeik alapján lesznek „indigesz“-ekké „a Keszthely és Czenk istenülő grófjai...” (A hadi oskoláról.)

De Osirisnek, mint „valamely tartománnyal jóltevő indigesznek” említése még a Zauberflöte Schikaneder-féle szöveggönyvével is összefüggésbe hozható. Sarastro áriája:

O Isis und Osiris, schenket
Der Weisheit Geist dem neuen Paar!
...Lohnt der Tugend kühnen Lauf,
Nehmt sie in euren Wohnsitz auf, —

1791 óta gyönyörködtette a bécsi közönséget. Tudjuk, hogy a Varázsfuvolát Csokonai is lefordította (III 408—477). A magyar szövegű „Boszorkánysíp“-ot már 1793-ban ajánlgatta előadásra az első magyar színjátszó társaságnak. (Ferenczi 42.)

Jegyezzük még ide, hogy Csokonai Osirisnek a *di Indigetes* közé való sorolásával — tudatosan? inkább csak véletlenül — lényeges pontra tapintott rá, melynek közelebbi vizsgálata egyiptológusaink feladata: I. Dobrovits Aladár Osiris-cikkét (EPhK 58, 1934, 63) és a régi Pauly-féle RE Osiris-címzava alatt az 1013. lapot.

*

Egy távolabbi, de talán nem érdektelen párhuzam bemutatására álljon itt a szóbanforgó költeménynek (A hadi oskoláról) még néhány sora. Festetics munkálkodása nyomán a „tarka bőség horgas tőrökjére” (tülök, bőségszaru) Pomona rak ritka gyümölcsöket, majd:

Ceres kötést fon sárga kalászból,
Melyet piros pipacsvirágok
S kék cyanák gyönyörűn vegyitnek.

Ez pedig nem más, mint a kibontakozó emberi művelődést Ceres áldásos ajándékának magyarázó Schiller-vers (Das eleusinische Fest) magyar visszhangja:

Windet zum Kranze die goldenen Aehren,
Flechtet auch blaue Cyanen hinein...

Mindenesetre a kék cyanák (Csokonai jegyzete szerint: búzavirágok) és Ceres sárga kalásza mellől nem marad el a magyar alföld pipacsvirága sem, és a német költő-tudós némileg vontatott menetű kultúrbiológiai költeményéhez képest friss és eredeti a Csokonai tolla nyomán magyarrá varázslódó antik háttér:

Idvezli Györgyöt szóke gulyái közt
Pán, a furuglyás; s szittya szokás szerint
Bacchussa a boldog szigetnek
Tölt poharát neki hajtogatja.

Borzák István.

*

In zwei Gedichten von Csokonai aus dem Jahre 1802 findet man dreimal „Indiges“ als poetisches Beiwort, mit welchem der Graf Georg von Festetic vom dankbar-huldvollen Dichter bezeichnet wird. Csokonai war in der klassischen lateinischen Literatur sehr wohlbewandert, hat auch Vergils Georgica mit grossem Geschick und tiefem Hineinleben ins

Ungarische übersetzt, und aus seinem Gesamtwerk ersieht man, wie viel Kenntnis er sich auf dem Gebiet der damaligen klassischen Altertumswissenschaft erworben hatte. Heyne's Vergil zitiert er des öfteren und auch den Sinn von Indiges gibt er in einer Anmerkung nach der Heyne'schen Auffassung als „heimisch“ an: „Diejenigen, die zum Wohl eines Landes gewirkt hatten, sind Indigetes, d. h. heimische Götter geworden, z. B. Osiris, Faunus, Aeneas usw.“ Aeneas und Faunus sind wohl bekannt in diesem Zusammenhang, s. Hermes 78, 1943, 248 ff. Aber die Erwähnung von Osiris kann nur verstanden werden, wenn man in die Behandlung des Problems eine Stelle aus Tibull (1, 7, 29 ff.) hineinbezieht, deren Kenntnis seitens des Dichters über allen Zweifel erhaben ist. So konnte der Graf, der ja mit der Gründung seiner Agrarakademie zu Keszthely (Georgikon genannt) in der Förderung der ungarischen Landwirtschaft wirklich Epoche gemacht hat, zusammen mit dem mythologischen Kulturheros von Aegypten genannt werden. Überraschend ist dabei die Übereinstimmung der Terminologie: in einem anderen Gedicht (Isis und Osiris) wird gesagt, dass Osiris (d. h. der verherrlichte Graf) „auf dem Wege des Verdienstes bis zum Vorhofe des Himmels emporgestiegen ist“. Es ist dasselbe, was z. B. Cicero (de re publ. 5, 8, 18) von den gottgewordenen Gestalten der Mythologie und der eigenen nationalen Vorzeit feststellt: bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet.

Sonst hat Csokonai auch das Schikaneder'sche Textbuch von Mozart's Zauberflöte schon 1793 — zwei Jahre nach der Wiener Uraufführung — übersetzt, wo ja von den beiden ägyptischen Gottheiten gesprochen wird, die „der Tugend kühnen Lauf“ lohnen und „das neue Paar in ihren Wohnsitz aufnehmen“.

Stefan Borzsák.

A Homeros-kutatás új mezőnye?

Stefan Theodorescu 1935-ben terjesztette a müncheni egyetem filozófiai fakultása elé *Die formelhaften Wendungen bei Homer* c. értekezését, amely az Imprimeria Națională nyomásában (Pippidi jelentése szerint — Bulletin Budé, 1946 — a román „Institut d'Études Latines de Bucarest“ gondozásában) 1941-ben jelent meg és a határon nemrég került át. Problémáját már mások is meglátták. Arról van szó, hogy Homeros az olyan jellegzetes helyzetekben bekövetkező döntő elhatározásokat, aminek E 787, r 156 k., Δ 131 kk., I 315 kk. stb. olvashatók, bizonyos jellegzetesen illogikus-emócionális formában szokta tudatni s ugyanilyen különös módon reprodukálja a beszélő személyek bizonyos — indulatos — megállapításait, mint A 107 stb. és hasonlókat. Ennek az illogikus jellegzetességnek — T. szerint — az a lényege, hogy a költő nem úgy, ahogy a közönség fogalmi analysis követelné vagy ahogy a drámaiban is szokásos, sőt kötelező: a tények struktúráját és mivoltát logikusan elemezve és a valóságnak megfelelően demonstrálva, esetleg bizonyítva tárja elének, hanem ilyen várakozásaink (?) ellenére, impulzív hangulatok, affektusok és egészen sajátos módra megélt képzetek uralma alatt álló, mindenesetre lapidáris formákban (T. szerint „formulákkal“) intézi el azokat. S igaz van, hogy e különös elintézési módok mögött jogunk van mélyenfekvő költészeti- és műfajlélektani okokat keresni, vagy fordítva, hogy az ilyen elintézési módokat határozottan az epikumot konstituáló lélekhelyzetekből, a legsajátosabban epikus struktúrákból kell származtatnunk. Kérdés csak az: úgy folyik-e le — valóban — a dologi, logikus és lélektani vagy szellemi momentumoknak ez a sajátos integrálódása, ahogy T. elképzelte. S válasz előtt ezért tartjuk elengedhetetlennek, hogy bizonyos, a T. felfogását — hitünk szerint — károsan befolyásoló momentumokra figyelmeztessünk. Ilyenek:

1. T. a jellegzeteseknek talált elintézési módokat, illetőleg azoknak megjelenési formáit, „formulák“ (Formel) névvel nevezi és így — jóllehet

tagadott — összefüggésbe nézeti azokat az ú. n. stereotyp formulákkal, amelyekre ez a megnevezés régen és általánosan le van foglalva; ez azután végig (v. ö. 55., 56. ll. stb.) zavaróan hat.

2. T. elméleti alapokból indul ki, ami a szakemberekben eleve bizalmatlanságot ébreszt; de ennél sokkal nagyobb baj, hogy ő ezt az alapot tulajdonképpen csak mint megkonstruálандót — igéri s a kifejezetlenségét maga is kénytelen mindmegújra megállapítani (11., 20., 29., 35., 38. ll. stb.); szóval: a bizalmatlanságot indokoltta teszi.

3. T. még indokolatlanul is tetézi a megértés nehézségeit, amennyiben nem tartja be következetesen a maga, magának kijelölt te oszta ait; nem tölti ki mindig pontosan az ígért bizonyítással a saját kereteit (v. ö. 21. 29. kk. stb.), és i. t.

4. T. annyira el van bűvölve bizonyos filozófiai rendszerek terminológiájától, hogy teljesen felesleges, magas gátakat emel maga és az olvasói közé olyanfélékkel, mint a Kurt Reizler-féle, ismételtlen hivatkozott „Daseinsallgemeine“; vagy a saját, gyötrően németes fordulatainak a légiója, amelyekből taláalomra idézzük a következő tanúságosat: „durch spezifisch-stimmungsmässig erlebte circumstanziale Bestimmungen näher determiniert“; avagy annak a körülírásnak díszpéldányát, amivel éppen a maga „formulája“ mivoltát vélte „tisztázni“: „direkte unmittelbare Ausdrücke eigentümlicher Erlebnissmotive epischer Verhaltungseinheiten“ és i. t.

Igy, bár részünkről a szakemberek kényelmességét, ha ok és szükség parancsol, nem tekintjük tabunak, meg kell gondolkoznunk, amikor ezt az okot és szükségét egyáltalán nem látjuk fennforogni. Amennyiben t. i. T. egyfelől úgy tüntette fel a dolgot, mintha a kérdéses helyeken *nem* a home-rosi megoldás-formákat várnók, másfelől mégis, megújra kénytelenül bevallja, hogy ezeket a megoldásokat természetesekeként érezzük és fogadjuk, lehetetlen észre-nem-vennünk, hogy egy elhanyagolt belső ellenmondáson építgetve tovább, mesterségesen csinált magának problémát, amelynek elintézésére aztán az amúgy is nehéz Jaspers- és Heidegger-féle filozófiai rendszerek megfelelő öreagályuit joggal és eredménnyel vélte felvontathatóknak és bevethetőknak. Valójában nincs itt semmi probléma. Senki, aki valamenyire is érzi, mi a költészet, a kérdéses epikus helyeken pillanatra sem „várta“ azokat az elemzés- vagy indokolás-módokat, amelyek (*nem* éppen ezekhez a helyekhez, hanem) kifejezetten a józan gondolkodáshoz vagy a valóság illúzióját megóvni köte'les drámához illettek volna; senki tehát ezeknek a megoldásmódoknak az illogizmusát sem vehette észre, csupán ellenkezőleg: azt lehetett éreznie, hogy éppen ezek az elemzés- és indokolás-módok voltak helyzetlélektanilag és a görögség ismert struktúrájának megfelelően, tehát bensőleg is, éppen a leghelyénvalóbb, egyedül várható, epikus megoldásmódok (v. ö. 42., 46. ll. stb.). Így pedig — például — az aiei ro-ban (A 107) rejlő, logikusan ugyan indokolatlan általánosítást és az ahhoz hasonlókat, mint helyükön a legtermészetesebbeket, minden, még oly mély filozófémánál igazabban fogja, akár egy olyan játékos mutálás is megértetni, aminővel néhai kedves professzorom, Gyomlay Gyula szokta és tudta úgy olvasni ezeket a helyeket, hogy abból az állítólagos „formulának“ az eposzalkotó közösség „naiveposzi“ a katóhoz eg-megfelelőbb, egyedül megfelelő voltát, bárki minden magyarázás nélkül, egyszerűen — kiérzethette.

Mindent összevéve: T. egy különben kitűnő megfigyelésének megérdemelt sikerét — bizonyos tudományos látszatok kedvéért — ha nem is éppen eljátszotta, de mindenesetre feleslegesen, legszűkebb körökre korlátozta. Filozófiai magyarázkodás helyett, és esetben tovább jutott volna a költői mechanizmus engedelmes utánérzésével, illetve annak megértő utánaérzetetésével. Marad mégis, szerzőnk javára, hogy az ilyenféle megoldások összetartozására és epikus jellegzetességére mindenképen figyelemztetett; és hogy példáit (elenyésző kivétellel!) mind az Iliasból vette; még ha nem

találta is szükségesnek hangsúlyozni, hogy az Odysseia más szerzőnek műve s más műfaj.

Marót Károly.

*

Die Inauguralarbeit St. Theodorescu's, Die formelhaften Wendungen bei Homer, hebt mit Recht hervor, dass Homer die in gewissen typischen Lagen erfolgenden S.ellungenahmen und En'scheidungen im Allgemeinen auf eine alogisch-emotionale Weise zu registrieren pflegt. Diese Art von Ausdrucksweise nennt Th. „Formel“. Die Benennung wirkt allerdings störend, da sie an die sogen. „stereotypen Formeln“ Homers erinnert. Th. hat recht, wenn er bemerkt, dass das logische Denken und der im Drama unerlässliche Realismus in ähnlichen Fällen anders, d. h. logischer zu begründen pflegen, im Fa'lle Homers bes'eht jedoch diese No.wendigkeit keineswegs, da er ja weder Logiker noch Dramatiker ist. Auch nach Th.'s Meinung werden die betreffenden Wendungen Homers vom Leser „meist als die selbstverständlichen“ empfunden; sie sind für ein naiv-episch eingestelltes Publikum die einzig natürlichen und entsprechenden.

Die ohnehin gezwungene Problemstellung Th.'s gerät noch mehr ins Wanken, indem Vf. auch an den sich selbst vorgeschriebenen Systematisierungen nicht folgerichtig festhält; ganz überflüssig eine unertäglich schwerfällige „wissenschaftlich“ komplizierte Terminologie in Bewegung setzt; last not least: seine Beweisführung auf eine, von den schwierigen und allzu subjektiven Thesen der Jaspers-Heidegger'schen Philosophie abhängige, noch nicht festgelegte eigene Theorie gründet, und somit gezwungen ist immer wieder auf noch unverwirklichte Zukunftspläne zu verweisen (s. S. 11, 20, 29, 35, 38 usw.). Unter solchen Umständen wird Th. die Fachleute schwerlich für seine an sich ganz richtige Beobachtung gewinnen.

Karl Marót.

Sir Samuel Dill hagyatéka.

A belfasti The Queen's University 1944. október 4-én bensőséges ünnepély keretei között áldozott a Queen's College 1890—1909-ig és a Queen's University 1909—1924-ig volt, egykori professzora emlékének. Születése napjának 100. fordulójára lelepleztette művészi portréját és tanszékének jelenlegi utódával, T. A. Sinclair-rel, a nagynevű irodalomtörténésszel és kitűnő graecistával, olyan füzetet íratott *Sir Samuel Dill, The man and his work* (Mayne, Boyd & Son, Belfast, 1944) emlékeztetőre, amely egyszerre megérteti velünk, hogy ezt a „Centenary Celebration“-t a nagyhírű északír egyetem nem annyira a nehéz idő ellenére, mint inkább azok miatt, azok ellen rendezte.

Sir Samuel, a tipikus „classical scholar“, mint belfasti professzor — kész és ellenállhatatlan eleganciával — a fiatal generációk hosszú sora előtt fordí'gatta ex abrupto Sophoklest és Thukydidest. De dolgozószobájuk kutató magányában — tudvalevően — minden érdeklődését ama késő-római idők társadalmi fejlődésére irányította, amelyekben állandóan a morat'ítás sorsának és alakulásának, illetve a különböző moralitású tömegek különböző érvényesüléseinek, mondhatnók az élet-halál párbájának problémái állanak előtérben. Három nagy munkája — *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius* (1904 után négy további kiadásban); *Roman Society in the last century of the Western Empire* (1898, 2. kiad. 1899); és *Roman Society in Gaul in the Merovingian Age* (halála után, 1926-ban, vejétől, C. B. Armstrongtól kiadva) — mintha egy nagy történeti oktató-film három részét alkotná. Elkezdí a szemlélt a Nero- és Domitianus-féle monstrumok vigasz'alan ideivel és a pogány vezetőréteg virágkorával; tovább halad a még csak gyéren jelentkező Seneca- és Marcus Aurelius-féle nagy, pogány erkölcs-apostolokon, majd a stoikus, ó- és újplatonikus filozófia, meg a kü önféle keleti vallások — Magna Mater, Isis, Mithra stb. — hiveinek mindig növí seregein át; végül pedig, izgalmas bonyodal-

mak után eljut toursi Szent Gergelyig és annak a kereszténységnek győzelméig, amely nyilván egyedül volt képes, de végre is — ez a lényeg — képes lett a tömegeket, a tömegeknek századokon át mardosó lelki éhségét kielégíteni s a keresett belső békét meghozni.

Ezt így látva, viszont nem lehet kétség, hogy 1944 őszén, amikor a pogány Meroving-csapástól hetedéve gyötört világ már-már elcsüggedten epedte az erkölcsi rend győzelmét, ez a, Rossznak és Jónak makacs és gigantikus küzdelmét oly plasztikusan megdomborító történelmi dráma, a társadalmi alakulás kérdéseinek ez az örök és különösen a közelmúltban oly ékesen szóló, akaratlan példázása, megdöbbantó visszhang nélkül nem maradhatott. Az emelkedett morál és a megélt történetfilozófiai tanulságok olyan producerének, aki már évtizedekkel előbb és egy idegen társadalmi folyamat közömbös anyagán jutott az 1944-ben olyan mélyből és aggodalmasan mindenkitől kívánt „eredményhez“, érthetően kellett minden átmeneti kétségeskedéssel szemben lehengerlő lelki hatást gyakorolnia. Minél akarattalanabbul szuggerálta, annál kényszerűbben hitethette el, hogy úgy, amint a VI. században a civilizáció legsötétebb mélypontjainak egyikén történt, mégis csak, és megint egyszer, a jóknak és a hitnek kisebbsége üli majd jogos diadalát a barbarizmus felszínre tört pokla felett.

Természetes azonban, hogy ez, a maga sokoldalú és nagykiterjedésű témáját az angol történetírás előkelő hagyományai szellemében feldolgozó, morális és történetfilozófiai beállítottságú szakember, ezenkívül sok egyebet s mást is jelentett, kényszerűen. Nekünk magyaroknak érdekes például, hogy már a századforduló körül éppen azzal, a makacs római pogányság lassú megtörésének a problémakörével kezdett mélyebbre hatóan foglalkozni, amelyet azóta éppen Alföldi Andrásnak számos dolgozata fejlesztett tovább, mélyített el és állított az európai érdeklődés homlokterébe. De T. A. Sinclair szeme is a maga hazája, sőt a mai világ számára, nem egy olyan lapot talált ebben az oeuvreben, amit mintha a „Magistra Vitae“ tanulságos figyelemzetetésének és időszerű intésének tekinthetnénk. Így Dill többször, nyomatékkaaltalt rá, hogy a római pogányság megtörésére irányult keresztény törekvéseknek a tempóját igen károsan lassították különösen a Diocletianus és a II. Theodosius 428-i kodifikációja közti időkbén túlgyakori represszív törvényalkotások. S amint a politikatudomány régen és helyesen állást foglalt a felesleges mártírcsinálásnak a tévedésével szemben, vagy amint a Herbart-féle pedagógia a „fegyelmi szabályok“ veszedelme ellen tiltakozott, úgy van ma különös hangsúlya — többek közt — ennek a Dill—Sinclair-féle figyelemzetetők is.

Marót Károly.

Sir Samuel Dill.

The late Irish scholar Sir Samuel Dill was celebrated at the Queen's University, Belfast by the lecture — here reviewed — of the eminent Professor T. A. Sinclair at his centenary, the 4th October 1944, about the reason of the presence of Sir Samuel's works and thoughts. For the very same reason he is worthy of being read even to-day. His main problem, the stubborn resistance and obstinate survival of Roman paganism is for instance brought up-to date and deepened nowadays in unexpected directions by A. Alföldi.

Charles Marót.

Antik kiállítás.

Az antikvitással való eleven kapcsolat évszázadokon át volt magyar művelődésünk jellemzője s ezt a kapcsolatot még az iskolai nevelés reálisabb iránya sem tudta az utóbbi évtizedek folyamán végzetesen megláztani. Bizonyára nagy szerepe volt ebben a hazai Pannonia-kutatás tüneményes fellendülésének is, de legalább ugyanakkora elismerés illeti meg azoknak a buzgóságát, akik magyar fordításokkal igyekeztek közönségünkhöz

közelebb hozni a kiemelkedő antik irodalmi alkotásokat. Így a szellemi és anyagi kultúra emlékei egyformán részt kértek az antikvitáshoz való viszonyunkban s közönségünk kezdte megszokni, hogy egy elmúlt kort nemcsak papíron ismerhet meg, hanem pl. a kétezeréves Budapest neki talán közvetlenebbül megnyilatkozó emlékéanyagán keresztül is. S mivel általában a tárgyak sokszor többet tudnak beszélni, mint az irodalmi művek, amelyek gyakran kívánnak meg különleges leki ráhangoltságot, azért tartjuk a kiállításokat a művelődés egyik legfontosabb eszközeknek.

Az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeumban a Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesülete kezdeményezésére rendezett antik kiállítás jelentősége is, véleményünk szerint, abban van, hogy a tudományos kutatás és tudományos képzés szempontjainak érvényesítése mellett ezt az általános művelődési érdeket is szerencsésen tudja szolgálni. Mint a kiállításra készült Vezető is bizonyítja, az érdemes és tudós szerzők, Oroszlán Zoltán és Dobrovits Aladár, ennek mindvégig tudatában is voltak. Egyrészt lerakták az alapjait a budapesti magántulajdonban levő antik műtárgyak corpusának, másrészt az egyes területek emlékeinek felsorolása és ismertetése előtt röviden összefoglalják mindazt, amit a látogatóközönségnek az emlékek megértéséhez feltétlenül tudnia kell, sőt a kerámiára vonatkozóan egészen részletes vázlat történetet is nyújtanak. Még arra is találnak módot, hogy a magyarországi műgyűjtés történetének rövid vázlatával áttekintést nyerjünk a fontosabb gyűjtemények sorsáról.

Természetesen a kiállítás anyaga hézagos és nem is minden darabja elsőrendű értékű, de nem is ez benne a fontos, hanem az a tény, hogy a nagy világgégés után a harmadik esztendőben Budapesten egy erősen megromlott múzeumi épületben sikerült majdnem 500 egyiptomi, mezopotámiai, szasszanida, zsidó, mykenai, görög, kisázsiai, itáliai, etruszk, pannóniai és más provinciális tárgyat az antik művelődés szolgálatába állítani. S hogy a kiállítás ezt a szolgálatát eredményesen végzi, mutatja az érdeklődésnek szinte nem várt foka: egyetemi hallgatók professzoraikkal, középiskolai diákok tanáraikkal és a kiállítást ismételtelen fe kereső egyes tárgyaival szinte meghitt viszonyba jutot le kes nem „céhbeli“ magánosok újítják meg, fűzik szorosabbra kapcsolatukat az antikvitással, vagy fedezik fel értékét. S az antikvítás ez eleven hatóerejének láttán mindenki, aki eljegyezte magát az örök emberi értékekkel, feltámad a kérdés: ha már sikerült a lelkesedésnek, tudós buzgóságnak és hozzáértésnek létrehozni egy antik kiállítást, hogy van az, hogy még mindig nélkülöznünk kell azokat a kedves és tanulságos köteteket, amelyek a Parthenon kétnyelvű klasszikusaiként és tanulmányaiként az antikvítás üzenetét hozták nekünk? Nincsen rá csakis ugyan semmi mód, hogy ez a valóban nemescélú kultúrvállalkozás folytatódjék?

Györkösy Alajos.

•

In Budapest im November 1947 wurde eine antike Ausstellung eröffnet; die etwa 500 Ausstellungsgegenstände stammen aus dem Besitze einzelner Privatsammler. Einzelne darunter sind vom hohem Wert. Der von Fachmännern zusammengestellte ungarische Katalog kann als Vorarbeit für den Corpus der Budapester Privatsammlungen betrachtet werden.

Alois Györkösy.

Rimay János Balassi-előszava.

Irodalomtörténetírásunk egyik még megoldatlan problémája az, hogy miként kell értelmeznünk Rimay Jánosnak előszavát Balassi Bálint verseinek általa tervezett kiadásához. Csak annyi világos, hogy először történik

benne kísérlet az egykorú magyar irodalmi helyzet mérlegének megállapítására, de egyben a magyar műproza kialakítására is.¹

Ha Rimay szövegét vizsgáljuk, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy ő irodalom alatt a legszorosabban vett szépirodalmat érti. Bár protestáns ember, teljesen figyelmen kívül hagyja Sy. vester János (1541) és Károlyi Gáspár bibliafordítását (1590), Bornemissza és Melius hitvitázó és szónoki munkáit, Benczédi Székely István zsoltárfordításait (1548), Benczédi Székely István és Heltai Gáspár krónikáit (1559, 1575). Egyedül egy „Mária királ és kiráné kezibe forgott... imádságos magyar könyvecské”-t említ, azt is csak azért, hogy „savanyú fekete kőkeny”-hez hasonlóságot „eretlen” magyarságát gáncsolja.

Mit tart az egykorú magyar szépirodalomról, azt fejtegetései végén mondja meg, amikor szemrehányással illeti nemzetét, hogy eleitül fogva minden tulajdon honyjabeli jóját, szép bódogságát nehezen tudta mind ismerni s mind megbecsülni. „Malozát is kívántál — mondja — fáradsággal, törődéssel, egészségednek epedésére, vérednek temérkedésére, elmédnek szelédkezésére, értékednek kevesedésére... hozatni.”

Az a kérdés most már, hogyan értendő ez a korholás. Rimay nyilvánvalóan azt akarja kifejezni, hogy a magyar a maga hazai költészetének boránál jobban kedveli és többre becsüli a külföldi „Ma.ozá”-t. Ha pedig számontartjuk, hogy a „malozá” szó, melynek hangátvevéses párja a „mazsola”, egy főleg Itáliából behozott borfajtának (malvagia, vinum malvaticum, l. Gombocz Z.: A bor. Magyar Nyelv, II. 151. l.) a neve, célzását úgy értelmezhetjük, hogy az Olaszországból behozott iroda omnak nagyobb kelete van itthon, mint a hazainak. De van-e ebben a vádban valami igazság?

XVI. századi nyomtatványainkban a Rimay által figyelemmel kísért szépirodalom egyetlen műfaja a széphis:ória volt, mely — mint tudjuk — túlnyomórészt olasz humanista forrásokból táplálkozott. A bolognai Beroaldus Fülöp és Francesco Petrarca Boccaccio-féle dolgozásai Pádovában és O aszországbán tanult ifjaink útján jutottak el hozzánk (Enyedi György: Historia elegantissima regis Tancredi. Kolozsvár, 1582; Szegedi Veres Gáspár: Szép rövid história két nemes ifjagnak igaz barátságukról, Kolozsvár, 1578; Cymon története (? csak nótajelzésből címe ismeretes); Istvánfy Pál: Historia regis Volter. Debrecen, 1574). Aeneas Sy. vius iccolomini Eurialus és Lukréciajának fordítása (Kolozsvár, 1592) is ugyanilyen eredetre való. E munkák eredetéről kétségtelenül Rimay éppúgy tájékozva volt, mint irodalmat kedvelő kortársai. Semmi csetre nem téte. zhetjük fel ugyanis, hogy a pádovai iskola. ázás virágkorában e divatos humanista források a magyar olvasó előtt rejtve maradtak volna, még kevésbbé, hogy szerzőik az eredeti elhalgatásával akartak volna maguknak hírt szerezni. Talán az egykorúak előtt az sem volt titok, milyen olasz krónikából „fordította meg” Gyergyai Árgirusát. E szerint tehát Rimay célzása az általunk adott értelmezésben ez volna: a magyar írók olasz malozát tesznek az olvasó asztalára.

Van azonban még más is a Balassi-előszó imént csak töredékesen idézett mondatában, mely a maga egészében így hangzik: „Malozát is kívántál fáradsággal, törődéssel, egészségednek epedésére, vérednek temérkedésére, elmédnek szelédkezésére, értékednek kevesedésére honyodban onnan hozatni, a hol malozá gyanánt isszák, vagy inkább innya kívánják az te tarczali, mádi, szánthai, zombori boraidot.” Úgy tartom, világos, mit akar mondani a szerző: olasz malozát hoztok nagy fáradsággal, elméteket akarva csiszolni, de cselekedetekkel alacsonyabbrendűségeket ismerve el, onnan, ahol pedig a malozával egyenrangú borként isszák,

¹ A kérdést röviden érintettem „A magyar irodalmi barokk” c. tanulmányomban. Budapesti Szemle, 1944. aug.—szept. 65, 113 kk. II.

vagy inkább csak inni kívánnák a mi magyar borainkat. A helyreigazító „vagy inkább innya kívánják” kifejezésen van a hangsúly.

Az említett magyar bor alatt nem érthetjük semmi esetre sem Janus Pannonius *latin* költeményeit. Hiszen azokat könnyen évezhetne minden külföldi humanista. De Rimay nem is így távolabbi, hanem Balassival egykorú irodalmi tényre látszik hivatkozni. S valóban hasonlóról tudunk is, mi egészen beillik előbbi feltevésünkbe és kiegészíti magyarázatunkat.

1545-ben egy feltűnést keltő könyv jelent meg Velencében „Quattro libri della lingua toscana” címen.² A padovai Bernardino Tomitano írta és a benne foglalt vitad'ógusokban az ottani „Infiammati-akadémia” új elnöke, Sperone Speroni, egy a humanistákétól különböző stíluseszményt hirdet. Az akkoriban felfedezett aristotelesi poetika alapján ő ugyanis a költői nyelvet főleg a képes kifejezésre, a metaforára akarja aapítani, mint arra a díszre, mely azt a mindennapitól és pöriasztól megkülönbözteti és távolfekvő dolgok közt létező titkos rokonságok felfedezésére tanítja a ta álékony elmét. Giuseppe Toffanin³ szerint ebben a kezdeményező ben keresendő a barokk stílus, a „seicentismo” eredete. A könyv 1546-ban Velencében már második kiadásban jelent meg. 1570-ben Pádovában újból lenyomtatták.

Bennünket e műben fő'eg az érdekel, hogy a vitabeszélgetések egyik szerep öje — a velencei nyomdász, Aldo Manuzio, aki magyar humanisták-al is érintkezésben állt — elmondja, hogy egy pádovai magyar diáktól hallott egy magyar dalt dúdoli, melyet lefordítottatott magának latinra. Tomatino olasz versben — „toscanamente” — tolmácsolja is azt, dicséret tel emlékezve meg a magyar nyelv csodálatos tisztaságáról: *molto restai della purità di quella lingua maravigliato*.

Lehetet en, hogy a magyar köl'emény és magyar nyelv megbecsü'ésének híret egy úttörő és nagy port felvert olasz stíluselméleti munkában a pádovai diákok meg ne hozták volna s hogy az itthon ismeretlen maradt volna. Rimay cé'zását tehát így éitem: Kö toink olasz műveket fordítanak, holott a pádovai akadémia a mi kö'tészetünket és nyelvünket, melyeket mi kevésbe veszünk, nagyra értékeli.

Eredeti magyar kö'tészet alatt Rimay persze a Balassi költészetét érti, melynek „inventio poetica”-ját a Bernardino Tomitano a tal idézett magyar vers kitiinomult metaforájával szinte megelőzni látszik. Az előző szerzője a XVI. század nagy vívmányának tekinti, hogy „kinek kinek honnjabelli nyelve szólással...ékesedék meg”, azaz mindenütt nemzeti irodamak ke'elkeztek. Úttörökként em íti Dantest, Petrarchát, Bocatrust, Eneas Silvium, Sanazariust, Belaiust; s Balassi fő'érdemének azt tudja be, hogy „a mi szükséges fogyaikozott Parnassus hegyére ez előtt nem érkezett magyari nyelvünket, ha arra az bátorságra, becsültre, s értelemre is emelt, hogy az Helikon erdejének kies ányékában énekő s beszéő Musák szavát is értheti s tudhat is már ve'ek beszélgetni...” Tehát nemzeti irodamat teremt s ezzel nagy hasznára lehetett volna hazájának, ha az „elméjével tudhatott volna éni”. Hogy azonban azt „holta után sem tudta megbecsulni”, ahogyan Rimay szerette volna, mutatja az a körülmény, hogy Balassi szerelmi költeményei Rimay előszavával együtt a maga korában kiadat'anok maradtak. Az ő magyar bora nem kell, míg a széphistóriák malozája közkézen forog.

De nem tanult-e Balassi is Petrarcától és a korabeli petrarkisták-tól? Egyedüli életében megjelent műve, a *Credulus* és *Júlia* nem egy o'asz pásztordramának, Cristóforo Castelletti Amarillisének alkalmazása-e

² Szabolcsi Bence, Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban. Irtdt. Kz'. 1933.

³ Giuseppe Toffanin, Idee poche ma chiare sull'origine del seicentismo. La Cultura, 1923. III. köt. 481 kk. II.

a maga egyéni szerelmi történetére?⁴ Igaz, csakhogy az említett széphistóriák és az ő költészete közt — hogy a hasonlónál maradjunk — az a különbség, hogy ő nem hoz be malozát, hanem a magunk tarcali, mádi, szánthai, zombori borainkat nemesíti meg a malozá kezeléséből eltanult módszerekkel.

S nagyon valószínűnek látszik, hogy ezt teszi maga Rimay is. Előszavának stílusa ugyanis arra enged következtetni, hogy a Bernardino Tomitano meg a pádovai Infiammatti-akadémia metaforahajhászó arisztotelizmusára támaszkodva tesz tudatosan kísérletet a magyar műprozában. Általa pedig ugyanannak a barokkos stílusnak lesz a közvetítője,⁵ mely a Sperone Speroni körét jellemzi.

Toffanin a „Quattro libri della lingua toscana“ 1570-i kiadásából ilyen képeket idéz: „...hogy mi volt a görög és latin írók ítélete az igazi ékesszólás tanulmánya dolgában, az megmutatkozik a toszkánok alkotásaiban, melyekben *fényes kristályba zárt drágakő módjára tisztán látható és megismerhető az antik írók dicsősége és fökéletessége*“. Az aristotelesi retorika olyan — mondja Tomitano másutt —, mint a paraszt által felhalmozott és vetésre szánt búza, míg a cicerói már elvetett mag. *Vizsla* az ékesszólás, mely a mások lelkét szímatolja, a szónok pedig „a politikai élet *bankára*“. S épp az a Paolo Manuzio, akit annyira érdekel a pádovai magyar diák énekének finomkodó metaforája, a legbuzgóbb ilyenek hajhászásában: „Lehet úgy dicsérni vagy gáncsolni — mondja —, hogy metafora, hasonlat vagy allegória segítségével veszünk egy tárgyunktól távol fekvő dolgot s azt összekapcsoljuk azzal, melyről szólni akarunk. Bár a mérleg nagyon különböző valami az embertől, mégis ezt mondva, te az *igazság merlege* vagy, igen hatásosan szölünk, és hogy más példákat is hozzak fel tanulságul, ilyenek még a következők: te az *érzés dicsősége*, a *vallás élete*, a *bölcsesség útőere*, a *jó erkölcs emeltyűje*, a *szabadság lehellete*, a *jó példa fészke* vagy“. Maga az enök, Sperone Speroni pedig „a görög és latin nyelvből akarja *fejni az ékesszólás tejét*“, de nem mint Bembo és a humanisták egy rétor nyomdokain járván!

Ezek ismeretében talán nem fog már annyira meglepni Rimay Jánosnak hasonlóan metaforákkal túlterhelt stílusa. Az isteni kegyelem szerinte „mennyei lámpás“. A költészet „szép kamokáinak felemelt virági veresen látatnak az tudós szemektől“. Beszél a teológiának „felséges bányája ércéből olvasztott fényes aranyá“ról és a filozófia „tekintetes örvénye mélységéből merített nektárja“ról.

A metafora díszítményét Rimay éppoly elvszerűen alkalmazza, mint Tomitano és a pádovai Infiammatti-akadémia tagjai. Közelfekvő tehát a feltevés, hogy Balassi-előszavának stílusa pádovai ihletésre vezethető vissza. Ezt bizonyítja a malozával és annak hazájában megkívánt magyar borral való példázódása is. Hiszen a XVI. század második felében onnan egész magyar történetírói iskola került ki s széphistóriáink írói is jórészt Pádovában tanultak. Csakhogy míg ez utóbbiakat a pádovai egyetemen dívó régi humanista szellem hatotta át, ő már az ottani Infiammatti-akadémia stílus-újító törekvéseinek szegődött követőjévé.⁶

(Szeged.)

Koltay-Kastner Jenő.

⁴ Waldapfel József, Balassi, Credulus és az olasz irodalom. Irdt. Kzl. 1938.; Eckhardt A., V. Balassi e Petrarca. Corvina, 1921, 59—71. ll.

⁵ Horváth János, Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet, 1924.

⁶ Rimay egyik szerelmes versének Petrarcától való származását l. Irdt. Közl. 1942, 302. Balassi zombori borokat árult felesége birtokán. L. Könyvemtet: Az ismeretlen B. B. 117. l. Szerk.

L'introduzione di Rimay alle poesie del' Balassi.

L'autore fa l'analisi dell'introduzione scritta in sul principio del 600 dal poeta Giovanni Rimay all'edizione da lui progettata delle rime di Valentino Balassi (1551—1594), suo maestro e grande iniziatore del rinascimento nella poesia ungherese. Il Rimay — così il K. interpreta le sue allusioni poco chiare e rimaste finora enigmatiche — rimprovera al pubblico ungherese di preferire la lettera, una umanistica italiana alla poesia nazionale, non ostante che questa venga ammirata da studiosi italiani. Tali sue affermazioni si riferiscono da una parte al fatto che le così dette „Belle storie“ del 500 ungherese sono per la maggior parte traduzioni di novelle boccaccesche trascritte da umanisti, come il Petrarca o Filippo Beroaldo, d'altra parte all'encomio tributato da Bernardino Tomitano nel suo „Quattro libri della lingua toscana“ (1545) alla „purezza“ della lingua ungherese e alla bellezza di quella canzoncina ungherese che egli vi cita in traduzione italiana. Valendosi delle ricerche del Toffanin (La Cultura) il K. dimostra che la stessa prosa barocca del Rimay, piena di metafore ricercate, s'ispira all'opera del Tomitano, iniziatore della riforma stilistica del barocco nella letteratura italiana.

E. Koltay-Kastner.

Madách egyik verséhez.

Az Ember Tragédiájában az Ur a tudás és halhatatlanság fájától tiltja el az első emberpárt, holott a Genesis szerint csak a tudás fájára vonatkozott Isten tilalma, s csak miután ezt Ádám és Éva megszegte. „Monda az Ur Isten: Íme, az ember olyanná lett, mint miközülünk egy, jót és gonoszt tudván. Mostan annakokáért rá kell gondolnunk, hogy az ő kezeit kinyujtván, ne vegyen az élet fájának gyümölcsében, és abban ne egyék, hogy mindörökké éljen.“ (Gen. III. 22., Károlyi fordítása, ebből idézi Madách a konstantinápolyi színen a zsoltárokat.)

A változtatást a Tragédia jegyzetes és magyarázatos kiadásában Madách Ádámjának és Évájának különböző alaptermészetével látom indokolva. Ádám lényegénél fogva a tudást szomjúhossa, azért Lucifer a tudás gyümölcse megöregedést, halált jelent, attól irtózott volna Madách Évája, ha ott nincs remélt orvossága, az örök ifjúság gyümölcse. A költő tehát még egy csábító eszközt, az élet fáját is odaadhatja Lucifernek, mellyel az asszonyt is megejtheti. A költői ábrázolás több indokolást tartott szükségesnek, mint a hagyomány. Kétségtelen azonban, hogy e változtatással Madách túllépett azon a határon, amelyet a bibliai tárgyaknál a köztudat megenged, és túlerjed azon is, amit Kisfaludy Társaságbeli székfoglalójában maga Madách így fejez ki: „De a vallásnak, hogy e célnak [a költői célnak] megfeleljen, szabadnak kell lennie minden ortodox védelemtől, minden igazhitűségi sáncolattól, hatékonyan kell hozzáismulnia a népszellem módosításaihoz.“ Ez a módosítás nem igazolható a népszellem módosításaival, sem Goethe Faustjával, melyre Madách ezzel kapcsolatban hivatkozik, de azért a bibliai színek nincsenek elentétben a Biblia szellemével, mint azok a következtetések, melyeket a magyarázók egész sora vont a módosításból, félreértve a mű egész expozícióját. Idézett kiadásomban ezekkel részletesen foglalkoztam, figyelmen kívül hagyhatom tehát az egész kérdéskomplexusnak ezt a részét, midőn vele kapcsolatban fel akarom hívni a figyelmet Madáchnak egy költeményére, melyet Gyulai a hagyatékából fel se vett Madách Összes Műveibe s csak a Nemzeti Újság 1923. évfolyamában jelent meg Halász Gábor által kiadott Összes Művek előtt.

Leány és nő.

Táncteremben hosszú sorban lányok ülnek.
Bájosolygás játszik arcán mindeniknek;

Mind megannyi angyal, tiszta liljomszállal,
 Hogy lábukhoz esnél ájtatos imával.
 Meg se foghatná az ember, hogy mint támad
 Az az elterjedt faj, az asszonyi állapot,
 Melynek arcán nincs kö tésztes zománca
 S elhalványult lelke nem angyalok társa;
 Hogyha nem tudnók, mint lett angyalból ördög,
 Hogyha nem látnók, mint lesznek lányokból nők.
 Szerellem az éden, lánnyal élünk benne,
 Két fának tilos csak csábító gyümölcse,
 Egyik átkos fája a mindentudásnak,
 Másik büszke fája halhatatlanságnak;
 Házasság a kígyó s e gyümölcsökből hoz,
 Elborul az éden, unalom árnyékoz,
 S az öröktartásnak rémes ijede me
 Űz ki a kertből, nem bírván ember keble.
 Hogy vesztett üdvünkhöz út se vezessen már,
 Társalmi erényünk a Cherub lángkarddal.

Az utolsó tíz sor allegóriájából a vers értelme következőképpen bontakozik ki. Egy leány iránt érzett szerelem paradicsomi boldogságot ad a férfiúnak, míg a leány leány marad és házasság nem köti hozzá. A házasság paradicsomi kígyóként megizelteti a férfit a tudás gyümölcsét, megismerteti vele a nőt a maga illúziótól mentes valóságában. Kínálja neki a halhatatlanság gyümölcsét is annak felismerésével, hogy a házasság halhatatlan, fel nem bontható. Az una om árnyéka és az „öröktartás” (a házasság örökké tartásának) rémes ijedelme kiűzi az embert szerelmi boldogságából. Ezt csak egy új szerelem adhatná vissza, ennek azonban cherubként útját állja társadalmi erkölcsünk, mely a házasság embernek más szerelmet nem enged meg. Hasonló tartalmú vers, csak a tréfa könnyedebb hangján szól az ismert *Me amorphosis*, a menyasszony szóból kiinduló szójáték, mely szerint a házasságban a menny lefogy menyecskére, majd csak az asszony marad hátra.

Madáchnak nem egy pesszimista kihangzású ifjúkori, de férfikorbeli verse is maradt a hagyatékában, köztől megnyilvánulásai egy idealista lélek vívódásainak, melyek a legteljesebben a Tragédia luciferi látományában találják meg költői ábrázolásukat, s a tizenötödik színben juttatják diadalra a hit optimizmusát. Madách verseiben megnyilvánuló pesszimizmusát azonban a kritikusok sokszor túlzottan álitották be, hogy igazolják a Tragédia pesszimizmusáról megálapított, de tévedően alapuló véleményüket. Inkább kételyekről szólanak Madách költeményei, kételyekről, melyek minden gondolkodó embert megkísértenek, s melyek nélküli szilárdan megalapozott optimizmus nem is lehetséges. Madách nem is hozta őket nyilvánosságra. Legkomorabb költeménye, mely nagyon közel áll a Tragédiához az *Effeli gondola* ok, egymásután görbíti a kérdőjeleket. A fenti két versben sincs sötét pesszimizmus. Humoros versek ezek, amelyek tréfás játékosággal öltöztetnek a költészet köntösébe a házasság feletti köznapiságát. Ezek társas összejöveteleken ma éppoly gyakoriak, mint Madách idejében s emberemlékezet óta voltak. A Metamorphosisban ez a játékoság egy szójátékban találja meg a formáját, a Leány és nőben a bűnbeesés, a vesztett éden, a halandóság és a halhatatlanság magas eszmekörének a házasság illúzióvesztetése és unalommal való párhuzambaállításán szintén csak humoros hatásra törekedhetik, ha ez a humor keserűbb is. Aki ebből pesszimizmust olvas ki, éppannyira téved, mint aki a *Vanitatum vanitas*-ban Kölcsy pesszimizmusának bizonyítékát keresi. Gyulai ezt humoros költeménynek mondta, amint hogy rávall erre a vers előadásformája s ritmusa is.

Ami azonban feltűnő a *Leány és nő* c. versben, az a jegyzet, amelyet a költő a 14. sorhoz („Másik büszke fája halhatatlanságnak”) fűz: „Genesis III. 22.” Így Halász Gábor kiadásában, de utánaéztem a Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti kéziratban is. Ez az a hely a Genesisből, amelyet fönt idéztünk. De hogyan hivatkozhatik Madách éppen erre a bibliai helyre, holott ebből világosan látszik, hogy az Úr csak a bűnbeesés után tiltotta el Ádámot és Évát a halhatatlanság gyümölcsétől, amikor egyúttal ki is űzte a Paradicsomból? Addig ehettek belőle, mert halhatatlannak voltak teremtve. Madách szerint is halhatatlanok voltak, azért mondja az Úr a tudás gyümölcséről: „... halállal hal meg, aki élvezi”, és azért mondja Lucifer: „Ségítsetek, Ti elemek, Az embert nektek Szetezni meg”, t. i. a bűnbeeséssel az embert halandóvá tenni. A Tragédia szerint akkor is, ha a halhatatlanság gyümölcséből esznek? Mindenesetre azon van a hangsúly, hogy az bűnhődik halálal, aki a parancsot megszegi, de önként felelősséget nem tudjuk elfojtani, hogy itt a költő Éva lelki alkataival való számolásért logikai átsiklással él. Ha azonban ezen túlesszük is magunkat, föltűnik, hogy ugyanezt a módosítást találjuk meg ebben a versben is, ahol a halhatatlanság és örökkétartás azonosítása is legfeljebb tréfásan lehetséges és ahol újabb toldás, hogy a házasság ennek a gyümölcsét is megszerzi. Nem hiába tréfás költemény, a társaságban feladható találs kérdésként is beválk. Magam is egyszer vele mulatságos vitát indítottam meg. De merre-e valaki feltételezni Madáchról, hogy felületesen olvasta a Genesist, mikor a Tragédiának a mű értelme szempontjából legfontosabb részét támasztotta rá, amelyben Ádám győtrő kérdése felvetődik és megoldódik: elszakadhat-e az Úrtól vagy sem? S tévedhetett-e az a Madách, aki Sztregovának katolikus és evangélikus papjával gyakran vitatott meg teológiai kérdéseket, amikor a Tragédia gondolatai forrottak benne? Tévedhetett-e az a Madách, aki az angyalok karának utolsó énekében, de az egész mű más vonatkozásaiban is a Biblia és a keresztény dogmatika kitűnő ismerőjének mutatkozik?

Eötvös egy futólagos bejegyzésében tévedhetett, mikor Nap'ójába (kelet nélkül, de 1864. aug. 10-e után, a Tragédia pedig 1862. január 16-án került könyvpiacra) ezt írta: „Ember elődeink a tudás és nem az élet fájának tiltott gyümölcsét szakíták le. Már ez is mutatja, mennyire hátrább álltak a civi izációban, mint mi. Napjainkban az ellenkező történnék.” Alighanem Madách hatása alá került e részben, mikor ezt a gúnyos bejegyzést tette. Madách azonban nem tévedhetett, a változtatásnak szándékosnak kellett lennie. Ifjúkori versével nekünk talán „egy rejt'lyel több jutott”, de talán ez is megoldható azzal, hogy a vershez tett jegyzet csak azt akarta jelezni, hogy végeredményében a hagyomány szerint is el volt títva az első emberpár a halhatatlanság gyümölcsétől. S tréfásan folytatja a versben: a házasság ebből is hozott, a maga halhatatlanságát. Nem csudálkozhatunk, hogy Gyulai ezt a hagyományt és logikát, ha tréfásan is összezavaró verset kihagyta Madách Összes Műveiből. A Tragédia szempontjából mégis megvan az az érdekessége, hogy Madách ez ifjúkori változtatás után könnyebben tette túl magát a hagyományon és megismételte, mint amelyben maganyújtotta epikai hitelt talált, mikor Éva bűnbeesését indokolta. Ezzel aztán, ha nem is kortársainak, de későbbi magyarázóinak tévedéseit indította el, kik a bibliai jeleneteket annyira kiforgatták bibliai szellemükből, hogy szerintök a halandónak teremtett embert fenyegeti az Úr ha'andósággal, végül pedig nem az Úr űzi ki az első emberpárt a Paradicsomból, hanem az nagy büszkén maga hagyja ott. Pedig maga Ádám mondja a Paradicsomon kívüli színben, akkor még dacosan: „Érzem, hogy Isten, amint elhagyott, Üres kézzel taszítván a magányba, elhagytam én is.” Dacos kijelentés az Úr parancsomi végzése után: „Ádám, Ádám, elhagytál engem, Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.” Az angyalok útja c. vers is „éden kertéből már száműzött apánkat”

emlegeti. De hát Madách ifjúkori merészsége a Tragédia módosításán keresztül így folytatódik a kritikusokban is.

Kardeván Károly.

*

Notes sur une poésie de Madách. — L'auteur insiste sur la différence qui sépare la scène de la chute des premiers parents dans la Tragédie de l'Homme de Madách du récit de la Genèse, sa source principale.

Charles Kardevan.

Extra Hungariam non est vita...

Szólástörténet mint képzettörténet.

Az olasz Ludovicus Caelius Rhodiginus-Ricchieri (1450—1525) a legismertebb humanista tekintélyek közé tartozik. Hatalmas méretű enciklopédiája (Lectionum Antiquarum Libri XXX. Velence 1516.) felöleli a középkor-renaissance átmenet évtizedeinek egész profán és szent tudományát, teológiát, történelmet, földrajzot és néprajzot, mitológiát s még a XVII. században is buzgón idézett kultúrforrás. Természetesen Magyarországról is szó esik benne, főleg a török veszedelem, a magyarság elhárító és védőszerepe, Mátyás személye és a Corvina miatt: Magyarország Európa védőbástyája. Ez a bibliai és antik pátoszból született középkorvégi metafora itt és most válik egy hatalmas nemzetfölötti szavalókórus vezető szólamává. — Caelius Rhodiginus elbeszéli, hogy páduai tanár korában magyar diákoktól a következő „adagium”-ot hallotta: *Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita*. A nyilván nem szószerinti idézet keretűl néhány személyi tapasztalaton alapuló népkarakterológiai megjegyzés szolgál, amelyeknek az a lényege, hogy a magyarok szeretnek jól és bőségesen élni s született inyencek és szakácsművészek; nem szeretnek tanulni s hanyagul öltözködni (Lect. Antiquarum XXI. 509. a „Pannoniorum mores” fejezetben). — „Mira porro nunc est gentis eius in victu lautitia, mirum in condiendo ingenium. Summi, infimi, mediotumi coquendi artem sagaciter tenent. Usurpatur ab eis adagium, *Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita*. Plerosque eorum ab literarum studiis peracutos adverti, quum Patavii Provincialibus profiterer. Affectant praecipue studia haec nostratia, audendi porro avidissimi omnes, studendi non ita. Vestium in Patria neglectus, in Italia non usquequaque incuriosus.”

Mindenesetre tanúi lehetünk annak a ritka történeti pillanatnak, amikor a legismertebb magyar vonatkozású szállóige megkezdí világirodalmi pályáját. Az ember azt hinné, hogy innen kezdve legalábbis olyan jól ismerjük a történetét, mint szívós életű vetélytársáét, a Védőbástya-metaphoráét. Tulajdonképpen azonban csak ezt az első pillanatot áll módunkban megragadni. A szolás későbbi európai sorsáról a XVIII. századig a kutatás jóformán semmit sem tud. De talán még meglepőbb, hogy a felvilágosodás koráig a magyar források is mélységesen hallgatnak róla.

Addig is, amíg sikerül a szállóige történetében mutatkozó nagy folytonossági hiányt eltüntetni, hadd próbáljuk meg az ideiglenes hídverést a századok között. Adataim kései német humanista vagy XVIII. századeleji német forrásokból származnak s közvetlenül Caelius Rhodiginushoz kapcsolódva, egy többé-kevésbé összefüggő sort alkotnak. A sor elején

¹ Irodalom: Tóth Béla: Szájrucl szájra 1901². 70; Pesti Hirlap 1903 IV. 12. U. a. Szállóigék Lexikona 1906, 244. — Tolnai Vilmos, Nyr, 1902, 66; u. o. 1903, 391. — Turóczi-Trostler József: Ungarns Eintritt ins literarhistorische Bewusstsein Deutschlands, DUHBL 1931, 112—113. — A magyar irodalom európaizálódása 1946. — Heilig Konrád: Századok, 1934, 124—126.

Tobias Magirus, majnafrankfurti egyetemi tanárnak munkája, az Eponymologium criticum (Majnafrankfurt, 1644, 102.) áll. Mindentudó barokk ismerettár kicsinyben. Adamtól Zoilusig terjed s átfogja az egész mindenséget. Amikor Sevillához érkezik, szeretne a vidék termékenységről valami nagyot, rendkívülit mondani, s hirtelen eszébe jut a magyar analógia: *Extra Pannoniam non est vita, si est, non est ita*. Az idézetnek mindössze helyi jellege van, de semmiféle érzelmi vonatkozása nincsen. Viszont éppen ilyen természetű vonatkozás jellemzi kortársát, a magyarbarát Joh. Andreas Quenstedt wittenbergi teológust, akinek sok a magyar hallgatója. Több magyar disszertáció viseli a nevét s így érthető, hogy magyar történeti-földrajzi ismeretei is konkrétabbak és hitelesebbek. Van egy párbeszédese műve (Dialogus De Patriis Illustrium Doctrina et Scriptis Virorum Omnium Ordinum ac Facultatum, Wittenberg, 1654, új kiad. 1691), amelynek belső szerkezetét két tényező determinálja, a barokk dialektika s a kultúrháttér új mélysége. A dialógus hordozói, Beatus és Philoponus, beszélgetve járják be a világot, időrendben a kezdetektől a XVII. századig, földrajzilag pedig Spanyolországtól Afrikáig. Az eredmény: világföldrajz kultúr- és irodalomtörténeti alapon. Már a munka bevezetése (Praefatio ad Lectorem) utal a magyar Sambucusra. A párbeszéd során különben csak azokat a magyar városokat érintik, amelyekben híres emberek születtek: Szombathelyt (Szent Márton), Nagyszombatot (Sambucus), Budát (Dudith András), Esztergomot (Szent Jeromos). Szegednél természetesen Szegedi Istvánt idézik, „a kereszténységnek ezt a szerfőött buzgó harcosát egy arianizmustól, mohamedanizmustól és egyéb szektáktól megfertőzött vidéken. Sajnos, Szegedi maga is a kálvinista szekta híve volt”. Aztán idézi Gregorius Coeliust, egy Collectanea in Apocalypsin ex veterum et recentiorum Commentariis c. munka szerzőjét is (Nagyszombat 1682. V. ö. Szabó, RMK. II. 411, itt pontos címe!). Magyarország a földkerekség legtermékenyebb országa: ezzel adva van az a természetes légkör, amelyből mintegy végsőzóra bontakozhatnak ki az *Extra Pannoniam non est vita*...

Következő két adatomnak, azonkívül, hogy a szólást az egykori török-magyar harcért történeti és politikai összefüggésében mutatja be, lényegében összekötő szerepe van.

Martin Zeiler a mozgalmas XVII. század egyik legtermékenyebb Baedeker-írója. Mindent tud s mindent megír, amit könyvek, röpiratok, enciklopediák alapján kalandorok, fül- és szemtanúk szájából tudnia adatott. Legfőbb gondja a teljesség s az, hogy mindig egyúttal haladjon az idővel, hogy mindig friss szenzációkat találjon fel a művelt, félművelt kis- és nagypolgárnak. E mellett nincsen benne egy betű önállóság. Magyarország a földrajzi közelség és a törökfóbia miatt érdekli: egész könyvtárnyit írt össze róla. Beschreibung dess Königreichs Ungern (Ulm, 1646) c. népszerű kompilációja kiadásról-kiadásra bővül, míg végre az utolsó (1690), Andreas Stübel gondozásában, összegezi a XVII. század teljes hungarológiai anyagát. Megpróbál igazságot szolgáltatni a sokszor megrágalmazott Magyarországnak, amely idővel földi paradicsomból a nemzetek temetőjévé lett. Magáéva teszi azt a régi vádat, amely nemsokára meg fogja szólaltatni az adósok börtönében ülő Czwittingert, hogy a magyarok minden időben szívesebben foglalkoztak háborús dolgokkal, mint a tudományokkal. „Nem szabad azonban elfelejteni”, teszi hozzá Zeiler, „hogy 700 évig ők voltak a kereszténység bástyája és védőfala...” 1526-ig itt is minden pápista kovással volt telítve. De amikor Luther megkezdte a reformáció üdvös művét, a magyarságnak is kinyílt a szeme. Már 1522-ben néhány diákot küldtek Wittenbergbe, hogy megtanulják s hazahozzák a hamisítatlan Evangélium tiszta tanítását. Pompás és gazdag országban élnek, aminek maguk is teljes tudatában vannak, mert ősi szavajárásuk: *Extra Pannoniam non est vita, aut si est, non est ita*... Zeiler párja a termékenységben és a barokk „kuriozitás”-ban Erasmus Francisci. Ő is ott szedi igazi vagy talmi tudását, ahol találja. Csakhogy őt már nemcsak a rideg tör-

ténet, az anyag és a tények, hanem a forma is érdekl. Ami érthető, ha tudjuk, hogy szellemileg Nürnberg barokkizáló költői köréhez tartozik. A magyarság az ő számára is izgasmas probléma. Novellisztikus formában dolgozza fel a magyar-török háborúk számtalan érdekes és ismert mozzanatát, többek között a két Zrínyi halálát, s amikor a világtörténelem híres cseleiről beszél, a murányi esetről sem feledkezik meg. Ő is írt összefoglaló könyvet Magyarországról (Neue und Kurtze Beschreibung des Könreichs Ungern, Nürnberg, 1664, Cristian Minsicht álneven). Könyvének előszavában közli azt a híres beszédet, amelyet Náprágyi püspök tartott Krakkóban III. Zsigmond lengyel király előtt Magyarország szörnyű helyzetéről. Francisci egészen elérzékenyül: szeretné megérni azt a napot, amikor csupa szemnek és fülnek kellemes dolgot írhat erről a nemes királyságról, amelyet a természet előhegységnek vagy gátnak állított a török elé. „A magyar királyság páratlan és kellemes helyzete annyira tetszett a régieknek, hogy a következő közmondás járta közöttük: *Extra Pannoniam non est vita: aut si est vita, certe non est ita*. Ausser Ungarn ist kein Leben: oder so noch anderswo ein Leben; ists doch nicht so eben.“ Persze, Magyarország dicsősége azóta annyira megfogytakozott, hogy ezt a szólást már inkább csak a régi magyar jólét és boldogság sírfeliratának kell tekinteni vagy ellenkezőjére fordítani: „In Ungarn ist kein Leben: oder, so je noch ein Leben; ists doch nicht so eben, nicht so vollkommen, so herrlich, so reich, sicher; wie ehedessen bevor der Erbfeind darinnen eingessen.“ A szállóigének Francisci idézte formájában van egy új elem, amely megközelíti a mai alakot, ez az „aut si est ita“. Most még csak az van hátra, hogy a humanista klasszicisztikus Pannóniát felváltsa a modernebb Hungaria, hogy a helyhez kötött alkalmi szóolás kiszabaduljon a történeti-földrajzi összefüggésből s mindenütt mindenkitől idézhető szabadon lebegő, igazi szállóigévé váljék. Ez a fordulat a felvilágosodás első évtizedeiben következik be, amikor a magyarság befejezte védőbástyafunkcióját, amikor Európa nem vitézségét, kardját, hanem szellemi kultúráját kéri tőle számon, azt, hogy alkotásaival most már a szellem előtt is igazolja magát. A véglegesen kialakult forma első tanúja Gottl. Friedrich Krehl (Vornehmste Europäische Reisen, 1767-ig tizenkét kiadás): „Sik földje kiválóan termékeny“, írja Magyarországról, „... egyáltalában minden, ami az emberi élet szükségleteinek és kényelmének kielégítéséhez szükséges, olyan bőségesen található Magyarországon, hogy némelyek azt mondják: *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*“. Az út szabad a szállóigelexikonok felé.

Talán nem véletlén — a sokszorosan determinált szellem történetében nincsenek véletlenek, mégha jelentéktelen dolgokról van is szó —, egy szóval, nem véletlen, hogy az első magyarországi adatot a szólas előfordulására, minden bizonnyal német irodalmi forrásból merítve, a pictistaracionalista Bél Mátyás szolgálta. Ezzel megismétlődnek az a küönös történeti nevezetességű eset, amikor egyfelől az Erasmus-tanítvány Beatus Rhenanus formulája (1531) — „Sic ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit“ — tudatosítja Bornemisza Péterben a magyar nyelv európai egyenjogúsításának korszakos tényét, másfelől pedig ugyancsak ez a formula eszmélteti rá háromszáz év múlva X. Schier ágostonrendi szerzetest a Halotti Beszéd archaikus jelentőségére. Bél Mátyásnak iskolai használatra írt földrajzi kompendiumában (Compendium Hungariae geographicum. Posonii 1753, 1792-ig négy kiadás) a hagyományos keretbe állítva, közmondásként idézi a szállóigét: Hungaria totius Europae Regnorum pulcherrimum est. Nam et situs amoenitate et foecunditate oppidum excellit. Proinde nec coelo ulli Regno secundum est. Unde et Hungarorum ilud proverbium coepisse dicas: *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*... Ami ezután következik, már csak a statisztikust, a nagy számok törvényét tisztelő pozitivistát érdekli. Meg kell jegyezni, hogy a magyar adatok ezután is meglehetősen szegényes s lényegében két névre,

és két munkára szorítkozik. Az egyik Tomka-Szászky János földrajzi kézikönyve (Introductio in orbis hodierni geographiam, Posonii, 1748), a másik Losontzi István népszerű „Hármas kis tükre” (Pozsony, 1771). Annál gazdagabb a német sor. Főleg a XIX. század magyar vonatkozású regényeiben, utéírásaiban, röpirataiban, anekdotagyűjteményeiben fordul elő hol komolyan jellemző, hol tréfás vagy gúnyos öclzattal. A sok helyett mindössze két adatot idézek. Az egyik a magyar származású Beck Károly „Honvéds” c. költeménye (1849; Aus der Heimath. Gesänge, Wien, Berlin, Hamburg. Vierte Auflage, 17), amely a régi Pannónia-dicsőretet összekapcsolja a szabadságharc új politikai-érzésleti pátoszával. Két visszatérő vezető-motívuma van: a versszakon belül a „Teremtette”,² a versszak végén

² E legnépszerűbb magyar cáromkodás európai, főleg német irodalmához Lám Frigyes közölt egy sereg adatot (EPHK, 1928, 175). Legrégibb forrása: Ew. Christian von Kleist (1715—1759.) német költő, Lessing barátja. Mi most egy közelkorú adatot idézhetünk, amelynek az az érdekessége, hogy valóban élő magyar ember, Gyarmathy Mihály huszártiszt szájába adja a *teremtett*t s ezzel rávilágít az idegen szövegbe ágyazott magyar szólások elterjedésének történeti-szociológiai körülményeire. Gyarmathy 1715-ben Debrecenben született s 15 éves kora óta katonáskodott. Pályáját az osztrák hadseregben kezdte. 1757-ben több magyar társával együtt egy hannoveri huszárezredbe lépett, vitézül harcolt a franciák ellen. Ötven ütközetben vett részt, 1760-ban őrnagy lett. Ezredének feloszlata után Hannoverben élt haláláig (1771). A Goethe-kor egyik rokonszenves lírikusa, Matthias Claudius, halotti ódában búcsúztatta (Klaglied eines alten luknerischen Husaren bey dem Begräbnisse des Majors von Gyarmathy in Hannover den 16-ten Jenner 1771). Német életrajzírója, H. G. Hoff (Kurze Biographien oder Lebensabrisse merkwürdiger Personen ... I. Brunn, 1782. XXXVI. 339—351.) a következő sírfeliratban örökítette meg emlékét:

Ein Ungar ruhet hier! Sein Nam' ist Gyarmathy,
Der für das Land Georgs den Säbel muthig führte!
Sein braunes Ross war schnell; sein Schuss verfehlte nie,
Und Köpfe flogen ab, wenn er sie nur berührte.
Vor seiner Klinge fiel: Türk, Tartar u. Franzos,
Rauh, wie sein Knebelbart, war er ein Todesbote,
Und nimmt ihn itzt der Tod: so thut er dieses blos,
Weil Gyarmathy nicht mehr in seinem Dienste drohte.
Er starb und ist gewiss im Himmel wohl verwahrt,
Denn Luzifer wird ihn nicht aufzunehmen wagen.
Taremetem würd' er ihn, nach Husaren Art,
Mit allem, was ihm dient, aus seiner Hölle jagen.

Bátran szaporíthatnók a „teremtette” európai statisztikáját, de feleslegesnek tartjuk, hiszen a századi adat is lényegében csak annyit mond, mint az első. Mindössze a német Wilhelm Raabet és Theodor Fontanét (Graf Petőfi) említjük az írók nevének súlya miatt, idézni csak Alfred Kerrt, az impresszionista kritika német képviselőt idézzük, különös technikai eljárása miatt, amellyel a cáromkodást a kalmazza, anélkül persze, hogy tisztában lenne a jelentésével... Utirajzaiban országokat, tájakat, népeket és népcsoportokat jellemmezve ahhoz a fogáshoz folyamodik, hogy német szövegét idegennyelvi vagy tájnyelvi kifejezésekkel, szavakkal keveri. A magyar Dunátját pl. így írja le: Az ég hol kék, hol fehéresszürke volt; a lomha nyugalom egy árnyalatával tekintett alá a sárgászürke Dunavízre. Lomhán: igen, ez a szó illik ide. A táj nagy távolságokra lomha, lomha, lomha. Nyugodt, egykedvű, nehéz. De újra élet költözik beléje — újra disznócskák állnak a parton, rőfögnek b.... teremtette (Die Welt im Licht. Berlin, 1920. II., 123. — V. ö. Leo Spitzer: Stilstudien II. München, 1928. 92.)

pedig az *Extra Hungariam non est vita*. Hadd idézzem ennek a kevésbé ismert költeménynek első versszakát magyar fordításban:

A pusztán mindenütt pompás tűz lángol,
A rőt fényben fegyverek csillogása:
Gőzölgő bográcsokkal honvédtábor,
S honvédek, ízes vacsorára várva.
„Hej, szépséges, kíváncsú ökör,
A földi lét már téged nem gyötör,
A csontjaidnak? Jó lesz e gödör,
Teremtette!

Gyönyörrel teljes lakoma!
Hozzád minden szó hitvány.
Bizony igaz, amit annyiszor
Mondtak atyáink is már,
S mit nem győznek az unokák
Elégszer mondani tovább:
Extra Hungariam non est vita,
Et si est vita, non est ita!“

(Ford. Lakatos István.)

A másik német adat lényegében nem mond újat, de megemlítjük, mert az a könyv, amelyben található, K. J. Weber ízléstörténeti, népkarakterológiai enciklopédiája, a Demokritos (1832—1835), a maga időpontja számára reprezentatív jelentőségű: most és itt a forradalmak között, kezdődik az európai világ s benne Magyarország deromantizálása, ami az irodalmi magyarsággép és az utazások élményanyaga, másszóval a romantikus és reális Magyarország szembesítésének nyomán indult meg. Az új magyarsággép, igaz, a régivel szemben a legjobb esetben egy-két vonással gazdagodik, de mindenesetre konkrétabbá lett, egy nép-egész kifejezője s ami a legmegkapóbb benne, az emberi és történeti megértésnek egy új légkörébe kerül: jól megfigyelt jelenségek, tények keverednek benne... A nyílt, nemes, vitéz magyar, írja Weber, zsarnokának ostora és uralkodójának legszilárdabb támasza, amelyennek Montesquieu nevezi. A magyarok a maguk mély komolyságával átmenetet alkotnak a keleti ember felé; de ezzel a mély komolysággal mély tekintet és fennkölt hazafiság párosul. A magyarra sziklát lehet építeni, föltéve, hogy megnyerték a bizalmát. Nyugalom jellemzi, de keleti nemtörődomség nélkül. Megtalálni benne Ausztria kényelmességét, de több benne az élénkség és tevékenység; a férfiak erősek és bátrak, a legjobb lovasok, de gyalogszerrel is megtámadják hegyek között a medvét és a farkast; olyan merészek, mint a finnek, az asszonyaik szépek s bátran lemondhatnak a magyar (szépítő) vízről... A magyarság nagyszerű emberfajta, barna arcukban tüzes szem és szilárdság, orruk hegyesen ível, idegzetük erős, lágyéjuk rendkívül szép, született katonák és lovasok. Szép nemzeti viseletük nem takarja el szép természetüket, de szűk ruhájuk okozza azt, hogy nehézkesen mozognak. A teljes díszben pompázó magyar ember olyan mereven jár, mint a dragonyos, aki leszállt a lováról. Bécsben a magyar embert azonnal megkülönböztetik a némettől, mégha nem hord is nemzeti viseletet, szabad fejtartása és tekintete alapján, ami a lovára is jellemző; ha komoly dolgokról van szó, a bécsi már kész a felelettel, amikor a magyar még gondolkodik... A magyar ember nem tagadja meg tatár származását; mélyen fekvő szeme, szögletes arcsontjai és orra, barnás színe és lova még ma is megkülönböztetik a szláv nemzetektől, amelyek kerekdedebbek, fehérebbek és kevésbé tiszták, kivéve persze az egészen közönséges magyart, aki szurtos bárány bőrébe burkolózva, mindig élénken emlékeztet Ádám ősapánkra. A magyar ember nem egykönnyen teszi le kardját és sarkantyúját, sőt nemzeti táncánál a sarkantyú pengése lényeges eleme a zenci kíséretnek... Magyar-

ország az osztrák monarchia paradicsoma és ereje, és mégis csak félig van benépesítve és megművelve. A nép szegénysége ellentétben áll a főnemcek pazarlásával. Magyarországon néhány száz kilométernyi mocsaras területet kellene kiszáritani s művelés alá fogni a pusztákat, ahol forró nyári hónapokban városok, falvak és erdők emelkednek a magasba, — mindez persze optikai csalódás. Itt-ott látni egy-egy nyomorúságos kunyhót, körülötte apró bozontos löcsapatok legelésznek s félvad kutyafalkák ugatják meg az utast, aki hiába keresgél egy fát... Magyarország (hivatalos nyelven etimológiailag Ungern) szerfölött gazdag és áldott ország. Természetes gazdagsága és hiányzó ipara folytán egyúttal Európa legolcsóbb országa. Az emberek sokat és nagyon jókat esznek itt s nincsen párja a magyar dinnyének és a tokaji aszúnak. Magyarország bővelkedik vadban, madárfélében s mindenfajta halban és aranyban. A víza a Fekete-tengerből folyszik Pozsonyig, nem ivni, hanem hogy megszabaduljon a fejét ellepő férgektől, vagy hogy csiklandoztassa magát az ellenáramlattól; bátran pótolhatná a tőkehalat, amelyért annyi pénz megy ki külföldre... A magyar dinnye bizonynyal szebb és jobb, mint Frigyes (király) üvegházi dinnyéi, amelyeket Voltairenek küldött, hogy meggyőzze a porosz éghajlat jóságáról. Senki tehát ne vegye rossznéven a magyar embertől, ha ezt mondja: Extra Ungariam non est vita, si est vita, non est ita, mert az utóbbi legalább mindig igaz.

Amint az összefüggésből látni, a szólás *vitája* a maga eredeti helyén „élet” a Magyarországnak nevezett földi paradicsomban, minden jóval bővelkedő, az iny és gyomor, valamennyi érzék szükségletét kielégítő „bios”. A történelem ironiája, hogy ez az „Extra Hungariam non est vita” jóformán csak Magyarországon kívül, Extra Hungariam él a köztudatban, ezzel szemben a magyar irodalom, láttuk, jósokáig még csak tudomást sem vesz róla. Helyesebben nem az ősförmában. Mert e mellett van a szólásnak, illetőleg szállóigének egy spirituális, átszellemített változata is, csak hogy eddig nem vettük észre az ősförmát és a változat összefüggését. Igaz, hogy ez a változat kizáróan magyar: hazája nem a közmondásos földi paradicsom, hanem egy érzelmileg determinált Magyarország, amelyen kívül nincsen élet és nincsen halál, s éppen ez az új mozzanat benne. Az „amor patriae” itt egy végzetes „amor fati”-val azonos s az élettani optimizmussal szemben egy élettani pesszimizmust, a „vita” szükségszerű, kiegészítő ellentétes párját, a „mors”-ot idézi: Extra Hungariam non est vita et non est mors. Szinte természetes, hogy elsőízben éppen az a Zrínyi Miklós fogalmazza meg ezt az új változatot (persze nem egészen függetlenül az ősförmától), akinek jelmondata a klasszicisztikus „Sors bona nihil, aliud: „El-futnunk nints hova; sehol Magyar Országot fel nem találjuk... a mi Nemes szabadságunk az ég alatt sehol sints, ha nem Pannóniában; hic nobis vel vincendum vel moriendum”.³ Ez a spirituális be'ső magyar „Extra Hungariam” már Zrínyi előtt is él. De amit pl. Réthei Prikkel Marian Cohor Mihály (1606), Bocskay István (1606) leveleiből idéz, épen csak hogy platói eszméje szerint készíti elő Zrínyit, viszont világok választják el gróf Esterházy Miklóstól, akiben pedig Réthei Prikkel Marian, félreértve az irodalmi forrás értelmét, szerepét, Zrínyi közvetlen inspirációs forrását keresi. „Nem hazánk-e tehát nekünk-is ez, mint édes Eleinknek? Az bizony, más nincsen kivülre, s tartozunk mind Isten, mind világhoz, szerte az természetnek törvénye szerint is minden oltalommal neky szolgálni”, írja Esterházy (Tört. Tár 1861, 91). Csak össze kell hasonlítani ezt a szintelen szöveget a Zrínyi egyszeri utánozhatatlan ünnepélyességével, hogy megállapíthassuk: itt a legjobb esetben a vezetógondolat egyik elemének véletlen találkozásáról lehet szó. (Figyelmeztetés motívumvadászok és forráskutatók számára.)

³ V. ö. Réthei Prikkel Marian, MNy, 13, 115.

Zrínyi után a magyar változat jósokáig a felszín alatt húzódik meg s csak a reformkorszak izgalmas évtizedeiben ad újra életjelt magáról. Innen kezdve Kölcséytől Ady Endréig a pesszimista vonal politikai költőinek álláspontját tükrözi. Világtörténeti, majdnem mítikus távlatokat Vörösmarty kölcsönöz neki, amikor egész Európát mozgósítja, hogy végignézze egy testvértelen nemzet egyszerű halálát. Az optimista vonalon áll Vörösmarty végletes elenalakja, Petőfi: nála a Hungária-képzet ismét materializálódik, visszatér a földhöz, hogy újjászülessék belőle, és gyermek, üde színezetet kap, mintha csak most került volna ki az Alkotó kezéből...

A szállóige eredetét néhány évvel ezelőtt Heilig Konrád próbálta megfejteni, kevés, de annál kétesebb eredménnyel, s csak fokozta bizalmatlanságunkat a forráskutatásnak eddig követett gyakorlata iránt, amely túlteszi magát minden térbeli és időbeli távolságon s légüres térben elvont motívumokkal, véletlen analógiákkal dolgozik. Már módszertani szempontból is nagyon tanulságos Heilig okoskodásának módszertelensége és logikátlansága. Fölteszi, hogy a szállóige egyetemi (diák) környezetben keletkezett, s ezt a feltevést mi, akik ismerjük Caelius Rhodiginust és magyar diákjait bátran elfogadhatjuk. Csakhogy az az egyetlen és ritka adat, amelyre támaszkodik, meglehetősen ingatag alapnak bizonyul. M. Goldast „Monarchia Sacri Romani Imperii” (Frankfurt, 1614.) c. híres munkájában egy XV. századeleji levelet közöl. A levelet Dietrich von Niem, a pápai kancellária tisztviselője írta 1408-ban Ruprecht német királynak. Szeméreti benne, hogy nem teljesíti kötelességét a kereseténységgel és az egyházzal szemben, mintha a Pfalzon és Heidelbergben kívül nem is volna egyéb a világon. Heilig idézi a levélnek néhány sorát: „Sed tanta desidia et negligentia, quae redundat in totius christianitatis et reipublicae maximum detrimentum, indirecte in alia vocabula, scilicet in pietatem et misericordiam tibi convertuntur; sique rex piger et negligens pius et misericors appellatur ab illis; de quo tamen tibi, ut aestimo, non est cura, quia extra Heidelbergam non est vita”. Ez az „extra Heidelbergam non est vita” formailag és tartalmilag kétségtelen analogonja a szállóige első tagjának, de funkciójában különbözik tőle: nem azt jelenti, amit a szállóige összefüggésében, hogy tudniillik Heidelbergán kívül nem igazi élet az élet, hanem egyszerűen azt, hogy a király úgy tesz, mintha e városon kívül egyáltalán nem volna élet. E mellett Heilig elköveti azt a közkeletű hibát, amely forráskutatóink jórészt jellemző (Anonymus-, To'di-, Argirus-, Madách-kérdés), hogy az osztatlan képzetet ennek egyik elemével azonosítja. Ha már a kiindulópont is ilyen bizonytalan, képzelhető, milyenek lesznek a belőle levont következtetések. Ehhez járul, hogy Heilig nem ismeri Caelius Rhodiginust, de nem ismeri az én németnyelvű tanulmányomat sem, amely nagyobb óvatosságra figyelmeztethette volna s megkíméli tévedéseitől. Az „extra Heidelbergam”-típus külön életét egyetlen adattal sem tudja igazolni, sőt az osztatlan szállóige történetét is csak a XVIII. századon innen. A szállóige lipcei változata („Extra Lipsiam non est vita, si est vita, non est ita”) Weber „Demokritus”-a szerint, amely Heilig forrása, — nem lehet régebb a XVIII. századnál (a hagyomány szerint Carpozow egyetemi tanár ezt írta a nála megforduló diákok emlékkönyvébe). A göttingeni városház felírata, „Extra Göttingam” stb. pedig egyenesen modern: a múlt század 80-as éveiből származik; akkor került mai helyére, amikor az épületet átfestették. Heilig ezen a ponton szakszótáca kerül s váratlan mesterugrással visszatér a középkorba, ahol mindenestre jobban kiismeri magát, csakhogy nem ebben a körben. A semmiből egy fiktív ősfomat, párverset szerkeszt, amelynek mindkét sora nyolc-nyolc szótagból áll. Tekintve, hogy ilyen verssorba csak kétszótagú egyetemi városnév illik bele, ez a név nem lehet sem Heidelberg, sem Lipsia, sem Göttingen, sem Wittenberg (1502), ez utóbbiak már időrendi okokból sem, hiszen egyetemüket később alapították. Maradna Európa

első németalapítású egyeteme, a prágai, s vele együtt a város neve, Prága A rekonstruált ősfoma ezek szerint így hangzanék:

Extra Pragam non est vita,
Si est vita, non est ita.

Prágából aztán a husziták elől menekülő német egyetemi tanárok viszik Heidelbergába s onnan a diákok a szélrőzsa minden irányába. Így kerülhetett Magyarországra is. Nem kell mondanunk, ez az okoskodás merő fikció, akárcsak a verses ősfoma, amelyet felesleges volt rekonstruálni, hiszen megtalálni Caelius Rhodiginusnál, itt pedig minden, csak nem vers, hanem a legjobb esetben középrimes ritmizált próza, amilyen százával akad a középkori vagy későbbi szólások és közmondások között. Arról nem is beszélünk, hogy egyetlen egy adat sem szól Prága melétt. De baj van a Prágából menekülő német tanárokkal is, akik diákjaikkal együtt 1409-ben költöznek nem Heidelbergába, hanem Lipcsébe, holott Heilig főbizonyítéka, Dietrich von Niem levele, a benne előforduló „Extra Heidelbergam“-mal együtt korábban, 1408-ban kelt s így nem szolgálhat bizonyítéknak. Igaz, elképzelhető, hogy a szállóige — a maga természetét követve — tüggeltenihette magát eredetének helyétől vagy hordozóitól s az egyik városból a másikba repült. (Látnivaló mi mindenre kell vigyázni, hogy csak megközelíthetően exakt eredményhez jussunk.) Bele kell törődnünk abba, hogy addig is, amíg újabb adatok nem jönnek segítségünkre, a Caelius Rhodiginustól megrögzített alak helyettesíti az ismeretlen ősfomat, amelyben, tekintve, hogy nem kötötte meg a szótagszámot, bátran állhatott bármilyen város- vagy országnév. A további kutatás útja — s ez nemcsak az elszigetelt szállóige szempontjából, hanem módszer-tanilag is fontos — most már féltreérthetetlenül és világosan adva van. (Éppen a módszertani megfontolások mentik a mi különben nagyon is mikrológiai eljárásunkat.) Kiinduló pontunk Caelius Rhodiginus élményszerű előadása: a szállóige humanista diákkörnyezetben kristályosodik ki.

A középkor óta a diákok tudvalevőleg nemzetek (tartományok, országok szerint) burzába tömörülnek s idegen környezetben is megtartják életmódjukat, szokásaikat, néha öltözködésüket is. Állandó közöttük a vetélkedés és verseny, amely nemritkán odáig fajul, hogy kézzelfogható módon próbálják elintézni vitás kérdéseiket. Minden nációnak különben tuntuati fel magát a többinél, képzelt vagy igazi erényekre, testi-lelki tulajdonságokra, népük hősiességére, mélyebb kereszténységére, vagy egyéb értékeire, országuk kincseire hivatkozva próbálják túllícitálni egymást. Így keletkeznek a későbbi néplélektani és népkarakterológiai elméletek őseiként azok a naív, de rendszerint rosszindulatú, rosszmájú, gúnyos nemzetjellemzések, amelyeknek mélyén százados gyűlölet, féltékenység, ellenérzés, érdekellentét lappang. Mire hivatkozik vagy hivatkozhatnak a magyar diák? Természetesen Pannóniára, amelytől kezdettől fogva elválaszthatatlan az elveszett és visszahódított földi paradicsom, a középkor óta pedig a tejjel-mézszel folyó, vadban bővelkedő arany-, bor- és búzatermő bibliai Kánaán képzeze s amelyen kívül hontalannak, számkivetettnak, az igazi életlen kívülállónak kell, hogy érezze magát minden magyar származású ember. A gondolatot aztán épen az a nemzetfőtti humanistafajta kapja fel és terjeszti, amely kiszínezte a földi paradicsom-hasonlatot s irodalmasította a védőbástya-metáforát. Ez a magyarázat annyira magától s a történeti helyzetből adódik, olyan határozott fényt vet a szállóige eredetének történeti, szociológiai körülményeire, külső és belső tényezőire, hogy eddigi adataink ismeretében nyugodtan el lehet fogadni. Sőt egy lépéssel tovább is mehetünk.

Kétségtelen, hogy az osztatlan szállóige legfontosabb motivális alap-eleme az „extra Pannoniam, Hungariam, Heidelbergam stb. non est vita“ Talán nem lépünk túl filológiai illetékességünket, ha az ősfomban

egy átfogó eszme- és képzettörténeti összefüggés jegyeit véljük felfedezni. A katolikus egyház funkciója, amelyet mint egy „transzcendentális, láthatatlan üdvösségrend eszköze“, mint nevelő és megváltó kegyelmi intézmény, mint a „corpus mysticum Christi“, mint „egyedül üdvözítő egyház“ tölt be, tudvalevőleg a következő, fenntartást nem-tűrő és engedményt nem-ismerő formulában jut kifejezésre: „Extra ecclesiam nulla salus“. De azt is tudjuk, hogy már a középkorban állandóan elmosódnak a szent és világi szférák, a Civitas divina és a Civitas terrena, a földi és égi Jeruzsálem, az „amor sanctus“ és „amor profanus“ határai, hogy a trubadúr-költészet, a minnesang és a Mária-dicséret, a szerelmi költészet és misztika váltott előjelekkel ugyanazt a terminológiát használják, hogy a szentek Krisztus atléta, hogy Artus király és Szent Ferenc kerek asztalát egy fából faragták, hogy a középkor alkonya óta számtalan szent szöveget profán dallamra énekelnek s viszont... azt hiszem felesleges folytatnom a beláthatatlan sort. Az adatok pátozával csak valószínűsíteni szeretném, hogy ezúttal is a profanizálásnak egy hasonló esetével van dolgunk. Az Ecclesia helyet és nevet cserél Heidelbergával, Pannóniával. A hely- és névcseré következményei aztán maguktól adódnak, a legfontosabb közöttük a szállóigének ma ismert alakja és jelentése.⁵

Turóczi-Trostler József

*

Autorité compétente en matière d'érudition, l'humaniste italien Caelius Rhodiginus (1450—1525) fait mention, dans son encyclopédie, d'un proverbe qu'il a entendu dire à des étudiants hongrois de Padoue: „Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita“. Ce proverbe aura un avenir considérable, il est cité par toute une foule d'écrivains et d'érudits. La richesse du sol hongrois, le blé, les vins et l'or du pays, ainsi que sa cuisine célèbre ont contribué à la naissance de notre proverbe qui doit, du reste, sa diffusion dans les pays étrangers aux luttes fréquentes organisées par les „nations“ de telle ou telle université. Chaque „nation“ s'efforçait dans ces luttes d'exalter les vertus de son propre pays et de surenchérir ses rivaux. L'affinité terminologique de notre proverbe avec le fameux „Extra ecclesiam nulla salus“ est vraiment frappante et contredit, ainsi que la grande popularité de la formule hongroise, à l'hypothèse gratuite d'une érudit allemand qui a fait dériver notre proverbe d'une donnée sans vie et sans histoire.

J. Turóczi-Trostler.

Egy gróf, akiről szeretnénk többet tudni.

Néhány adattal Nagy Iván szolgál: Teleki Imre grófnak Nagybánya mellett voltak birtokai, az 1834-i és 37-i erdélyi országgyűléseken királyi hivatalos volt. Apja Imre, anyja Krausz Mária, úgy gondoljuk abból a szepesmegyei családból, amely armálisát a XVIII. században nyerte. Brunszvik Karolinával, Beethoven „halhatatlan szerelmének“ nővérével, kötött házasságából három gyermeke származott, mindannyian érdekes egyéniségek: Blanka, a magyar leánynevelés úttörője, a kufsteini börtön rabja, Emma, aki korán elkerült Párisba és ott De Gerando Ágostonhoz ment

⁴ A IV. Laterani zsinat „Firmiter“ kezdetű fejezetében kimondja, hogy „Una vero est fidelium Ecclesia, extra quam nullus omnino salvatur“ (Antonius Schütz: Summarium theologiae dogmaticae et fundamentalis. Budapestini, 1936³, 81. §, 2. 363—365. — A pontos forrást Karsai Géza kereste ki számomra).

⁵ A szólásnak egy modern, „konvertált“ és nemzetileg közömbösített változatát olvasom Franz Werfelnél: „Extra pecuniam non est vita“ (Zwischen Oben und Unten, Stockholm 1946, 33).

férjhez, végül Miksa, fél-országban híres gazda, agrárreformok kezdeményezője, szakiskolák alapítója.*

A gyermekek pedagógiai vénájukat apjuktól örökölhették. Imre gróf, fiatal éveiben, 1797-ben Kolozsvárt egy tankönyvet jelentetett meg. Címe: *Gyönyörködtető (historiátskák) és egy néhány levelek (mellyeket) frantzia nyelvből németre (fordított) az előforduló szók és szóllásformái feljegyzések által a' megértésre könnyűvé tett; maga költségein ki-is bortsátott, és az erdélyi ref. collégiumokban a' német nyelvet tanulni kívánóknak ajándékoz.*

A könyv anekdoták gyűjteménye, ráadásul néhány kérő, köszönő, ajánló levelet is közöl. Elhisszük, hogy francia mintaképe volt, mert bár a „historiátskák” nemcsak egy ég alatt játszódnak, mégis a francia tárgyuak a legközvetlenebbek, talán a legkevésbé közismertek is. Hallgassunk meg egyet a százötvenből: A toulousei parlament elnökének beszédeit egy Adam nevű ügyvéd szokta elkészíteni. Egy alkalommal az elnöknek saját magának kellett szónoklatát összetákolnia. Az elmondásnál belezavarodik, egy tanácsos felkiált: „Adam, hol vagy?”

De egy tankönyv csak kivételes esetekben biztosítja az utókor megemlékezését e folyóirat hasábjain. És a különö módor is csak ritkán. Brunswick Tercéz grófnő elbeszéli Naplójában, hogy anyjával együtt látogatóban lévén Imre grófnál, a házigazda, aki úgy találhatta, hogy a vizit már nagyon kiadós, egy nap se szó, se beszéd, befogatott a batárba és jó utat kívánt kedves anyósának.

Imre életének egy jelentősebb fejezetéről tudósít azonban rokona, Teleki Sándor, (*Emlékeim*, III. K. 300. l.) „Volt nekem egy bátyám” írja, „igen művelt, eszes, tudós, érdekes ember... 1792—93-ban künn rekedt Parisban, személyesen ismerte Dantont, Robespierret, Saint-Justöt s különösen Klotz Anacharsist; — ő kezdte velem a francia irodalmat megismertetni, — nagy könyvtára volt s bibliothekájának nagy részét még életében odaajándékozta, nem tudom már melyik kollégiumnak.”

Nem tartjuk valószínűnek, hogy Imre gróf résztvett abban a küldöttségben, amelyet Cloots vezetett be a francia nemzetgyűlésbe és amely „az egész emberiséget” képviselte; Cloots eldicsekedett volna előkelő magyar hívével. De az már lehetséges, hogy Imre sugallta a porosz kancellárhoz intézett pamfletnek azt a mondatát, amely megállapítja, hogy Poroszország a II. József halálát követő zavaros hónapokban megszállhatta volna Magyarországot; egy megjegyzés, amely talán kapcsolatba hozható azzal a tevékenységgel, amely Hohenzollern herceget akart Szent István trónjára ültetni. Igaz, hogy ez a „*Depêche*” már 1791-ben íródott, de Koltó nemes urának adatait és évszámait nem ajánlatos aranymérlegben latolgatni.

Reméljük, hogy majd csak előkerülnek levelek, kém- vagy rendőrijelentések, amelyek részletesebben felvilágosítanak Imre gróf párisi éveiről!

Baumgarten Sándor.

Un ami hongrois d'Anacharsis Cloots.

Le comte Emeric Teleki séjourna aux alentours de 1792 à Paris où il fit la connaissance des protagonistes de la Révolution. Rentré en Hongrie il rapporta des livres français qui vinrent enrichir la bibliothèque d'un collège protestant.

Sándor Baumgarten.

* Erdemes Nagy Ivánban lapozgatni. E foglalatosság közepette értesültünk, hogy Török grófnak 1810 körül fia született, aki a keresztségben a Napóleon nevet nyerte. Mostmár arra vagyunk kíváncsiak, hogy 1. mi volt az úrfinak a becéző-neve, hogy 2. vajjon III. Napóleonnak is akadtak-e magyar druszái?

Gyirwa Wentzel Dialogusához.

(1649)

1. Irodalomtörténeti forráskutatásunk eddig gyakorolt módszere alapos revízióra szorul. A kutatók jórészt légüres térben mozogtak, összefüggésükből kiszakított elvont motívumokkal vagy szabadon lebegő eszmékkel dolgoztak: „more geometrico” oldották meg leadataikat, s közvetlen hatást kerestek ott, ahol a legjobb esetben csak közvetett kapcsolatokról lehetett szó. Egy-két szerencsés találatot nem tekintve, rendszerint csak akkor jutottak pozitív eredményekre, ha a magyar szerzők maguk utaltak forrásaikra. Munkájuk ilyenkor főleg abban merült ki, hogy megszerezték az idegen szöveget s összehasonlították magyar fordításával, átdolgozásával vagy származékával. Ahol nem támaszkodhattak ilyen konkrét alapra, ott nem törődve időbeli és térbeli távolságokkal, nyelvi akadályokkal, a legképtelenebb feltevésekhez s analógiákhoz folyamodtak. Szótárukból hiányzott a „lehetetlen” egész fogalomköre...

2. A sok helyett most csak egy nem is nagyon kirívó, de újabb keletű esettel, Gyirwa Wentzel XVII. századi magyar író dialógusával¹ foglalkozom, amelyben Szent Péter beszámol az Úrnak a földön szerzett lesújtó tapasztalatairól. A forma régóta bevált termékeny ürügy. A lényeg egy minden részletre kiterjedő kor-, osztály- és társadalomkritika. Gyirwa megnevezi a dialógus eredetijének szerzőjét, Nyul Conradust, aki mögött egy kevésbé ismert német versíró, Conrad Hase (helyesen Cunz Has) rejlik. György Lajos néhány évvel ezelőtt egybevetette a német szöveget és a magyar átdolgozását, megállapítva Gyirwa relatív önállóságát, ami szerinte a részleteken kívül főleg abban mutatkozik, hogy Gyirwa törölte az egyébként elfogulatlan Hase néhány protestáns elemét s ezzel eleget tett a „maga katolikus érzelmének”.² Természetesen Hase műveivel és személyével is foglalkozik. Többek között a következőket írja rólok: „Az eddigi kutatások szerint a német irodalom területén 1560-ban tűnt fel először a mi magyar dialógusunknak megfelelő német szöveg a következő címmel: *Gesprech stb. ...*, amelynek még ugyanabban az évben megjelent második kiadása a szerzőt is megnevezi... Nyelvének útbaigazítása szerint írója — aki személyileg annyira ismeretlen, mint a magyar fordító — sziléziai ember lehetett s dialógusát az 50-es években írhatta, mégpedig Fr. Dedekind széles körben olvasott könyvének, a XVI. század nyers erkölcsait ironikusan és durva módon ostromozó *Grobianus-ának* megjelenése (1549) után, amelyre a német szerző két helyen is hivatkozik”.

Nos, a néhány sorban alig van adat vagy állítás, amely ne alapulna jóhiszemű távlattevédesen. Cunz-Conrad Hase hiteles forrásaink szerint polgári származású és izűsű német mesterdalnok, a jóval ismertebb s jelentékenyebb Hans Rosenplüt (Sneperer) tanítványa, Nürnbergben élt a tizenötödik és tizenhatodik század fordulóján (L. *Uhland*: *Schriften* 2, 530; Goedeke: *Grundriss* 1², 333; G. Ehrismann: *Geschichte der deutschen Literatur*, München, 1936, 2. 494). Mindössze öt művét ismerjük. Valamennyit a XV. században írta. E szerint a magyar dialógus ősalakja sem származhatik a XVI. század ötvenes éveiből, a „német dialógus-irodalom hervadásának korából”; Hase nem lehet a protestantizmus híve, nem hivatkozhatik Dedekind *Grobianus*-ára, amely 1549-ben jelent meg, vagy a jezsuitákra, ahogyan György gondolja. Mindez csak későbbi átdolgozó vagy modernizáló betoldása lehet. Nyilvánvaló, hogy Gyirwa Wentzelnek egy ilyen átdolgozott, modernizált szöveg volt a kezében.

Módosítani kell azt is, amit György a Hase párbeszédés formájáról mond, mert ez sem hozható összefüggésbe a Hutten (helyesebben: a

¹ *Christus Urunknak Szent Péterrel való beszélgetése.* — Lőcse, 1649.

² *Két dialógus régi magyar irodalmunkban.* Kolozsvár, 1928.

Lukianost vagy Platont utánzó német humanisták) körül burjánzó dialógusirodalommal. Archaikus jellegével, technikájával a kései német közép-kor népies-polgári ízlésében gyökerezik s a Rosenplüt iskolájára vall (Közvetetlen „példaképe” Rosenplüt Disputa z c. párbeszéde. — L. A. Keller: *Fastnachtspiele*, 1853, 3, 115—24; R. Köhler: *Kleinere Schriften* 1900, 2, 479—94). Ugyancsak félreismertetlenül középkorvégi örökség a Hase kor-, társadalom-, osztálykritikáját jellemző szemlélet a maga egész anyagával együtt, amelyet Hase egy másik nem kevésbé szívós életű művében is feldolgozott (*Von der werlt lauff*. Első kiadása: Bamberg, 1492. — L. M. Geisberg: *Der deutsche Einblatt-Holzschnitt*, 1927, 26, 30; Joh. Bolte: *Fahrende Leute*, Berlin, 1928, 19). Ezen alapul Hans Sachs verses párbeszéde: *Ein gesprech zwischen Sanct Peter und dem Herrn von der jetzigen Weltd lauff*, 1553. — *Sämtliche Fabeln u. Schwänke* von Hans Sachs ed. E. Goetze, Halle, 1893, I. 356; kiadásairól: H. Sachs ed. A. von Keller u. E. Goetze, Tübingen, 1900, 24, 196).

3. Szerény mikrofilológiai eredményeink mellett hadd hivatkozzunk végül egy érdekes irodalomszociológiai tanulságra. A Bornem'sza-Theatrum diabolorum, az Aventinus—Magyari-kapcsolat felderítése után most a Hase—Gyirwa-összefüggésből újra kiderül, amit különben az angol, francia, olasz, német ana.ógiákból is tudunk, hogy a predikátorok, szatirikusok társadalom- és erkölcsrajzainak hitelességét mindig némi fenntartással illik fogadni, hogy azok a pokoli bűnlajstromok, amelyeket kortársaik vagy a velük szemben álló felekezetek fejére olvasnak, nagyon régi, jórészt az egyházatyák óta állandósult, a legjobb esetben új, divatos bűnfajtákhoz igazodó, modernizálódó terminológiával dolgoznak. A „carmina nefanda”, a tisztátalan és fajtalan beszédek, virágének, költött fabulák, lant, síp, dob, a tánc, divat pestise, a részegség ördöge ellen az őskereszténység óta Gelczi Katona Istvánig hasonló elfogult szenvedéllyel, úgyszólván mindenütt azonos érvekkel folyik az időtlen és nemzetfölötti harc, még akkor is, ha a jámbor hívők vagy olvasók nem szolgáltatnak okot rája.

Turóczi-Trostler József.

En rectifiant quelques constatations de la recherche antérieure relative aux sources d'un ouvrage hongrois du XVIIe siècle, rédigé en forme de dialogue, nous devons remarquer, à ce propos, que les reproches adressés par les prédicateurs et les satiriques à la société de leur temps, qu'ils accusent de mœurs démesurées, sont très souvent des lieux communs qui se répètent depuis les Pères de l'Eglise jusqu'aux temps modernes.

J. Turóczi-Trostler.

Edmond Poupé (1862—1939).

1939. szeptember 5-én a provencai Draguignan városkában közlekedési baleset áldozata lett e vidék közbecsülésben álló történésze, Edmond Poupé, ki egyben a magyar érdemrend tisztí keresztjének is tulajdonosa volt. Halála után a draguignani tudományos és régészeti társaság (Société d'études scientifiques et archéologiques de Draguignan) emlékiratban méltatta az elhunyt tudós életét és működését.

Poupé nagyérdemű művelője volt a Franciaországban oly termékenyen virágzó tájéörténeti kutatásnak. 1897-től kezdve 1939-ig 121 értekezést közölt Draguignan városának s e város vidékének történetéről. Ezek a dolgozatok példaképei a műfajnak: elsőkézből vett adatokat közölnek s azokat nagy gondnal illesztik be a vizsgált kor távlatába. Poupét ép szellemi becsületessége tartotta vissza attól, hogy a „nagy történelem” területén munkálkodjék. Tanulmányai a szellemi apró munka termékei, ámde nékülözhetetlen adalékok Provence és Franciaország történetének teljesebb megértéséhez. A legnagyobb összegező tudósok, mint Aulard vagy

Lanson, sokra becsülték tevékenységét és gyakran használták fel kutatásainak eredményét; történész-kortársai közül pedig többen tüntették ki őt barátságukkal, így Henri Hauser, Camille Bloch, René Cagnat és mások.

E kapcsolatok is sejtetik, hogy Poupé nem műkedvelősi hajlamból, hanem szigorú tudományos elvtől vezettetve szentelte életét a szerencsésen felfogott hely- és tájtörténetnek. Eredményei országszerte ismert és becsült alakjává tették őt a Franciaországban nagyra értékelt és a szellemi decentralizáció szempontjából annyira fontos vidéki tudóstársaságok országos értekezleteinek. Lelkiismerete és munkakedve ugyanis nem csupán az egyéni tudományos kutatásra serkentette, hanem a város és a megye levéltárainak, könyvtárainak és múzeumainak fejlesztésére is. E sorok írójának alkalmá volt megtekinteni a draguignani gyűjteményeket; ritkán tapasztalt örömben lehetett ott része; e szorgos kisváros múzeumában becses művek szemlélhetők: Teniers-festmények, Mignard-képek, Houdon-szobrok; a könyvtár szintén őriz értékes kincseket: így a sok közt egy 1481-ben Vildi által Velencében nyomtatott Bibliát, egy 1493-ból származó, Nürnbergben készült „Liber Chronicarum“-ot, vagy Cicero összes műveinek 1498-i kiadását, melynek ez az egyetlen ismert példánya. Poupé könyvtárigazgatói és múzeumári munkásságát a francia közoktatásügyi miniszter hivatalos levelben is elismerte és példaként állította a követők elé.

E lelkés és lankadatlan kutató azonban nem hanyagolta el a draguignani tudományos és régészeti társaságot sem: tevékenységének jelentős részét e társaság ügyeinek irányítására fordította. Ismeretes, hogy Franciaországban, épp a szellemi decentralizáció előmozdítása végett, milyen fontos szerepet játszanak a vidéki tudóstársaságok. Ezek a közt a draguignani ismételten kitűnt működésének eredményességével, s jelentéseit a tudományos körök föltöttebb becsülték. Poupé négy ízben s összesen 18 éven át volt elnöke e többször kitüntetett és gyakran dicsért társaságnak. Buzgalma annál megindítóbb, minthogy nem „Provence de telt mezőin“ látta meg a napot; pikárdiai születésű lévén, 28 éves korában került csak Draguignanba, középiskolai tanárként.

Helytörténeti kutatásai során irányult figyelme Kisfaludy Sándor draguignani fogolyéletére is. Kisfaludy költői fejlődésének e fontos szakaszáról szellemes és gazdag tanulmányt írt, melyhez a magyar anyagot Molnos Lipót, a párizsi Tanulmányi Központ igazgatója szolgáltatta s mely módszeres részletességgel mutatja be a Kisfaludy-korabeli Provence-ot, a forradalom folyamában élő kisvárost s mindazokat a kortársakat — további sorsuk imertetésével — kik a magyar költőt istápolták.

Ez a munka, melynek eredménye a *Revue des Etudes Hongroises*-on és a draguignani tudományos és régészeti társaság értesítőjén kívül önálló kötetként is megjelent, készítette a magyar művelődésügy akkori irányítóit arra, hogy Poupét Magyarországra hívják és az Erdemrend tisztí keresztségével tüntessék ki. Életrajzának írója szerint ez az utazás volt pályájának legmagasabbra emelkedő eseménye. Budapesten, továbbá Debrecenben, Szegeden, Pécsen, Győrben és Pannonhalmán tartott előadásokat, mindenütt igen élénk érdeklődés mellett. „A rendezők köszönetei, valamint a hallgatók lelkes tapsai arról győzték meg, hogy Magyarország a francia szellem megnyilatkozásait rokonszenvvel fogadja és megbecsülésben részesíti“. Özvegyének a sorok írójához intézett levele újólág hangsúlyozza a magyarországi „diadalút“ holtig őrzött emlékét.

Voltaképen tehát kötelességet teljesítünk, midőn — a háború folytán ily sajnálatosan megkésve — kegyelettel tisztelgünk a francia délvidek kiváló történészének emléke előtt, aki nemcsak hasznos adalékkal gazdagította Kisfaludy-ismeretünket, hanem az apró munka vonalán oly elsőlegesen fontos szellemi becsületességnek és áldozatos szorgalomnak is szép példáját adta.

Dobossy László.

Nécrologie sur le distingué président de la Société Archéologique de Draguignan qui a étudié avec amour le passage du poète hongrois Kisfaludy à Draguignan quand, prisonnier de guerre sous l'Empire, il fréquentait le beau monde de cette ville.

Ladislav Dobossy.

A második francia nyelvatlasz.

A század elején, 1902 és 1910 között jelent meg J. Gilliéron szerkesztésében, Edmond közreműködésével Franciaország Nyelvatlasza (Atlas Linguistique de la France), amely nemcsak egy új nyelvtudományi irányzatnak, a szóföldrajznak adott szilárd alapokat, nemcsak a nyelvjárás-kutatás fejlődéséhez járult hozzá, de megoldotta a francia nyelvtörténet sok bonyolult problémáját is, sőt Meillet szerint, magát a nyelvtörténet elméletét is átalakította. A francia nyelvatlasz példájára Európának csaknem valamennyi országában nyelvatlaszok születnek, amelyek nagyon sok esetben hasznos új szempontokat is érvényesítenek. Az új tudományág jelentőségére mutat az a tény is, hogy az 1928-ban tartott hágai nemzetközi nyelvészkongresszus határozatban javasolja, hogy minden ország készítse el nyelvatlaszát s teremtsen meg ezáltal az összehasonlító nyelvtudomány egyik nélkülözhetetlen munkaeszközét.

A szóföldrajz harmincesztendő fejlődése után, Gilliéron atlaszának sok hibája s főleg hiánya nyilvánvaló lett. Edmond — aki egyébként borkereskedő volt — kiváló fonetikai képzésben részesült, mégis sokszor helytelenül jegyezte fel a nyelvjárási alakokat. Munkája gyors volt: 638 helységben 2000 rövid mondatból és szóból álló kérdőív alapján négy év alatt gyűjtötte össze anyagát. Természetes, hogy az egyes vidékeket, azok életét nem ismerhette meg alaposan. Ezért nagyon gyakran rosszul választotta meg adatszolgáltatáit. Legnagyobb tévedéseit azonban a szó és tárgy összefüggéseinek területén követte el: egymástól különböző tárgyaknak ugyanazt az elnevezést tulajdonította, vagy pedig, ellenkezőleg, különböző elnevezéseket vonatkoztatott ugyanarra a tárgyra. Mivel kérdőíve túlságosan is egységes volt, a regionális kifejezéseket nem vette tekintetbe. A regionális élet speciális földrajzi, gazdasági és társadalmi megnyilvánulásait nem jegyezte fel, viszont pl. a „zerge” helyi neve felől sík vidéken is érdeklődött. Mindezen felül maguk a kutatott pontok gyakran rosszul voltak megválasztva és számuk aránylag kevés volt.

Ezeknek a hibáknak és hiányoknak kiküszöbölése a célja Albert Dauzat-nak, az Ecole pratique des Hautes Etudes (Sorbonne) tanárának, aki a második francia nyelvatlasz szerkesztője. Dauzat alap gondolata az, hogy a nyelvatlasznak legfőbb feladata a regionális élet nyelvi formáinak rögzítése, úgyhogy az a nyelvjárások gazdagságát, változatosságát mutassa be. Ezért a második francia nyelvatlasz regionális atlaszokból fog állni, amelyek természetes módon nyújtanak arra is, hogy Franciaország egész nyelvi állapotát bemutassák. Hogyan lehet regionális nyelvatlaszokat erre a célra is felhasználni? Az átírási rendszer megegyezik nagyjából a Gilliéronéval, a kérdőívek is ugyanazok, azzal a különbséggel, hogy, amint már említettük, a helyi élet speciális formáinak megjelölései is szerepelnek ezekben. Ezáltal sok már-már kivesző szót, sok speciális jelenséget lehet rögzíteni és sok kifejezés földrajzi elterjedésének meghatározása válik lehetővé. Az első atlasz pontjain mindenütt elvégzik a gyűjtést, de e mellett próbagyűjtések útján megállapított pontokat is vizsgálni fogják. Így a második francia nyelvatlasznak nagy nyelvtörténeti értéke is lesz: a Gilliéron-atlasszal való összehasonlítás alapján lehetővé válik a nyelvjárások fejlődését nyomon követni s a francia köznyelv előretörésének étape-jait felvázolni.

A regionális nyelvatlaszok készítése természetesen speciális gyűjtőket kíván. Dauzat olyan munkatársakkal dolgozik, akik jól ismerik a kutatásra kijelölt terület nyelvét, legtöbbször maguk is onnan származnak,

és előzőleg is végeztek nyelvjárási kutatásokat azon a vidéken. Csak az ilyen gyűjtő képcs — éppen azért, mert a helyi élet minden formáját ismeri — a tárgy és szó közötti összefüggéseket helyesen megállapítani, csak ő tudja a vidék jellegzetességeire felhívni a figyelmet. Gyűjtőpontjait, adatszolgáltatóit jobban választja meg, mint a nem odavalósi, jobban felfigyel a nemzedéki különbségekre és jobban tudja követni egyes tájszavak eltűnésének fokozatait. A gyűjtés módszere is megkívánja a nyelvjárás tökéletes ismeretét: a válaszokat közvetett úton kell megkapnia s ez sokkal jobban sikerül, ha a gyűjtő is ugyanazt a dialektust beszéli. A nyelvjárás ismerete különben megkönnyíti az emberekkel való érintkezést s eloszlatja azok bizalmatlanságát. Ez az eljárás semmiesetre sem veszélyezteti — Dauzat szerint — a munka egységét: az egységes irányítás, átírási rendszer, a nagymértékben egységes kérdőívek biztosítékai ennek.

A gyűjtés mindenütt folyik s a nyelvatlász egyes részei 1949-re elkészülnek. A nyelvatláson meg nem rögzíthető regionális anyag egy részét külön kötetekben szándékoznak közölni.

Köpeczi Béla.

*

Le deuxième Atlas Linguistique de la Langue française.

M. Köpeczi fait connaître ici la méthode de M. Dauzat, rédacteur du nouvel Atlas Linguistique et les précautions que prend celui-ci pour éviter les erreurs de Gilliéron-Edmond.

HAZAI IRODALOM.

Nagy Lajos: *Az eskütéri római erőd, Pest város őse.* Budapest, 1946. (4-r. 114 l. 84 képpel.)

Pest eredetét már Rómer Flóris vitte vissza a római korig, hivatkozással Ptolemaeusra, ki a jazygok egy városát, amelynek földrajzi meghatározása közel megegyezik Pest helyével, nevezi így (Pession, Pestion) és mert e helyen szükségképpen egy várnak kellett állni. Ezt a várat Nagy Lajos 1932. évi eskütéri ásatásaival fedte fel abban a római erődben, melyet Diocletianus 294-ben épített a szarmaták elleni védőövezet megerősítésére. Az erőd a római uralom megszűntével nem pusztult el és a népvándorlás zavarain át nevével együtt átszállt a honfoglaló magyarokra (Anonymus 57: castrum quod dicitur Pest), majd megérte a tatárok ostromát is. A tatárjárás után alakult ki megnagyobbodva, megerősített városfalakkal Pest, melynek magva, középpontja a római castrum maradt.

Szerző jelen monográfiájában, mely több előző tanulmányának és a vonatkozó irodalomnak összefoglalása, bevezetőleg ismerteti a pesti belvárosban 1750-től napjainkig előkerült római emlékeket. aztán szemléletesen leírja az 1932. és 1944. ásatások eredményeit; a téglák és érmek adataiból datálja az építkezést, majd kidomborítja a tábor sajátos formájának a közép- és a dunai táborokkal való rokonsága kapcsán hadászati jelentőségét, hogy mily fontos szerepet vitt a birodalom szempontjából a limes védelmi rendszerben és hogy a mellett a révátkelő biztosításával a kereskedelemnek is nagy szolgáltatásokat tett. Végezetül Pest nevének a szarmata városnévből való származtatásával megállapítja, hogy az eskütéri római erőd Pest városának őse. Az első, ki a név ezen kontinuitását feltételezte, egyébként Bél Mátyás volt; C. Müller, a Geographia kiadója és K. Miller Itineraria Romana-jában szintén Pestre helyezik Ptolemaeus Pessionjét. Nagy fejtegetéseiben tisztán régészeti alapokból indulván ki az eltérő magyarázatokkal, melyek szerint Pest neve magyar eredetű, vagy a honfoglaláskor itt talált bolgár-szlávoktól ered, nem foglalkozik.

Ez a munka Nagy Lajos hatyúdala lett. Korrektúráját betegágyban végezte, megjelenését pedig már nem érte meg: 1946. december 10-én elragadta a halál, mely egy munkában és eredményekben ritka gazdag életnek vetett korai véget. Nagy Lajos 1897. március 15-én született Nagyváradon, ott végezte a premonstreieknél a gimnáziumot, azután az egyetemen mint az Eötvös-kolégium tagja, latin és történelmi előadásokat hallgatott, amelyek közül Kuzsinszky Bálint előadásai ragadták meg lelkét, döntötték el élete pályáját. Végigküzdötte a világháborút, aztán letette a doktorátust archaeológiából mint főárgyból s Kuzsinszky hívására, ki felismerte tehetségét, belépett az Aquincumi Múzeum szolgálatába, ahol hamarosan szeretett volt tanára és főnöke nagyrebecsült munkatársa, majd annak halála után a múzeum igazgatója, 1941-ben pedig a Fővárosi Múzeumok központi igazgatója lett. Nagyarányú, a bel- és külföldi idetartozó emléktanyag korlátlan ismeretén alapuló tudományos működése szorosan a magyar föld és belőle különösen Budapest területének római kori történetére és működésére vonatkozott, de azt azután a maga

teljességében, minden részében és a provincia határait túllépő összefüggéseiben tárgyalta. Másfélszáz, hazai és külföldi folyóiratokban és kiadványokban megjelent tanulmányainak tárgyköre igen változatos: Pannónia és Aquincum úthálózata, topográfiája; a limes budapestkörnyéki szakaszának védőrendszere; építészeti emlékek, ezek belső díszítése, mozaikok, falfestés, stukkó; pannóniai kerámia, a fém- és agyagművesség termékei, szobrászati emlékek, inscriptiók, köemlékek és azok díszítése, szerszámok, a pannóniai őskereszténység emlékei, „Pannonia sacra” stb. A Pannónia gazdasági és társadalmi, vallási és szellemi életét megvilágító kutatásaihoz sokszor az ő saját, rendszeresen folytatott ásatásai szolgáltatták az alapot; elég itt „Az óbudai őskeresztény cella trichora”, a nagy feltűnést keltett, „Az aquincumi orgona” c. munkáira vagy a tabán-geréthegyi eraviscustelep föltárasának eredményeire hivatkozni. A „Budapest története” I. kötetének fejezeteiben éppoly alapos, mint élvezetes szintézist nyújt Aquincum anyagi és szellemi kultúrájáról. Mélyen szántó munkásságának méltánylásaként a Pázmány-egyetem régi docensét az egyetemi rk., majd a rendes tanári címmel tüntette ki, a M. T. Akadémia tagjai sorába választotta; Archaeológiai Bizottságának ő volt az előadója. A külföldi szakkörök is mint a római provinciális régészet kiváló kutatóját nagyrabecsülik és többféle elismerésben részesítették. A magyar régészet nagydíemű, irányító munkását vesztette Nagy Lajosban.

Láng Nándor.

Ludwig Nagy schildert die von ihm 1932 begonnenen und dann 1944 fortgesetzten Ausgrabungen auf dem Eskü-tér am linken Ufer der Donau, welche eine römische Befestigung ans Tageslicht brachten, in welcher er das von Diocletian gegen die Sarmaten im J. 294 errichtete römische Kastell erkannte. Nach Beschreibung der seit 1750 in der inneren Stadt von Pest gefundenen römischen Denkmäler und nach Datierung des Baues, s.ellt er die eigenartigen Formen des Lagerbaues, die mit jenen der Kastele an der mittleren und unteren Donau verwandt sind, fest und erläutert seine strategische Bedeutung in der Limeslinie. Das Kastell überlebte den Abzug der Römer und die Stürme der Völkerwanderung, um zusammen mit seinem Namen zur Landnahmezeit auf die Ungarn zu übergehen. Nach dem Tatareneinfall wurde die Stadt mit einem grösseren Mauerzug umgeben, inmitten desselben das römische Kastell als Kern und Namengeber der Stadt verblieb. Nagy führt nämlich den Namen der Stadt, wie es schon andere taten, auf das Pession, Pestion des Ptolemaeus zurück, der damit eine jazygische Stadt benennt, deren Lage aber nur von ungefähr mit der von Pest übereinstimmt.

Die Monographie bedeutet, leider, das Ende einer hochwertigen Gelehrtenstätigkeit. Ludwig Nagy erlebte nicht mehr das Erscheinen dieses Werkes, denn am 10. Dezember 1946 erlag er, erst 49. Jahre alt, einer peinvollen Krankheit. Die ungarische Archäologie verliert in ihm einen ihrer besten, leitenden Forscher, der sich um die Erkenntnis der Kultur und Geschichte Pannoniens, insbesondere Aquincums unvergängliche Verdienste erworben, in seinen Arbeiten uns dauernde Werte hinterlassen hat und der weit über die Grenzen Ungarns hinaus auch von den ausländischen Archäologen als hervorragender Fachmann auf dem Gebiete der römischen Provinzialforschung hochgeschätzt wurde.

Ferdinand Láng.

Budapest Régiségei. Régészeti és Történeti Evkönyv. Szerkeszti Nagy Lajos és Zakariás G. Sándor. XIV. A Fővárosi Múzeum kiadása. Budapest, 1945. (4-r. 600 l. 381 képpel.)

A magyar tudománynak becsületére válik ez a testes és tartalmas, gazdagon illusztrált kötet, mely bizonyosságot tesz arról, hogy a háborús

nehéz viszonyok közepette is milyen nagyszabású kutató munkát végzett az újabb időben oly gyors virágzásnak indult hazai régészet.

A magyarországi ősrégészet nagy kárára férfikora delén tragikus körülmények közt elhunyt *Tompa Ferenc*, kit munkássága méltánylása-ként szaktársai a jövő esztendőben Budapesten tartandó praehistorikus világkongresszus elnökévé választottak volt meg az utolsó ilyen nemzetközi összejövetelen Londonban, „Adatok Budapest őskorához” címen a Zuglóban és környékén talált edények meghatározásával megállapítja, hogy Pest területén a Zuglóban volt az első település, melynek lakói a neolithikus ú. n. badeni kultúra hordozói voltak és amely folytatólagosan a bronz- és korai vaskoron át meglehetősen népes volt. — A római provinciális építkezés szempontjából nagyfotosszerű eredményekre jutott *Szilágyi János* „Az aquincumi helytartói palota” c. terjedelmes tanulmányában, amelyre a külföldi kutatás is méltán fel fog figyelni. Az 1941. év folyamán végzett ásataival föltárta az óbudai hajógyárszigeten (mely a Kr. u. IV. századig nem volt sziget, hanem összefüggött az óbudaival parttal) az oda átnyúló római tábor helytartói palotájának jelentős, a modern beépítések közt hozzáférhető részeit gazdag mozaikpadozataival, falfestésével, nagyszerű légfűtési rendszerével, egyrészében harmadfélméteres falazatával, mely Magyarország legmagasabb és legjobb állapotban ránkjutott földszintfölötti római kori falmaradványa. A téglabélyegekből, melyeknek kiváló specialistája, *Szilágyi* megállapította a palota építésének és restaurálásának pontos idejét: mikor Pannonia kettéválása-kor Aquincum tartományi főváros és Hadrianus Pannonia inferior helytartója lett, ő emelte magának (107/8) az aquincumi táborba koncentrált pannóniai csapataival a császár képviselőjéhez méltó palotát. A LEG II HAD bélyegek rejtélyes H betűjét Hadrianus nevének rövidítéséből, ill. ennek és az ad (itrix)-nak összecserélésével magyarázza Sz. érdekesen, ellentétben Moimmsennel, ki azt helyesírás hibának minősítette. A bélyegekből levont datálásokat megerősíti a mértani díszítő elemekből szerkesztett mozaikoknak — van köztük egy még a híres balácinál is nagyobb, 136 m²-es — és az ú. n. II. inkusztaációs stílusba sorolt falfestésmaradványoknak beható stílikritikai méltatása és a birodalmi analógiákkal való egybevetése; a mozaikok a palota építésével egykorúak, a falfestések viszont renoválásának idejéből (a III. század elejéről) valók. Az imponáló méretű, ÉD-i irányban 76 m széles légióparancsnoki palota jelentősége abban rejlik, hogy oly jól fenntartott és díszített helytartói palota egész Közép-Európában nincsen; a vele alaprajzilag közelrokon dupla légiós Vetera Castra-i (Xanteni) két legátusi palota is teljesen elpusztult, csak alapozásukban találták meg.

A kötet nagyérdemű szerkesztője, *Nagy Lajos* három tanulmánnyal szerepel. Az elsőben: „Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban” bemutat egy a capuai ércművesgyárból hozzánk került bronzvázas viharlámpát, mely mindennapi használatra volt szánva, ellentétben a szép számban bemutatott pannóniai sírkövek áldozatjeleneiben ábrázolt kultikus vagy sepulchralis célú lámpákkal. A lánterával együtt majdnem teljes épségben talált, ötemeltesen tagolt kerek világítótoronyoska alkal-mul szolgál szerzőnek arra, hogy a sokat tárgyalt pannóniai agyagtornyos-kákat összefoglalja, a másutt találtakhoz való viszonyukat elrendezze és az itt lefolyt római életet tanulságukkal színesebbé tegye. A másik két dolgozat a római kori kerámia területén mozog, amelynek nálunk *Nagy Lajos* volt legavatottabb művelője. „Zöldszománcos római díszítél Budáról” címen egy, *Albertfalván* előkerült reliefekes díszítél kapcsán osztályozza a pannóniai zománcos kerámia emlékanyagát, meghatározza termékeinek korát, gyártási mőhelyeit, piacait, valamint a provinciális agygművességre gyakorolt hatását. Hogy Pannonia és a szomszédos provinciák kerámiai hagyatékának teljes ismeretében, kiváló stílusérzékétől támogatva abban mily szépen tudott rendet teremteni, annak újabb szép tanú-

sága „Egy sisciai terra sigillata gyár termékei Aquincumban“ c. cikke. Az ott talált nagyszámú, idegenből behozott sigillata közt néhány töredékről látta, hogy összetartoznak, egyazon műhelyből származnak. Egybe a litván a különböző múzeumok (Szófia, Belgrád, Zágráb, Klagenfurt s.b.) stílusok és technikájuk szerint ide tartozó darabjait, példás rendszerességgel határozza meg elterjedésük útvonalai nyomán azok gyártási központját, mint új gyárat Sisciát; korukat (Kr. u. 120—160), stílusuk előzményeit és hatását más műhelyekre és érdekes adatokat szolgáltat a délpannoniai ipar működéséhez, Aquincum és Siscia kereskedelmi kapcsolataihoz.

„Germán a'akok pannóniai emlékeken“ címen *Járdányi-Paulovics István*, ki e téma egyes részeiről szóló több tanulmányával gazdagította már a szakirodalmat, most érdemlegesen foglalja össze a germánoknak múzeumainkban őrzött ábrázolásait, melyek levert harcos-, fogoly- vagy rabszolgaként mutatják be czekeket az átmenetileg itt feltűnt barbárokat, legtöbbször az észak felől a Dunakönyökgig lehúzódott nyugati germán markomannok-quádok alakjait, nagyrítkán keletit, bastarnát. Megállapítja, hogy a római művészet e veszedelmes barbárokat, k.knek betörései Pannónia földjén is szörnyű pusztításokat okoztak, durva típusokban mintázta meg, de híven adta vissza arcukban, haj- és szakállviszétükben, ruházat- és fegyverzetükben etnikai sajátásaikat. Kimerítően értékeli, helyenként mások magyarázatát helyesbítvén, a je nentes kö emlékeket és lepénymintákat, valamint az agyag- és bronzszobrocskákat. Közben szembenéz a haj- és ruhaviselet körüli, sokat vitatott problémákkal (nodus, toru'us, homlokpánt, övkorong) melyekre gondos megfigyelései alapján plauzibilis magyarázatot ad. Az em'ek datálása kapcsán megfesti a történelmi légkört, melyben keletkeztek: legtöbbször a quad-markomann háborúk eseményeinek folyománya. A kő- és agyagreliefeknek többször császárt is ábrázoló hazai és diadalmeneti jeleneit nemcsak történelmi dokumentumokként mé'tatja, hanem művészeti szempontból is és stílikritikai elemzéssel kimutatja, hogy provinciális művészetünk egyrészt mennyit nyert ezekkel az új, jellegzetes típusokkal, másrészt pedig mennyire függött a traianusi és marcsai történeti relieftől, és mint vetődik még néha bennök vissza, mint pl. a germán előkelő brigetioi kitűnő bronzmellképében a k'asszikus tradíciók egy-egy vonása.

Három, tőlünk tárgyunknál fogva távolabb eső cikk (Gerevich László: Középkori budai kelyhek. Gárdonyi Albert: A középkori Buda határai. Garády Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások) után az „Értesítő“ rövid beszámolóit következnek a főváros területén végzett kutatásokról és az újabb leletekről. Ezek sorából kiemelkedik *Nagy Tibor* ismertetése „A gellérthegyi bronzkorsó“-ról, amely mint egy alsó germániai műhely ritkaszép terméke újabb bizonyítéka a Rajnavidék és Aquincum közt folyt élenk kereskedelemnek. Továbbá *Nagy Lajos* tájékoztatója „A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei“-ről: szarkofágokról, azok tartalmáról s a díszítésükben szereplő tanulságos szerszám-ábrázolásokról. Végül *Bónis Éva* cikke: „Későrómai üveg'letek Aquincumban“, amelyek közül különös érdeklődésre tarthatnak számot a sírládákban talált korsó-pohár együttesek, mert analógiák alapján meg lehet a lapítani azok eucharisztikus jellegét. A sírítusban való alkalmazásuk bizonyítja, hogy a IV. század 2. felében keresztény rómaiak temetkeztek itt a katonavárosban, a cella trichora-kápolna szomszédságában, melynek feltárásakor már Nagy Lajos következtetett egy keresztény gyülekezeti létezésére.

A kötet cikkeit világnyelveken adott bő kivonatok teszik általánosan hozzáférhetővé és nem kétséges, hogy a külföldi szakkörök is elismeréssel fogják fogadni a kitűnő tanulmányok eredményeit.

Láng Nándor.

Budapest Régiségei (Altertümer von Budapest), das Jahrbuch (Band XIV, 1945) der Hauptstadtischen Museen (600 S. 4° mit 381 Abbildungen) zeugt von der inmitten der schweren Verhältnisse ungeschmälert regem Tätigkeit um die Erforschung der Denkmäler und der Vergangenheit Budapests. Da die Arbeiten von breiten Auszügen in einer Weltsprache begleitet werden, genügt es hier nur kurz auf sie hinzuweisen.

Der während der Belagerung Budapests ums Leben gekommene bekannte Prähistoriker F. Tompa stellt („Daten zur Urgeschichte Budapests“) das Gebiet Pest's fest, wo die ersten Besiedlungen (zur Badener-Kulturzeit) stattfanden. J. Szilágyi beschreibt seine Ausgrabung des Legatenpalastes von Aquincum, welchen sich Hadrian als Statthalter erbaute, und der konstruktiv den beiden Legatenpalästen von Vetera Castra engverwandte, mit seinen reichen Überresten an Mosaiken, Wandmalereien, sowie der Zentralheizungsanlagen, seinen seltene 2½ M hohen Mauern nichts seinesgleichen in Mitteleuropa hat. Der jüngstverstorbene, hochverdiente Herausgeber Ludwig Nagy ist mit drei Studien vertreten. In der ersten, „Ein Kellerfund in der Zivilstadt von Aquincum“ behandelt er eine bronzene, aus Capua importierte Wetterlaterne im Zusammenhang mit Darstellungen solcher auf Grabsteinen, sowie ein tönernes Lichthäuschen im Rahmen der Gattung. Die beiden anderen bewegen sich auf dem Gebiete der Keramik: „Eine grün emailierte Prachtschlüssel aus Buda“ gibt ihm Gelegenheit zur Klassifizierung des bezüglichen pannonischen Materials; die „Erzeugnisse einer Terra sigillata Fabrik von Siscia in Aquincum“ zur Feststellung einer, in besonderem Stil arbeitenden Fabrik in Siscia. St. Járdányi-Pauovics fasst nach mehreren diesbezüglichen Teilarbeiten die „Germanendarstellungen auf pannonischen Denkmälern“, auf Steinreliefs, Küchenformen und in Statuetten systematisch zusammen, würdigt ihre ethnische Treue, wobei er für die bezüglichen Probleme (Kopfschmuck, Gürtelplatte, torulus, nodus) plausible Erklärungen bietet, und gibt uns mit abschliessender Datierung der Denkmäler deren Einschätzung als historische Dokumente, sowie ihre kunsthistorische Bewertung. — Nach drei, mittelalterliche Pokale und die Topographie von Budapest behandelnden Aufsätzen erhalten wir im „Beiblatt“ kurze Berichte über die neueren Ausgrabungen und Funde im Stadtgebiet; darunter von Tibor Nagy, die Besprechung einer aus der Rheingegend stammenden prächtigen Bronzkanne, von Ludwig Nagy über Sarkophagfunde mit interessanten Werkzeugdarstellungen, und von Éva Bónis über spätromische Glasfunde in Aquincum, darunter Krug und Becher-Garnituren als Grabbeilagen, die ihrer eucharistischen Bedeutung nach die Existenz einer Christengemeinde in der Nähe der Cella trichora bezeugen.

Ferdinand Láng.

Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Dissertationes Pannonicae ex instituto numismatico et archaeologico universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes. Ser. II. no. 18. Szövegkötet, 1944. Táblakötet, 1942.

Egy területe van a prehistóriai és ókori kutatásnak, amelynek fel dolgozásánál a magyarországi tudós természetes előnyben van mindenki mással szemben: ez a magyar föld, a Kárpátmedence legrégebb története. Azonban ezen a ponton az előny egyben kötelességet is jelent a hazai tudomány számára; kötelességet, amelynek teljesítését méltán várja el tőle a világ tudománya. Mindjárt hozzátéhetjük: amilyen kicsiny részt vállalhat, sajnos, korlátozott anyagi lehetőségei miatt a magyar tudós az emberi műveltség születésének és újkorának kutatásában általánosságban, olyan becsülettel tesz eleget kötelességének a magyar föld legrégebb történetének felderítésével.

Folyóíratokon kívül főleg két (világviszonylatban is) mintaszerű kiadványsorozat jelent manapság a mérőföldköveit annak a buzgó és alapos tudományos munkának, amely hazánk földjén a történelem hajnalát kutatja. Egyik az *Archaeologia Hungarica*, másik a *Dissertationes Pannonicae*. Az első egészében a régészeti emlékekre korlátozza érdeklődési körét, a második e mellett az írásos forrásanyagra is kiterjeszkedik.

A szerző a szövegkötet előszavában a Krisztus születését megelőző négy évszázad alatt a Kárpát-medence területén élő keltákra vonatkozó irodalmi források —, főleg pedig régészeti emlékek tanulságának összefoglalását jelöli meg munkája céljaként, annyi megszorítással, hogy az a terjedelmes szakasz, amely valamennyi kelta lelőhely ismertetését adja, anyagi okokból csak a kötet idegennyelvű kiadásában láthat majd napvi ágot. Bejeleníti még az előszó, hogy a mű a Kárpát-medencében lakó keltasággal szoros kapcsolatot tartó szerbiai és horvátországi kelták emlékményaival is részletesebben foglalkozik.

A könyv első része — „*Kelta népmozgalmak a Kárpátmedencében*” — archeológiai tények és irodalmi adatok egybehangzó tanúsága alapján a Kr. e. IV. század elejére teszi a kelták megjelenését a Kárpát-medence területén (főleg a Dunántúlon); a bevándorlókat a Rajna mellől ezidőtájt felkerelkedő keltaság Duna völgyén át ide került csoportjának tekinti. A IV. század végétől fogva újabb kelta hullámok özönlöttek át a Kárpát-medencén a Balkán irányába, ahol a III. század első évtizedeiben a hellenisztikus világot citik rémületbe. Az új jövevényekkel lélekszámban megérsődött kárpátmedencei keltaság a Tisza—Maros vonalon Erdélybe is benyomult, de ezeken a vidékeken tartósan nem tudta megvetni a lábát. A Kr. e. II. századtól fogva a rómaiak északbalkáni hadjárataik során sokszor ütköznek kelta törzsekbe (főleg scordiscusokba), különösen, mikor ezek a század végén a kimber népmozgalom hatása alatt újabb déli irányú terjeszkedésbe fognak. Ugyanekkor Erdélyben is erősebb kelta befolyás észlelhető. A II. és I. század fordulójától fogva a dákok, egyre terjeszkedve Erdélyen át az Északnyugati Felvidékig hatolnak. A Csehországból előnyomuló kelta bójok azonban visszaszorítják őket a Kis-Alföldről és környékéről. A bój betelepedés idején több más kárpátmedencei kelta törzs is változtatja lakóhelyét. A bójok hatalmát Kr. e. 40 körül Burebista dákirály dönti meg, akinek nagy birodalma halála után felbomlik. A következő évtizedek a római gazdasági befolyás és az ennek nyomába lépő hódítás jegyében telnek. Időszámításunk kezdete táján a kelta kort végleg felváltja a római provinciális éra a Dunántúlon. A IV. századi kárpátmedencei keltaság emlékménya egészében La Tène B-típusú; a század végén meginduló újabb bevándorlás jelenti a La Tène C kezdetét. A bój népmozgalom (főleg a rómaiak által Galliából visszavert kelta törzsek hazatérése) nyomán észlelhető Pannonia földjén erősebb hatása a La Tène D-nek, amely a II. század elején a kimber népmozgalmal veszi kezdetét.

A népmozgalmakról szóló első szakaszt „*Népi és kulturális érintkezések a keltasággal a Kárpát-medencében*” címmel követi a második rész. Ebben a szerző a stomfai leletanyag összetételére és kapcsolataira támaszkodva megállapítja, hogy a Kárpát-medence nyugati peremén a kora La Tène műveltséget hordozó keltaság érintkezésben volt a késő hallstatti időkben még ott élő illyr lakossággal. Mikor aztán a kelták betelepülnek a Kárpát-medencébe, még élénkebbé válik a kulturális kölcsönhatás a balkáni illyrekkal. Néhány fibula-típus (többek közt a karikás állatfejes fibula) kelta befolyás bizonyítékként jelenik meg az északbalkáni illyr leletanyagban. Sokkal nagyobb azonban azoknak a műveltségi elemeknek a száma, amelyek illyr területről kerültek a kárpátmedencei keltákhoz; ilyenek egyebek mellett az asztragalosz-öv, a vitézkötéses fibula, az illyr halotti kultuszra jellemző kétfülű amphora és a szárazd-regőlyi filigránművű aranygyöngyök, meg az ugyanott előkerült amphora-alakú üveggyöngyök. (A szárazd-regőlyi darabok tulajdonképpen a görög — és talán

italiai — fénműveltség hatását mutatják, amely illyr közvetítéssel érte a kárpátmedencei keltákat.) Kelta leletanyaggal együtt szép számmal találhatók a *szkita* kerámia jellegzetes formái is: kettős csonkakúp- és virág-cserépalakú edények, behúzott peremű tálak és egyfülű bögrék (ez utóbbiak néha bikafejes és bekarcolt félholdas díszítésekkel, amelyeknek a halottkultusszal lehetett kapcsolatuk). Mivel hasonló kerámiai darabok és rovátkolt túlnyújtott huzalkarperecek nemcsak kelta, hanem balkáni illyr területen is felépnek, és pedig az utóbbi vidéken néha nem a IV. században beköltözött alföldi szkíták, hanem a jóval korábbi erdélyi szkitaság kultúrájára emlékeztető alakban, ezért feltehető, hogy az illyr és szkita anyagban mutatkozó közös vonások (legalább részben) egy preszkita alaprétegre mennek vissza. A kelta-szkita keveredett lelőhelyek elterjedése és kronológiája szerint a hegyalja vidékén a betelepülő kelták a IV. század végétől fogva egészen az első századig együtt élnek az alföldi szkitasággal, míg a Tisza—Maros vonalon a IV—III. század fordulója táján meginduló kelta előretörés csak átmeneti jellegű. A középnémetországi *germán* kultúra néhány jellegzetes eleme (pl. sávós és besímitott díszítésű kerámia, cipőalakú edény, keresztalakú tüfej) szintén feltűnik a Dunakanyartól és Hegyaljától a Szerémségig a kelta lelőhelyeken. Ennek a germán művelődési hatásnak a hordozói a kimberek, illetve a hozzájuk csatlakozott szvéb és bój néptörzések, amelyeknek irodalmi forrásokból is ismert II. századvégi vándorlása a Kárpát-medencét érintette.

A „*Leleianyag*” című harmadik részben a szerző sorra veszi a Kárpát-medence területén napvilágra került kelta emlékeket (fém-, agyag-, üveg-stb. tárgyakat), az egyes csoportokon (fibulák, torquesek stb.) belül típusokat állapít meg s a típusok kronológiai rendjét igyekszik tisztázni, általában a Reinecke-féle korszakok (La Tène A, B, C, D) szerint; végül a kárpátmedencei kelta temetkezési szokásokról (csontvázas és hamvasztásos rítus stb.) számol be.

A szövegművet (a IV. századi — a szkita anyaggal keveredett — és a félholdas díszű egyfülű bögréket tartalmazó kelta lelőhelyekről készült) három térkép és a rajzos reprodukciók zárják. A fényképreprodukciókat tartalmazó táblakötet végén találjuk az összes kárpátmedencei kelta lelőhelyet feltüntető térképet a lelőhelyek ABC-rendes jegyzékével együtt.

Ami az áttekintett fejezetek után még hiányzik ahhoz, hogy a keleti kelták műveltségének képe teljes legyen (pl. a településmód leírása), azt, mint a szerző utalásaiból kitűnik, az idegennyelvű kiadásban napvilágot látó részletes lelőhelyismertetéstől várhatjuk vagy a *Dissertationes Pannonicae* korábbi kötetében találjuk feldolgozva (Pintér Károly: A keleti kelták és szomszédaik pénzverése; — Graf András: Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása).

A szerző az óriási anyagot szakavatott biztos kézzel rendezi, tisztán látja a problémákat és mindig higgadtan, óvatosan ítélt, ritkán bízza magát ingatag feltevésekre. Mit sem vonhat le munkája értékéből néhány kisebb egyenetlenség, amelyek közül egy-kettőre azért szükséges csak rámutatni, hogy a külföld használatára készülő idegennyelvű kiadás annál olvashatóbb alakban jelenjen meg. A 12. képen hat kardkoptató típus sématiszt rajzát kapjuk, míg a szövegben a 115. lapon egy hetedik típusra is utalás történik; a képen feltüntetett koptató típusok számozása egyébként sem felel meg a szövegben adott számozásnak. Mint két különböző (kronológiailag is elválasztható) típusról olvasunk az „álpecsétlős” és a „pseudo-pecsétlős” karperecekről; holott a két elnevezés azonos jelentésű s így (még ha régebbi publikációkból származnak is a kifejezések) konfúzió elkerülése végett tanácsos a két típus valamelyikét átnevezetni.

Befejezésül annyit: mások kutatásainak összefoglalását vállalni — ahogy Hunyadi Ilona teszi — mindig önzetlenebb tudományos munka, mint saját ötleteket, gondolatokat közzétenni. Az összefoglalás írója elvben mindig számíthat arra, hogy nem rá, hanem általa használhatóan össze-

gyűjtött egyes munkákra hivatkoznak majd a későbbi kutatók, hogy műve sűrűn forgatott és mégis ritkán dicsért szerszáma lesz a tudomány mesterembereinek. Rendszerint azonban (mintha költői igazságszolgáltatás érvényesülne) egy nagyobb kutatási terület részeredményeinek fáradságos egybehordása önkéntelenül is új összefüggéseket tár fel, új ötleteket ad. A szerző, aki azzal a gondolattal fogott munkába, hogy mások számára a további úttörést megkönnyítse az eddig megjárt út simábbá egyengetésével, maga sem állt meg a kitaposott ösvény végén, hanem tovább haladva új területekre merészkedett, új gondolatokkal és megfigyelésekkel gazdagította a tudományt.

Szádeczky-Kardoss Samu.

*

„Ser. I. no. 5.“ in the series of the publications „Dissertationes Pannonicae“ (Graf, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien) gave the topography of Celtic tribes living on Hungarian territory during Roman conquest. „Ser. II. no. 15.“ (Pink, K.: Die Münzprägung der Ostkelten) treated upon the art of coining of the East Celts. All that we know besides these, from literary source and archaeological monuments, of the Celts living in the Carpathian basin has been summed up recently by the treatise of Miss Helen Hunyadi. Miss Hunyadi exhibits exemplary diligence in collecting materials to be found scattered in museums and scientific publications. The particulars laboriously collected have been systematised by her with the skill of an expert. At the same time she tried to clear up connections of Celtic remains with neighbouring Illyr, Scythian and German monuments. The chronology of the different types of Celtic metal objects (mainly fibulae) and clay products also has been established by her. — Her work will soon be published also in German with the title „Die Kelten im Karpatenbecken“ to make it accessible to the scientific world.

Samuel Szádeczky-Kardoss.

Balassa-kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléses *Varjas Béla* Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1944. XXXIV + 184 + 196 l.

Varjas Béla, XVI. századi irodalmunk érdemes kutatója adta ki a fenti címen a Radvánszky-kódexet.

A kódex nevével kapcsolatban felmerül a kérdés, vajjon helyes-e a „Balassa-kódex“ elnevezés. Ez elnevezés el'en szől egyrészt a kegyelet érzése, másrészt pedig a célszerűség szempontja. Tudjuk, a kiadót is a kegyelet vezette — a nagy költő iránti kegyelet —, midőn „Balassa-kódex“ címen tette közzé a kéziratot (XI. l.). De a kegyelet érzésének ta'án mégis jobban megfelel az, hogyha nem bolygatjuk meg a halottaknak a névadáshoz való hagyományadta jogát. A célszerűségi szempont azt kívánja, hogy minden kódexnek egy neve legyen; igaz ugyan, hogy a múlt század végén Erdélyi Pál egy könyvében kéziratunkat többször nevezte „Balassa-kódex“ néven, előfordul a „Radványi-kódex“ név is, de a legjobban elterjedt elnevezés mégis a „Radvánszky-kódex“. A költő nevének két változata — Balassa és Balassi — cleve kérdésessé teszi az elnevezés helyességét. Jeles Balassi-kutatóink — Eckhardt Sándor és Waldapfel József — a költő nevének i-s változatát használják.

Irodalomtörténetírásunk régi kívánsága a kódex színről-színre való ismerete. Nincs élő tudós — mint Varjas írja —, aki látna volna a kéziratot, a kódex birtokosához hiába fordultak tudósaink, a kézirat megközelíthetetlen maradt. 1943. augusztus 21-én — a kódex felfedezésének évfordulóján — Varjas Béla kezébe került Dézsi Lajosnak a kódexről készített s már-már feledésbe menő fénymásolata. Ezt kapjuk Varjastól facsimilében és az eredeti írásmódhoz hű szövegkiadásban.

Varjas—Sziládyval és Erdélyivel szemben — megállapítja, hogy a kézirat hat kéz műve (a hetedik csak tollpróbákat végzett). Jellemzi is mind

a hat kéz helyesírását, megállapításai azonban kiigazításra szorulnak. „Az első négy kéz mindegyikénél fellelhető az *u*-nak *u*-val vagy *v*-vel, a *v*-nek pedig *u*-val, *v*-vel vagy *w*-vel való jelölése.” (XIV. l.) Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy a második kéz sohasem jelöli az *u*-t *v*-vel, a *v*-t *u*-val, a *w* jel e kéz írásában elő sem fordul; a 3. másoló sem jelöli az *u*-t *v*-vel és *w* betűt egyszer sem írt. „Mind a hat másoló írásában megtaláljuk a *gy*-nek *gi*, *gj*, *gh*, *gy* vagy *gy*; az *ly*-nek *li*, *li*, *ly* vagy *ly*; az *ny*-nek *ni*, *nj*, *ny* vagy *ny*; a *ty*-nek *ti*, *tj*, *ty* vagy *ty* jelölését.” (XV. l.) A 2. kéz írásában azonban a *ty* hang említett jelei közül egy sincs meg; a többi hang felsorolt jelei közül pedig csak néhány. A helyesírás ismerete pedig megkönnyíti a szövegkiadó munkáját. Ha tudjuk — például —, hogy a 3. kéz — szinte kivétel nélkül — határozottan megkülönbözteti az *u*-t a *v*-től, akkor föltűnő a szövegkiadásban a kódex 65. lapján lévő *szjuemben* szó *u*-ja; a kéziratban a facsimile tanúsága szerint: *szjuemben* van.

A bevezetés egyik legfontosabb része a kódex keletkezésére vonatkozó megállapítások összegezése (részben Varjas eredeti kutatásai alapján).

I. Balassi „maga kezével írt könyve” az I—LXI-ig terjedő énekeket tartalmazta. Ez a kézirat elkallódott.

II. Az ősmásolat 1589—90 táján készült Balassi „maga kezével írt” könyvből, amelyhez a LXII. énektől a Coelia-ciklus végéig az ősmásolat írója gyűjtötte össze több kéziratból az énekeket. A kötet új tulajdonoshoz vándorolt, aki még 1610 előtt jegyezhetette a Balassi-versek végén lévő számozatlan énekeket a kézirathoz. 1610 táján írták bele Rimay költeményeit és a „mostani poéták” verseiből az első hármat. Az ősmásolat is elveszett.

III. Kódexünket az ősmásolatról négy kéz másolta 1635 és 1650 között. 1651 után Zrínyi költeményeit, majd 1670—80 táján a két utolsó cantiót jegyezték a kódexbe.

Varjas arra törekedett, „hogy amennyire egyáltalában emberileg lehetséges, a nyomtatott szöveg hű tükrre legyen a kéziratnak”. E nehéz feladatát igen nagy részben sikerült is megvalósítania. A szövegkiadás még tökéletesebb lenne, ha az őrszokat közölte volna, legalább azokat, amelyek a főszövegtől — helyesírásban — eltérnek (66., 67. l.).

A szövegkiadást mintegy másfélezer jegyzet kíséri; ezek nagyrészt a szöveg olvasására vonatkoznak és sokszor megigazítják Szilády és Dézsi átírását.

A kódex-kiadás, mint az előszót író Eckhardt Sándor is kiemeli, méltán szolgálhat Balassi várva-várt kritikai kiadásának alapjául.

Vértes O. András.

Le chansonnier Balassa.

Notes sur l'édition critique du chansonnier contenant le seul recueil complet des poésies amoureuses du grand poète lyrique hongrois Valentin Balassa.

O. A. Vértes.

Tóth Ferenc S. S.: *Egy ismeretlen jezsuita vígjáték*. Bp., 1944. Palaestra Salesiana. 47 l.

Az Akadémia egy félreismert kéziratát az II/éi Tornóczy Péterével csak cimbén egyező, de ismeretlen szerző által 1770-ben, vagy kevéssel előbb írt jezsuita drámát közli és magyarázza a szerző. Sajnos, munkája minden erőivel együtt sem éri el az eddigi hagyományosan kitűnő isko'adrama-kiadásokat. A kézirat és a vígjáték leírása viszonylag kielégítő, de itt sem ártana több pontosság, például a cselekmény részletes ismertetése. Ennek híján a bevezetés utalásai az ismeretlenségbe és bizonytalanságba vesznek. Az értelmezések és magyarázatok azonban többször nem tudják megtalálni a kielégítő megoldást.

Egyetlen vígjáték ismertetéséhez szükségtelennek látszik az iskoladramák történetének felvázolása, ami alkalmat ad olyan tévedésekre is, mint: „Az iskoladramát mint sajátos műfajt a XV. század végén fokozatosan fejlődött misztériumdrámából teremttette meg a humanizmus”. (5. l.) Elfogadja azt a régebbi tévedést is, hogy az 1562-ben tartott debreceni zsinat megtiltotta a színjátszást, noha előző mondatában állapítja meg, hogy „A protestáns iskoladramák a XVI. század végén és a XVII. század elején virágoztak, utána lehanyatlottak”. (5. l.) Ezek után nem különösebben meglepő, hogy az iskoladramákat teljesen nevelő jellegűeknek tartja, olyannyira, hogy ilyen mondatot ír le: „A színpad és a ruhák csillogó pompája megkapó látványosságot nyújtottak és így fokozták az erkölcsi hatást”. (6. l.) Pedig Ferenczi Zoltán és Prónai Antal tanulmányai legalább is kétségeket keltenek ennek a nevelői és erkölcsi célzatnak kizárólagossága felől. Igen helyes a vígjátékoknak műfaji és műformai tekintetben a jezsuita teoretikusok elvei felől való megközelítése, de a megfelelőek erőszakolása bosszulja meg magát ilyen megállapításokkal: „A darab szerkezet hűen tükrözi a jezsuita teoretikusoknak... elgondolását. Ők a jó drámától megkivánják, hogy öt részre tagozódjon (sic). A tárgyalat műben az „Elő-járó”, a három aktus és az epilógus alkotja az öt részt”. (7. l.) A vígjáték társadalmi kép és szerkezet tekintetében sokkal inkább a XVII. század világi műveihez áll közelebb, mintsem a XVII. század iskoladramáihoz. Ezt nem vette figyelembe a szerző és ezért marad adós a darabtól elütő kettős prólógus és epilógus szerepének magyarázatával is. Nem kielégítőek a jegyzetckről mondtak sem. Egybefogja a darab történetére vonatkozó bejegyzést a színlelőadást szolgáló utasításokkal. Az utóbbiakról nem jelzi, vajjon ezek is utólagosak, vagy a törzsszöveggel egyidejűleg kerültek a kéziratba. A „Jázdó Személjek” felsorolásának hiányát azzal okolja, hogy „ez a rendező, vagy a sugó számára nem fontos”. (11. l.)

Forráskutatásának eredményei közül helytálló, hogy az 1755-ös *Patrius pater male cordatus* c. dráma meséje, tárgya, sőt egyes jelenetei is megegyeznek a Tornyos Péterrel. Közvetlen kapcsolatot azonban nem tekinthetünk fel, mert a megfelelő részek a két szerkezetben nagyon különböző helyet foglalnak el, és jóval rövidebbek a magyar darab jeleneteinél. Utóbbiak teljes eredetisége is kétséges. Két jelenete (II. 4., III. 8—10.) feltűnő, még részletekben is megállapítható azonosságot mutat a Tartuffe két leleplezési jelenetével. Ezenkívül Tornyos Péter nevelési tanácsai nagyon hasonlítanak a Férjek iskolája Aristejának ilyen természetű tanácsához. A kérdéses darabok valószínűleg egy témakör két elgiggítő távoli tagjainak tekinthetők. A másik forrásnak vélt dráma azonban épp a legtávolibb lehet, ha abból a kevésből, amit a szerző róla mond, egyáltalán ítélni szabad. Ugyancsak okból nem tudható bizonyosan, vajjon a közelebbi rokon darab mintái között is ott van-e a Tartuffe. Bőven maradt tehát felderíteni való a források kérdésében. Legkielégítőbben a Fejér György által kiadott Nevelőkkel való kapcsolatok tisztázása sikerült. Fejér kisebb változtatásokkal követi a kézirat szövegét. Kár, hogy az eltéréseket sem fel nem sorolja — csak utal rájuk —, sem a kiadás jegyzeteiben nem tünteti fel őket. Lényegesen növelhette volna így munkája értékét, úgyszintén, ha a személyeknek a kéziratból hiányzó felsorolását alkalmas helyen kipótolta volna.

A szövegközlés, sajnos, nem betűhív, bár megtartja a kézirat tördeletlen, folytatólagos írását, sőt az oldaljegyzeteket is beolvasztja a szövegbe. Adós marad az eredeti lapszámozás feltüntetésével és a sorok számozásával is. Kétségtelenül sokat jelent a régi irodalom alkotásainak ennyire is hozzáférhetővé tétele, különösen a mai kiadási nehézségek közt, de éppen ezért fájdalmasabbak a hiányok is.

Debreczeni Ferenc.

Fr. Tóth: *Une comédie jésuite inconnue.*

Le R. P. Tóth a mis au jour de comédie jusqu'ici inconnue écrite pour une représentation de collège jésuite au XVIIIe siècle. L'auteur de la pièce a subi toutes sortes d'influence, entre autres celle du Tartuffe de Molière. L'édition et le commentaire laissent à désirer au point de vue de la présentation méthodique.

François Debreczeni.

A régebbi magyar irodalomtörténet 1944–46-ban

I. Önálló művek.

Az alábbi összeállítás nem kívánja az egyes tanulmányokat értékük-höz illően méltatni, ill. bírálni, csupán vázlatos áttekintést óhajt nyújtani a reformáció és ellenreformáció korát érintő irodalomtörténeti művekről és cikkekről.

Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette Eckhardt Sándor. Bp., 1944. (Magyarságtud. Int.) 218 l. Az Eckhardt által kiadott levelek érdekes bepillantást nyújtanak egy XVI. századvégi tiszántúli katolikus nemesi család magánéletébe. A Telegdy-család a zsolnárpárafrázisairól ismert nagy hatalmú ecsedi Báthory István országbíró környezetéhez tartozott, tőle is találunk leveleket a kötetben. Telegdy Pál szép stílusa, menyasszonyához írt bájos levelei és harctéri leírásai mellett különösen figyelemreméltóak a Telegdyekkel rokon Losonczy Annára vonatkozó érdekes megjegyzések. A Lukcsics Pál közléséből már korábban is ismert Telegdy Kata költői levelét szintén közli a szerző és jegyzeteiben helyreigazítja Lukcsics néhány, a levélírás körülményeivel kapcsolatos tévedését. Az érdekesen összeállított és betűhív kiadás XVI. századi ismert levélkincsünket jelentősen gyarapítja.

Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Bp., 1944. (A középduai protestantizmus könyvtára.) 115 l. Ugyanez megjelent *Egyháztörténet* 1944: 1–104. sz.) A szerző merész feltevést kísérel meg: a Kálvinnal levelezésben álló Belényesi Gergelyt Szegedi Gergely debreceni lelkésszel azonosítja. Munkáját három részre osztja. Jelen tanulmányában a Belényesi Gergelyről fennmaradt adatok alapján megírja ennek életrajzát, az egy évvel később közreadott második részben pedig a Szegedi Gergelyről szóló értesüléseinket foglalja össze, az azonosság problémáit pedig a még kiadatlan harmadik rész fogja fejtegetni. Első tanulmányában közli Belényesi néhány eddig ismeretlen levelét és ezek, valamint a Kálvinhoz írt, korábban is ismert levele alapján megkísérelti rekonstruálni életrajzát. Nem könnyű igen szórványos adatokból aránylag terjedelmes életrajzt készíteni és Bucsay ezért kénytelen a pozitív adatokat gyakran egymásra épülő hipotézisekkel pótolni, ami kissé veszélyes.

Az 1944-ben megjelent doktori értekezések közül az alábbiak esnek érdeklődésünk körébe.

Szentiványi Dezső S. J.: Canisius Szent Péter Katekizmusa. Vallási népkönyv. Bp., 1944. (Német néprajztanulmányok XIII.) 107 l. Az alapos munkával készült értekezés nem fedi teljesen a címet, mert nemcsak Canisius tárgyalja, hanem a katolikus katekizmus-irodalom egész fejlődését, különösen pedig a magyar katekizmus-irodalom történetét. Minket a mű első fele érdekel, melyben a felvilágosodásig jut el a szerző. Legrészletesebben a Canisius-fordításokat tárgyalja (Telegdy, Vásárhelyi Gergely), majd többi XVI., XVII., XVIII. századi katekizmusainknál is kimutatja a nagy német jezsuita hatását, ez utóbbit azonban nem végzi elég alaposan. A XVIII. század végéig megjelent kátekát, ellentétben a katekizmusok későbbi iskolakönyv jellegével, népkönyvnek, „gesunkenes Kulturgut“-nak tartja. Bár ezen állítása mellett sok érvet hoz fel, ez a tétele mégsem egész meggyőző. Nagyon hasznos viszont katekizmus-irodalmunk könyvészeti összeállítása, bár, hogy ez a kötet végén lévő függelék nehezen áttekinthető.

Csorba András: Magyar-ír kapcsolatok 1867-ig. Debrecen, 1944. (Debreceni egyetem angol szemináriuma kiadv. X.) 94 l. Az értekezés egyik része a Tar Lőrinc mondával foglalkozik, de semmi újat sem mond, sőt nem ismeri a kérdés legújabb feldolgozását, Posonyi Erzsébet alapos tanulmányát sem (Magyarságtud. 1942: 26, 195.).

Friedrich Karoy: A magyar evangélikus temp'omi ének történetének vázlata. (XVI—XVIII. század.) Bp., 1944. (Szerző.) 123 l. A dolgozat célja: „az evangélikus templomi ének kialakulásának és XVI—XVIII. századi állapotának felvázolása”. A szerző a megjelölt feladatot nem a legszerencsésebben oldotta meg, bár fejtegetése t. táblázatokkal is igyekszik áttekinthetővé tenni. Tárgyalási rendje azonban kissé kezdetleges, filológiai pontatlanság és megbizhatatlan utalás szintén bőven található a tanulmányban. A jelenségek összekeverése is gyakori és az sem válik a dolgozat előnyére, hogy a szerzőt itt-ott felekezeti elfogultság jellemzi.

Nem szoros értelemben vett irodalom-, hanem inkább tipográfia-történeti szempontból érdekes a következő mű:

Simonffy Aladár: Ibrahim Müteferrika. Bp., 1944. (Vajna és Bokor.) 60 l., 2 táb. A Megemlékezik arról a renegát magyarról, aki az első török nyomdát alapította.

Itt teszünk említést a szintén 1944-ben megjelent Yolland-émlék-könyvben található három régi magyar irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányról.

Berg, Paul: George Buchanan and his Influence Hungary. Yolland-émlk. Bp., 1944. 98—114. Az angolnyelvű cikk a nagy skót humanista, Buchanan magyarországi visszhangjával foglalkozik. Elsősorban Molnár Gergely nyelvtana, Illyefalvi Jephtha átdolgozása és Balassa zsoltárfordításai nevezetesebbek ebből a szempontból. Molnár Gergely nyelvtanának kérdéséhez érdekes új eredményeket közöl: bebizonyítja, hogy első kiadása 1566-ban készült és tisztázza Molnár Buchananon alapuló nyelvtanának a Melanchton-féle nyelvtan magyar kiadásaihoz való viszonyát.

Trócsányi Bertá: Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. Yolland-émlk. Bp., 1944. 115—146. Bevezetésében a reformáció és ellenreformációkori angol-magyar érintkezésekről nyújt igen vázlatos áttekintést; majd lexikálisan felsorolja azokat a ref. teológusokat, akik a XVI. századtól a szatmári békéig terjedő időben Angliában jártak. Az egyes teológusok életéről és munkásságáról szóló adatokat röviden összefoglalja és jelzi a rájuk vonatkozó irodalmat is. A szerző csak a magyar források után dolgozott, ezért összeállítása — amint maga is jelzi — nem lehet teljes. Az egyes angol egyetemek anyakönyveinek alapos átvizsgálásától még sok eredmény várható ezen a téren. Kár, hogy jegyzékét csak a ref. teológusokra korlátozta; Bethlen Miklós felvétele azonban ebben az esetben indokolatlan. Utalásai és adatközlései is itt-ott pontatlanok és köv. kezetenek. Végül dolgozata végén azokat a XVII. századi íróinkat is felsorolja, akik bár nem jártak Angliában, mégis fordítottak angol műveket.

Hazagh Mihály: Az első magyar enciklopédia angol forrásai. Yolland-émlk. Bp., 1944. 147—173. A cikkiró William Ames „Medulla Theologica”-jának Apáczai Enciklopédiájára gyakorolt hatásáról értekezik. Párhuzamos szövegrészleteket közöl a két munkából és így kimutatja, hogy az Enciklopédia filozófiai, de főleg teológiai részeinek főforrása Amesius em. i. ett műve volt. Kiegészíti, illetőleg helyesbíti ezen a téren a korábbi kutatásokat.

A következő két évben a nehéz kiadási viszonyok miatt jóval kevesebb önálló tanu. many jelent meg tárgykörünkben. Ezek a következők:

Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kármán i. ány úttörője hazánkban. Bp., 1945. (A középduai protestantizmus könyvtára.) 116. l. Bucsay fentebb említett nagyobb tanulmányának ebben a második részében az előzőhöz hasonló részletességgel dolgozza fel Szegedi élettraj-

zát. Hátránya a tanulmánynak, hogy a hipotézisek tömegében a pozitív adatok itt is csaknem elvesznek. Munkája elsősorban az egynaz- és dogmatörténeti kérdésekre fektet súlyt és meghatározza Szegedinek az úrvacsoratanban elfoglalt egyéni álláspontját, valamint döntő szerepét a kálvini irány hazai elterjedésében. Irodalomtörténeti szempontból elsősorban Szegedi énekeskönyvéről és zsoltárfordító tevékenységéről szóló fejtegetései érdekesek.

Lukács István S. S.: Metamorphosisok a XVIII. század hazai irodalmából. Bp., 1945. (Szerző.) 52 l. Az 1945-ben elkészült doktori értekezések közül ennek az egynek sikerült nyomtatásban megjelennie, de, sajnos, nem sok jót mondhatunk róla. Egyetlen értéke, hogy bemutat több csak cím szerint ismert XVIII. századi magyarországi latin metamorphosist. Tartalmukat röviden előadja, néha utalva az egyes motívumoknak Ovid.ussal való rokonságára, de feldolgozás, elemzés, kiértékelés és jellemzés jóformán teljesen hiányzik.

Tolnai Gábor: Végzetes esztendők. Tanulmányok és jellemrajzok. Bp., 1945. (Anonymus.) 130 l. Tolnai Gábor több korábban megjelent tanulmányát adta ki újból ebben a kötetben. Ezek közül a régi irodalommal foglalkoznak Bethlen Miklósról, Tótfalusi Kis Miklósról, Apor Péterről és az esetleg még ideozámítható Teleki Józsefről szóló finom, inkább esszaiszerű dolgozatai.

Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom európaizálódása. Bp., 1946. (Egyetemi Nyomda.) 35 l. (Ugyanez a tanulmány megjelent az utolsó fejezet kivételével: Magyarok, 1946: 364—375., 425—436.) A jelen tanulmány, részlet a szerzőnek „A magyar irodalom európai funkciója” címen 1946. április 1-én bemutatott akadémiai székfoglalójából. A külföldi irodalmak és a magyar irodalom funkcionális egyidejűségének, a magyar elvilágiasodásnak, irodalmi terminológiának, a magyar irodalom öntudatosodásának és irodalmi recepciójának problémáit tárgyalja, rámutatva Európa és a magyar műveltség összefüggéseinek alapkérdéseire. Sokban hasonlít ez a munkája „A magyar nyelv felfedezése” c. ismert tanulmányára. Több ott is érintett problémát itt irodalmunkra vonatkozólag vet fel.

Turóczi-Trostler József: Realizmus és irodalomtörténet. Hét kis tanulmány. Bp., 1946. (Bibliotheca.) 25 l. A szerkesztésében készülő irodalomtudományi enciklopédiából közli hét kis dolgozatát. Ezek közül minket két cikk érdekel különösen: „Barokk irodalom” és „Balassi Bálint”. Az előbbiben megállapítja, hogy nincs igazi barokk irodalmunk és ezért szembeszáll a magyar barokk irodalommal kapcsolatos „délbábos” kísérletekkel. „Ebben a problémakörben — írja — úgyszólván előről kell kezdeni mindent: vissza kell térni a forrásokhoz és szövegekhez s tisztázni a magyar izlés-, szemlé- és stílustörténet kategóriáit. Csak ezután egyeztethetők össze a megfelelő európai kategóriákkal.” Balassiról szóló cikkében a reális Balassi-kép megrajzolására törekszik. „Balassi — szövege — a magyar szellemi-irodalmi élet első ellenőrizhető, húsból-vérből való konkrét személyisége.”

II. Folyóiratközlemények.

Irodalomtörténet 1944. *Tolnai Gábor* (Bod Péter és Teleki József. 17—19.) Teleki Józsefnek Bod Péternél töltött tanulóidejéről, valamint mestere „Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjának ... históriája” (1760) című művének kiadásával kapcsolatos szerepéről közöl adatokat. *Császár Edit* (Egy jezsuita dráma magyar vázlata. 33—34.) a körmendi levéltár anyagából közli egy jezsuita dráma vázlatát. Keltezése: Kassa, 1657. *Kulcsár Adorján* (Asszonyecsúto ók. 77—80.) cikkében megemlékezik a régi magyar irodalom növecsméről iratairól. *Sárkány Oszkár* („Az első magyar költőnő.” (80—84.) Eszterházy Magdolna 1653—1720 között készült költeményét mint eddig ismeretlen közli, holott Kanyaró

ennek változatát már kiadta (Erd. Múz. 1903: 173—175). egy töredéke pedig megvan a Sziveket Újító Bokrétában is (RMKt. 35, 94). Ezekről a cikkrónak nem volt tudomása. *Alszezhy Zsolt* (A Judit dráma problémája. 109—110.) rövid cikkben kimutatja, hogy az 1749-ben Budán megjelent „Judit históriáját nem iktathatjuk a XVIII. század drámái közé, de még inkább törölnünk kell a jezsuita drámák lajstromából”. *Kárpáti Sándor* (Két jezsuita vígjáték. 110—115.) a kolozsvári kat. liceum könyvtárában talált két ismeretlen magyarnyelvű jezsuita vígjátékot ismerteti. *Ujvári Gyula* (Tallózás a kuruc balladák körül. 137—139.) rámutat a Thaly-féle kuruc balladák eredőhelyeinek kérdésére, majd kimutatja az egyik ál-kuruc balladának („Mikor virrad megint...”) Thaly „Bottyán élete” című történeti művével való rokonságát.

Budapesti Szemle 1944. 267 k. *Koltay-Kastner Jenő* (A magyar irodalmi barokk. 65—77, 113—133.) nem a magyar barokk irodalom rendszeres feldolgozását adja, amit a kis terjedelem nem is tett volna lehetővé, hanem inkább annak olasz kapcsolataira vonatkozólag hoz érdekes új adatokat. Eredményeit így foglalja össze: „A barokk tehát, felfogásunk szerint a XVII. századi padovai aristotelizmus áthatásával kezd először beszivárogni irodalmunkba és olaszból fordított vallásos műveinek és egyházi szónoklatok bizonyos tekintetben marinista színeivel uralkodik két évszázadon keresztül. A legnagyobbak közvetlenül a forrásból merítenek, Gyöngyösi már meghonosodott divatot sző költészetté. — De a magyar barokk mindvégig déli román barokk. Túnyomóan közvetlenül olasz eredetű és csak másodsorban veszi igénybe Bécs továbbsugárzó közvetítését”.

Soproni Szemle 1944. *Angyal Endre* (Lackner Kristóf és a barokk humanizmus keretei. 1—18.) rövid, szép összefoglalást ad Sopron híres barokk polgármesterétől, Lackner Kristótról. Nem célja részletesen elemezni műveit, hanem csak „vázlatosan fölillantani a barokk udvari és humanista világ néhány aspektusát, úgy, amint az Lackner oeuvrejében tükröződik”. Hangsúlyozza tanulmányában, hogy Lackner nemcsak hatásokat kapott, hanem maga is ösztönzést adott a barokk udvari világ kialakításához. Különösen kiemeli a barokk udvari humanizmust méltón képviselő „Cura Regia” (1616) c. művét, valamint emblematikai írásait. *Ruhmann Jenő* (Rotarides Mihály soproni kapcsolatai. 19—28.) rövid összefoglalást ad Rotarides életéről és műveiről, különös figyelemmel részesítve soproni tanulóéveit, valamint soproni pártfogóihoz intézett későbbi segélykéréseit. *Legény János* (A magyar nyelv és a nemzeti szellem a soproni iskolákban. 117—130.) dolgozata, a soproni iskolaügy történetéből, ugyan nem irodalomtörténeti tárgyú, de megemlékezik tárgyalása során a soproni származású, ill. ott tevékenykedő írókról (Wittnyédy, Draskovich György, stb.) is.

Erdélyi Múzeum 1944. *Herepei János* (Tótfalusi Kis Miklós feleségének családja. 128—130.) rövid közleményében helyreigazítja korábbi (EM. 1942: 381—7) hasonló tárgyú dolgozatának néhány adatát.

Debreceni Szemle 1944. *diósadi Elek György* (Weszprémi István, a híres debreceni orvos. 108—112, 151—159.) cikkét is érdemes megemlítenünk, bár Weszpréminek nem írói, hanem orvosi működésével foglalkozik. A tanulmányban közölt, különösen külföldi kapcsolataira vonatkozó életrajzi adatok azonban az irodalomtörténész érdeklődésére is számíthatnak.

Egyháztörténet 1944. *Bucsay Mihály* már ismertetett Belényesi életrajzán (1—104) kívül figyelemreméltó: *Herepei János* (idősebb Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója (1633), 120—123) rövid közleménye. Új költőt mutat be id. Szathmári Baka Péter ref. pap személyében, akitől a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában fennmaradtak Márton nevű fia, valamint első felesége halálára írt sirató versei, Balassa-strófákban.

Protestáns Tanügyi Szemle 1944. *Ruhmann Jenő* (A magyar irodalomtörténet úttörői. 30—33.) röviden megemlékezik a magyar

irodalomtörténet evangélikus kezdeményezőiről, a nélkül, hogy új eredményeket hozna.

Nouvelle Revue de Hongrie 1944. Nagy, Pierre (Le théâtre classique français en Hongrie. 19—26.) egy évvel előbb külön kiadásban magyarul is megjelent doktori értekezésének eredményeit adja közre francia nyelven.

Magyar Könyvszemle 1944. *Gárdonyi Albert* (Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. (1—18.) a XVIII. század derekának nyomdászati viszonyaival foglalkozik. Függelékül az e korabeli magyarországi nyomdák sajtótermékeinek jegyzékét közli. *Eckhardt Sándor* (Magyar nyomda és kézírás harca a XVI. században. 54—55.) érdekes levelet bocsát közre 1577-ből, mely rávilágít arra, hogy mikép szorították ki a nyomtatványok a kézíratos műveket. *Gulyás Pál* (A könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVIII. században (1527—1773) 100—133.) a mecénások, nyomdászok, ajánlások szerepéről, a szabadalmak, censurák, privilégiumok problémáiról és a könyvtermelés sok más fontos kérdéséről (utánnomások, tiszteletdíjak stb.) tudósít. *Gárdonyi Albert* (Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában, 148—166.) másik cikkében szintén a XVIII. század közepének könyvkiadási problémáit ismerteti. Végül ugyanebben az évfolyamban jelent meg *Eckhardt Sándor* már említett értékes hozzászólása a Ba'assa-kódex kiadásához (181—187).

Magyar Könyvszemle 1945. *Pásztor Lajos* (Károlyi Sándor önéletrajának ismeretlen részletei (1698—1703). 99—121.) 1943-ban a gyöngösi ferencesek könyvtárában végzett kutatásai során ráakadt Károlyi önéletrajának teljes másolatára és ennek alapján kiadta azokat a részeket, melyek Szalay kiadásából, ill. Waltherr pótlásából hiányoztak. A szöveg elé írt bevezetésében Károlyi egyéniségéről rövid jellemzést ad.

Irodalomtörténet 1944. *Kerecsényi Dezső*: A „világiság“ néhány változata XVI. századi irodalmunkban. (1—20); *Alföldi Rezső*: *Ars Medica*. (62—68), hozzászólás a Varjas Béla által kiadott XVI. századi orvosi könyvhöz.; *Jenei Ferenc*: Ismeretlen Amade-nyomtatvány. (164).

Klaniczay Tibor.

L'auteur de ce compte rendu passe en revue les produits de l'histoire littéraire hongroise publiés pendant la période mouvementée des années 1944 à 1946. Il s'y borne aux études relatives à l'ancienne époque de la vie littéraire (des origines à la fin du XVIIIe siècle).

Tibor Klaniczay.

Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban.* Budapest, 1946, 248 l.

Az utolsó években öröndetes fellendülés tapasztalható a magyar-angol filológiai kapcsolatok feikutatásában, aminek hosszú időn át Fest Sándor volt nagyszorgalmú, de magányos munkása. A doktori értekezések sorozata és az Angol Filológiai Tanulmányok kötetei a részlettanulmányok szép sorával gazdagították tudásunkat, úgy, hogy ilyen úttörés után Berg Pál — akinek a nevét gondos részlettanulmányaiból megismerehettük — már nagy terjedelmű és összefoglaló tanulmány megírására vállalkozhatott. Berg Pál könyve a második összefoglaló jellegű munka e körből; az első harminc évvel ezelőtt került ki Fest Sándor tolla alól (*Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépésig*, Budapest, 1917.).

Berg Pál műve tárgyául a XVII. századot választotta, tehát azt az érdekes korszakot, amikor — az eddigi szórványos és inkább csak a véletlen alapú szellemi találkozások után — a magyarság először fedezte fel az angol kultúrát, még hozzá a protestáns teológia formájában. A 30 éves háborúban elpusztuló német egyetemek helyett a magyarországi pro-

testáns diákok a holland és angol iskolákat kezdték látogatni, onnan új gondolatokkal és könyvekkel gyarapodva tértek haza és az önálló Erdélyi diplomáciája még csak fokozta és elősegítette az Angliához fűződő kulturális kapcsolatokat.

Berg Pál a korszak történelmi hátterének és irodalmi viszonyainak bemutatásával kezdi terjedelmes tanulmányát, majd igen helyesen időrendi sorrendben és könnyen áttekinthető rendszerezéssel ha ad végig a századon. Kezdetben a latin nyelven megjelent angol munkák hatottak Magyarországon; így protestánsokról John Foxe, a katolikusoknál Edmund Campion (Campianus), továbbá a humanista George Buchanan, szépirodalmunkban pedig a középkori Walter Map. Csak az 1630-as években terjedt el annyira az angol nyelv tudása teológusaink között, hogy most már a közvetlen és modern forrásokig nyúlhattak vissza, angol könyveket fordíthattak és terjeszthettek, elsősorban Erdélyben. Ekkor érték el minálunk a puritanizmus képviselői, előbb William Perkins és Lewis Bayly, majd William Ames és kisebb társai rendkívüli népszerűségüket, majd az angol forradalom nyomában bekövetkezett az erdélyi protestantizmus talán legnagyobb forrongása a puritanizmus körüli harcokban.

A puritanizmus hatásának részletes nyomozása mellett a szerző a világi irodalomról sem feledkezik meg és e tekintetben dolgozatának legérdekesebb fejezete Francis Bacon magyarországi hatásával foglalkozik. Eredményei újaknak mondhatók, mert hiszen Kvacsala Jánosnak fél évszázadnál régebben megjelent előtanulmányát. (*Egy felfűzés a magyarországi filozófia történetéből*, Budapesti Szemle, 1891.) sajnálatosan elfeledte tudományos irodalmunk. Berg most Bacon hatását mutatja ki Zrínyi Miklós Vitéz hadnagyában és ismerteti Bayer János eperjesi rektor két atin könyvét, amely Bacon filozófiáját népszerűsítette nálunk (1662—3).

Berg nagyszabású tanulmányáról méltán mondhatja el a kritika a dicséret szavait. Gazdag anyagot gyűjtött össze, sok aprólékos adatát mégis széles irodalmi és történelmi perspektívába helyezi. Örömmel kell feljegyeznünk, hogy teljes és modern filológiai fegyverzetrel dolgozik, pedig a magyar anglistikában, mint fiatal tudományágban, ennek olykor sajnálatos hiányát éreztük. Világos előadása, jó bibliográfiája és indexe nagyban növeli a munka használhatóságát és szintén sajnáljuk az angol összefoglalás hiányát. Anyaggyűjtése — a kutatások jelen állásában és a filológia lehetőségeinek határain belül — teljesnek mondható. Az ilyen átfogó filológiai téma jóformán kimeríthetetlen és az elkövetkezendő kutatások még bizonyára újabb adásokat hoznak majd napvilágra. Az alábbiakban néhány kisebb pótlással egészíthetjük ki e nagy művet.

Berg figyelmét sajnálatosan elkerülte a magyar-angol kapcsolatoknak az az ága, ami a Magyarországon működő vendég-professzorok, Alsted, Bisterfeld és különösen Comenius személyén keresztül fonódott.¹ Ők hárman már korán kapcsolatba és levelezésbe kerültek a lengyel származású Samuel Hartlib-bal (1599—1662), Milton és Pepys barátjával, a nemzetközi protestáns kapcsolatok egyik legbuzgóbb fenntartójával,² aki Angliában a hasonló gondolkodásúak között kis tudományos kört hívott életre.

Comenius, aki maga is járt Angliában, 1650-ben Magyarországra utaztában találkozott Kanizsaival, a nagyszombati magyar lelképíztörrel

¹ Ezzel részletesen foglalkozik Kvacsala János: *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*. Századok. 1892; továbbá újabban Rácz Lajos: *Comenius Sárospákon*, Budapest, 1931.

² Életrajzát lásd *Dictionary of National Biography*, IX., 72—3, de ennél részletesebb adatok találhatók róla Kvacsala és Rácz idézett munkáiban.

s ez arra kérte őt, hogy írjon könyvet az independentizmus ellen, „mivel némely ifjak Angliából visszatérve az independentizmust ajánlgatják“. Kérésének eleget téve, Comenius csakhamar közrebocsátotta egy régebbi kéziratát, amit már az 1648-as angol nemzeti zsinatnak is megküldött *Independētia Aeternarum Confusionum Origo* (Lissa, 1650) címmel. Amint az 1661-ben megjelent második kiadás előszavában írja, Comenius „e művet némely magyarhoni testvérek kértére és kedvéért kinyomatta, mivel a magyar egyházakat néhányan, akik Angliából visszajöttek, zavar-
ták és a behozott rend kötelekeit feloldva independentizmust kez-
tek hirdetni“. Ez a műve azonban épp a sárospataki presbiteriánusok, Comenius legfőbb barátai és tisztelői körében ke'rtett visszatetszést és egyik oka lett annak, hogy Comenius rövid professzorkodás után távozott Patakról.³

Amikor II. Rákóczi György a szerencsétlen lengyelországi hadjárat következtében elvesztette trónját, majd a török ellen kényszerűt har-
cni, Comenius védőírást fogalmazott meg érdekében (*De principis Transylvaniae ruina. Informatio amici ad amicum*) és azt elküldte Hartlib-
nek meg angol baráti körének, amely arra törekedett, hogy Angliát és Erdélyt, a protestantizmus e két, messzi támaszát minél szorosabb kap-
csolatba hozzák. Hartlib nyomban kinyomatta a könyvet (1658) és futá-
rokkal juttatta el a francia és a svéd királyhoz, kérve őket, hogy járjanak
közbe a portánál az erdélyi fejedelem érdekében.⁴

Hartlibék ugyanis éppúgy hittek a kiliazmusban, akár Comeniusék és így közvetve ők is hatottak II. Rákóczi György irreális eszméktől veze-
tett protestáns külpolitikájának kialakítására.⁵ Drábik Mik'ós, a cseh testvérek Magyarországra menekült papja, aki jós'ataival és látomásaival
egyre sürgette Comenist meg Rákóczit, sok hívőre talált Angliában, Hartlib baráti körében. Így lelkesen hitt jóslataiban John Beale (1603–83,⁶
továbbá John Durie (Duraeus) is⁷ és bizonyára Hartlibék közreműködését
kell abban is keresnünk, hogy Drábik látomásait három angol fordítás és
egy átdolgozás ismertette meg a Szigetország protestáns közvéleményével.
Egyébként John Durie — akinek a működésével röviden Berg is foglal-
kozik — a két evangélikus fe'kezet egyesítése érdekében az erdélyi pro-
testantizmushoz is intézett fe'szólítást és ennek szövegét, majd az ezzel
foglalkozó fejezvéari zsinat aktáit két könyvben is kiadta.⁸

Végül Hartlib köréhez tartozott John Stoughton londoni lelkész,
Bisterfeld barátja (†1639), továbbá angliai tartózkodása alatt Tolnai Dali
János is. Tolnai jól ismert működését kellően méltányolja Berg Pál, de
hadd egészítsük ki szellemi képét még egy könyvvvel, ami szintén Hartlib
köréből került ki. Stoughton egyik könyvét ha'la után adta ki Hartlib
(*Felicitas ultimi saeculi*, London, 1640) és I. Rákóczi György fejedelemnek
ajánlotta, mint „Heroi pio, prudenti, forti, felici, pietatis et litterarum
Amatori, Protectori et Propugnatori incomparabili“. Külső formáját
tekintve nem egyéb, mint Tolnai Dali Jánoshoz kü'dött levél s az első
lapokon e sorral kezdődik: „Domino Tolneio, Hungaro-Transylvano,

³ Rác'z id. mű 39, 60 s köv. II.

⁴ Rác'z id. mű 244–5 I.

⁵ II. Rákóczi György külpolitikájáról, a kiliazmus erdélyi hatásáról és Drábik jóslatairól lásd Kósa János: *II. Rákóczi György*, Budapest, é. n.

⁶ Életrajza Dictionary of Nat. Biogr., II., 1–2.

⁷ Életrajza Dict. of Nat. Biogr., VI., 261–3; továbbá Kvac'sala, Szá-
zadok, 1892, főként 715, 798 I.

⁸ *Prodromus tractatum irenicorum*, Amszterdám, 1661, 22 s köv. II.
közli a felszólítást, a zsinatról pedig a *Concordiae inter Evangelicos quae-
rendae consilia*, 1654 c. könyve szól.

salutes omnes".⁹ Ami a tartalmát illeti, címe után kiliasta terméknek tekinthetjük, a szövege pedig Duriet, Comeniust és Bacont dicsőíti, mint egy új kor hírnökeit. Lapjain tehát összehalmozott a középkori kiliasmus a felvilágosodás filozófiájának előfutárjával.

Talán nem tévedünk, ha Baconnak a XVII. századi magyarságra gyakorolt meglepően nagy hatását ugyanebből a körből eredeztetjük, amint arra már Kvacala idézett tanulmánya is alapot adott. Hiszen Tolnai még Angliában megismerkedett Bacon bölcséletével és később, sárospataki professzor korában az ottani iskolában igyekezett bölcséletét meghonosítani. Ugyanide kapcsolódik Bacon-nak talán legkorábbi magyarországi említése: Bisterfeld levélben ajánlotta a tudós Rákóczi Zsigmond hercegnek Bacon: *De Dignitate et Augmentis Scientiarum* című művét.¹⁰

Az Angliában járt magyarok bő névsorát közli Berg. Hadd egészítsük ki Cseffei László nevével, aki 1628-ban fordult meg Londonban.¹¹ Egyébként Berg művének 63. lapján nyilván sajtóhiba lesz az, hogy Bakai Benedek 1608-ban járt volna Londonban; a helyes évszám: 1626. (Lásd Tört. Tár, 1885, 182—4.)

Edward Browne-ról, a Magyarországon utazó angol orvosról (1644—1708) Berg is megemlékezik; kár, hogy figyelmét elkerülte Róna Évának e tárgyba vágó szép tanulmánya.¹² Ezért tette Berg (műve 101. lapján) Browne magyarországi utazását 1660-ra, holott kétségtelenül 1669-ben járt itt. Browne híres magyarországi útírást Berg és Róna eltérő címmel és megjelenési évszámmal említi; a *Dictionary of National Biography*-ban pedig egy harmadik, némileg eltérő cím és megjelenési idő található. Mivel a törökori Magyarország életéről a távoli Nyugat csak kevés tudomással bírt, nem csodálhatjuk, hogy Browne könyve még nevezetes pályát futott be. Eckhardt Sándor kimutatta, hogy Voltaire a magyar történetre vonatkozó tudását részben Browne francia fordításából meríthette.¹³ Browne magyarországi utóéletét egészen a XVIII. század végéig követhetjük, amikor is Vajkovics Imre kalocsai kanonok a könyvek cenzúrájáról írt politikai rőpiratában még Browne egyik állításával száll vitába.¹⁴

Ugyancsak részletesen foglalkozik Berg Pál a tudós angol királlyal, I. Jakabnak magyarországi népszerűségével és *Basilikon Dóron*-jának hatásával. Jakab király magyarországi kapcsolataihoz nem árt felemlíteni, hogy levelet intézett Thurzó György nádorhoz (1610), amelyben a protestáns hit bajnokaként üdvözlő és további hitvalló működésre buzdítja.¹⁵ Ez a királyi megnyilatkozás egy magyar főúr felé valóban méltó bevezetője lehetett annak a szoros és élénk magyar-angol kapcsolatnak, ami a XVII. századot jellemzi!

Ezek a kiegészítő adalékok — amelyek csupán az újabb magyar irodalomra támaszkodnak és amelyeknek a gondos filológiai lenyomozására a jelenlegi könyvtári viszonyok mellett Magyarországon talán nem is lehet vállalkozni — nem csökkenthetik Berg Pál munkájának nagy értékét. Mindent összevéve elmondhatjuk róla, hogy igényeiben és eredményeiben egyaránt nagyjelentőségű munkával ajándékozott meg és munkáját bátran tekinthetjük anglisztikánk minta-darabjának.

Kósa János.

⁹ A British Museum példánya alapján leírja Rácz i. m. 28 l.

¹⁰ Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1649 dec. 19., Tört. Tár, 1888.

¹¹ Tört. Tár, 1881, 195—7.

¹² Angol filológiai tanulmányok. I. 28—39.

¹³ Eckhardt: *De Sicambria à Sans-Souci*, 1943, 211—2.

¹⁴ Vajkovics: *Decas dissertationum ecclesiastico-polit. de censoria librorum disciplina*, 1791. Idézi Concha Győző: *A kilencvenes évek reformszméi*, Budapest, 1885. 214—5 l.

¹⁵ Századok, 1870, 570—1.

Paul Berg: *British Influences on 17th Century Hungarian Literature.* Budapest, 1946, pp. 248.

This carefully documented study deals with the century when Calvinist theologians visiting Britain practically discovered British culture for the Hungarian public. At the beginning of the century Hungarian literature was influenced by writers in Latin, e. g. Walter Map, John Foxe, George Buchanan, Edmund Campion. From the sixteen-thirties the knowledge of English began to be spread by the theologians, some of whom tried to plant Puritan doctrines in the Hungarian soil. Among the Puritan writers William Perkins, Lewis Bayly, and William Ames became extremely popular in Hungary; among the secular writers the chief influence was that of Francis Bacon who was followed closely by a Hungarian philosopher writing in Latin. — The valuable material of this study has been supplemented with some facts by the reviewer, relating chiefly to the Hungarian connections of the circle round Samuel Hartlib and Amos Comenius.

J. Kósa.

Karinthy Ferenc: *Olasz jövevényszavaink.* Budapest, 1947, 48 l. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 73. szám.

Örömmel üdvözljük K. becsületes és elmélyedő munkáról tanúszkodó disszertációját, amely komoly lépés olasz jövevényszavaink régóta vajdó problémáinak megoldása érdekében. Közismert tény ugyan, hogy Kőrösi Sándor úttörő, de módszertelen kísérlete óta (Nyelvőr XIII—XVI) a magyar nyelvtudomány ezen a téren sem maradt tétlen, sőt egyes összefoglaló művek, így Bárczi Gézaéak a maga nemében kitűnő Szótejtő Szótára (1941), elvi síkon is megnyugtató eredményre vezettek, mindazonáltal nélkülözhetetlen szükség volt egy olyan szintézisre, amely az eddigi megállapításokat kritikailag megrostálja s a kétségtelenül vagy legalább nagy valószínűséggel olasznak tartható jövevényszavakat a megfelelő művelődési és történeti kapcsolatok keretébe helyezi. Ezt a bonyolódott, sokfelé ágazó s mindenekelőtt biztos kritikai érzéket igénylő feladatot K. általában tisztességesen oldotta meg: nem buzgalmán és körültekintésén, hanem elsősorban a Budapestben elérhető olasz nyelvészeti anyag hiányosságán múlt, hogy olasz dialektológiai téren eredményei még számos ponton kiegészítésre szorulnak. Így is egyik legfontosabb feladatát, a *feltétlenül* olasz eredetű, a *talán* olasz eredetű és a *nem* olasz eredetű szavak szétválasztását oly kitűnően oldotta meg, hogy az olvasó legfeljebb a bizonyító anyagnak aránylag igen kis térré való összezsúfolásán kénytelen sajnálkozni. Alighanem ezért maradtak el az utalások is egyik fejezet anyagáról a másikra: *lándsa* „adattárával” kapcsolatban az olvasó kíváncsi lehet pl. a *cs > ds* (helyesebben *dzs*) zöngésülés kronológiájára, a szerzőnek erre vonatkozó nézetét azonban csak a szövegutatóban való némi keresgélés után tudhatja meg (21. l.). Az embernek sokszor az az érzése, hogy az egyes szavakra vonatkozó tudnivalók szét vannak szórva, holott a tömörítés, az azonos elemekre tett megjegyzések összefogása a munka világosságát növelte volna. Ime néhány részletkebe menő észrevételünk is: K. helyesen jegyzi meg, hogy a *piac* szavunknak valamennyi jelentése az olasz *piazza* jelentéskörének átvételével magyarázandó, a „*vicus*, Dorf” jelentés kivételével (11. l.). Nézetünk szerint ez a XVI. sz.-ban felbukkanó jelentésváltozat valószínűleg *vásár*, *vásárhely* szavaink hatása alatt keletkezett (v. ö. még a német *Markt* s a román-szláv *târg*, *Târgoviște* hasonló jelentéskéjlődésével). — *Rizma*, *rizsma* esetében (21. l.) helyes a velencei környéki, pontosabban „veneto” *š*-ejtésre való utalás (23. l.), azonban a magyar alakok kettősségére is kellene valami magyarázatot találni. — *Alaputréta* (13. l.) a maga nem palatizált *l*-jével minden bizonnyal *olla*

s nem *oglia* alakot tükröz: helyes lenne erre a körülményre nyomatékosabban utalni az adattári részben is. — *Digó* szavunk (15. l.) nemcsak az „olaszországi magyar ka'onanyelvben jelent 'olasz férfit', hanem sokkal szélesebb körben: Olaszországban levő magyaroktól sűrűn hallottam 1929-ben és 1938-ban, mégpedig olyan szóelemként, amelyet adatközlőim még itthon Magyarországon ismertek meg s azután később odalent, a környezet hatása alatt gyakorta használtak. — Nem lehet fenntartás nélkül olasz c'emeink legújabb rétegébe sorozni a *raffinált* „ravasz“ szót (16. l.); nézetünk szerint inkább a német *raffinirt* „ravasz, cseles, kitanult ravasz“ (Ballagi,⁵ 1881) átvételével van dolgunk, sőt esetleg a szónak technikai jelentése is német eredetű. Itt említjük meg, hogy Beke Ödön, szíves szöbeli közlése szerint, továbbra is inkább német, mint olasz eredetűnek hiszi a *datolya* szavunkat (v. ö. 14. és főleg 20. l.). — *Kóstál* szavunk c'terjedési köre természetesen nemcsak „Dráva, Baranya és Eszék“ vidékére szorítkozik (15. l.); megvan pl. a Szamosháton is (Csűry I, 539), sőt úgy sejtjük, a XIX. századi nyelvben általában közmagyarnak mondható, enyhén népies izzel. — Végül megjegyezzük, hogy *fátyol* szavunkat nem igen lehet elszakítani a vele feltétlenül rokon *patyolat*-tól: a bizánci, illetve délszláv eredet lehetőségét továbbra is figyelembe kell vennünk.

Gáldi László.

François Karinthy: *Les mots d'origine italienne en hongrois.*

Le remarquable essai du jeune auteur mérite toute notre attention: il témoigne d'un esprit critique peu commun et d'une sage modération. Quelques corrections et additions s'imposent, mais elles ne diminuent nullement la valeur de cette excellente thèse de linguistique.

Ladislas Gáldi.

Dezsényi Béla: *Magyarország és Svájc.* („Hazánk és a nagyvilág“ VI.) Budapest, 1946. Teleki Pál Tudományos Intézet. 274 l.

A magyar történetírás és irodalomtörténet, több évtizedes munkával, mondhatni, a legapróbb rész etkérdésekig felkutatta kultúránk külföldi kapcsolatait. Az igen nagyszámú részletmunkákból azonban — melyek egyes tényeket elszigetelten vizsgáltak, megelégedve legtöbbször azoknak pusztá megápitásával — nem kerekedtek ki a mai napig nagyobb igényű, a tényeket magasabb egységbe foglaló, értékelő, a magyar szellemi élet történeti folyamatába építő tanulmányok. A Teleki Intézet által megindított sorozat tehát különös figyelmet érdemel hézagpótló jelentősége miatt.

Hogy a fentemlített összefoglaló munkák ily későn jelentkeznek, annak nem utolsó sorban az lehet az oka, hogy az ilyen természetű szintetikus művek, ha többet akarnak nyújtani a szakirodalom pusztá résuméjénél, igen jó szemmértéket és nagy jártasságot kívánnak meg a szerzőtől mindkét ország történelmében. A részletmunkákban felhalmozott anyag bősége és aprólékossága perspektivikus csalódásokat okozhat. A teljességre való törekvés, mely egyik lényeges feltétele e munkáknak, nehezen egyeztethető össze a helyes arányok szemmeltartásával.

Egy másik veszély, mely az előbb említetthez kapcsolódik, az, hogy a „hatáskutató“ könnyen egyoldalúvá válik és az szellemi mozgalmak igen bonyolult szövevényéből, melyeket igen nehéz és sokszor lehetetlen egy fő dráizilag meghatározott területhez kötni, önkényesen a maga kutatási területéhez csatol egyes elemeket. Ki tudná megmondani, hogy Rousseau mennyiben volt svájci és mennyiben francia a magyar korársak szemében? Küönösképen nehéz ez a kérdés Rousseau hatásának nemzetiségi vagy éppen geográfiai meghatározásával kapcsolatban, ha már geográfiai szempontból tagoljuk Magyarország külföldi kapcsolatainak történetét.

Dezsényi Béla személyében, aki a magyar-svájci kapcsolatoknak legszakavatottabb kutatói egyike és aki komoly munkásságot tud felmutatni e téren, kitűnően oldotta meg azt a feladatot, mely elé témaja állította. A legapróbb részletekre kiterjedő figyelme nem hamisítja meg arányérzékét. Könyve valóban a svájci-magyar kapcsolatok kis enciklopédiája, melyben az érdeklődő, a nagyon praktikus felépítésű szerkezet segítségével, könnyen tájékozódhat. A tárgymutató és a kiterjedt bibliográfiai függelék még teljesebbé és bővíthetőbbé teszik a könyv által adott ismeretanyagot. — Kár, hogy a bibliográfiai összefoglalás — a külföldiek számára — nem áttekinthetőbb formában készült el. Nagyon hasznos lett volna egy francia nyelvű összefoglalást csatolni a munkához, melyben felsoroltattak volna a svájci-magyar kapcsolatok fontosabb adatai, dátumai, a lefordított munkák s ezek megjelenési évei, kiadásainak száma stb.

Az adatok méltatása, kulturális jelentőségüknek végleges formában való kiértékelése, a könyv kis terjedelme miatt nem volt teljesen lehetséges. De a Magyarországra svájci forrásból vagy svájci közvetítéssel érkező idegen eredetű szellemi áramlatokról (Voltaire) teljes képet kapunk. Tisztán láthatjuk — hogy csak az irodalomtörténeti és szellemtörténeti vonatkozásokra szorítkozunk — Svájcnak és a főleg genfi körökkel érintkező magyar protestantizmusnak a fontosságát a felvilágosodás eszméinek Magyarországra való közvetítésében. Dezsényi könyvét olvasva részleteikben is világosan látjuk azokat az okokat, melyek bizonyos „genfi” színezetet adnak a magyar felvilágosodás egyes rétegeinek.

Méltóképen fejezte volna be a kis kötetet egy áttekintés — melynek hiánya semmit sem von le a mű értékéből, de amelyet a szélesebbkörű közönség szívesen fogadott volna, egy rövid áttekintés a svájci-magyar kapcsolatok történeti változásairól, szorosabbra fonódásáról, majd meglazulásáról, valamint ezeknek gazdasági, politikai, ideológiai stb. okairól.

Kenéz Ernő.

Le livre de M. B. Dezsényi, paru dans la série intitulée „Notre patrie et le monde“ (publiée par l'Institut P. Teleki), est une véritable petite encyclopédie des rapports culturels, politiques, et économiques qui ont lié la Hongrie, depuis bien avant la fondation de la République Helvétique, à ce carrefour culiurel de l'Europe Centrale. Cet ouvrage, qui embrasse l'histoire de ces rapports des commencements jusqu'à nos jours, se fait remarquer par l'exactitude et le caractère minutieux de sa documentation — (M. Dezsényi utilise là très souvent les résultats de ses secherches personnelles) — ainsi que par la justesse du jugement de l'auteur sur la valeur relative des faits, du point de vue de l'ensemble de notre histoire. Il est à regretter que ce manuel très utile ne soit pas suivi d'un résumé en langue française, et qu'il reste ainsi inaccessible au public suisse.

Ernest Kenéz.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Museum Helveticum, szerk. Olof Gigon; Benno Schwabe & Co. Verlag, Basel; 1944, 1945, 1946 (idézve: 4, 5, 6).

Svájc három nyelvvel a címlapon, de csak német és francia nyelven írt bevezetőkkal és cikkekkel, ez az előkelő köntösben, negyedévenként megjelenő okortudományi folyóirat, a legborzalmasabb háború csúcspontján, akkor indult meg, amikor már az európai tudomány életeért kellett aggódni; amikor legjobban elkelt valóban a figyelmeztetés, hogy van mégis egy kötelék — az antikvítás szellemének a közös öröksége —, amely összetartja Európát s a legpusztítóbb fegyverekkel sem téphető szét. Ezt az örökséget átmenteni, a kontinuitást mindenáron tartani és a háborúsújtotta országok tudósainak majdani Wartburgba-megtérését elősegíteni: ez volt itt a Svájc kulturális hagyományaihoz méltóan kitűzött és maradéktalanul szolgált cél.

Nem véletlen, hogy a folyóiratot a kitűnő A. Debrunner, az 1943-ban elhunyt, éppoly kitűnő, zürichi E. Schwyzerről szóló megemlékezéssel nyitja meg: a hagyományok és a tudósok jelen megoszlása szerint is, valóban, ez a legfilológiaiabb problémakör, a nyelvészet, kínálkozott a svájci kutatók legsajátosabb területének. Így adta ki apja hagyatékából Schwyzer fia ennek „Ein Nachzügler der griechischen Komparativa auf — *ίων*“ (5) és „Ein armenisch-griechisches Nominalsuffix [g. *-ola-* arm. *-awl-, -ola-*, pl. *μαιολης-* típusban] (6) c. régebbi dolgozatait; és így foglalkozott Debrunner, mingyárt az 1. füzetben — „Verschobener Partizipialgebrauch im Griechischen“ címen — az ú. n. „Café chantant“ (m. „háló-szoba“) típus görög eseteivel (pl. *το ἀποῦν μέρος*, 'der darauf entfallende Teil'; *ὁ καθήκων, προσήκων* 'der dem es zukommt'; *ἐπίδηλος*, 'einer, an dem etwas sichtbar wird' stb.), amiknek mentén érinti természetesen az indg. *-to-* képzős, sokszor part. perf.-má válandó adj.-ok act. és pass. értéklehetőségét is; később pedig (6) „Homerica“ címen — többek közt — annak bizonyításával, hogy az *ἰὼν ἡμέρη* jelenti költőnknek az élő kifejezést, az *ἡμέρη*-t legfeljebb mint metrikailag kényelmes relictumot használja (a napot jelentő szó elhagyásával alkalmazott rendszámnév majdnem mindig fem.!). Ugyanő adta ki „Graeca“ címen (4) az 1938-ban elhunyt, baseli J. Wackernagel két apróságát is (az *ἀρ ἰσολον* „absolutivum“ és a *προμήθεσσι* alak) s az ő tanítványa az az Alfr. Bloch, akinek finom és mély, baseli habilitációs előadását: „Über die Entwicklung des Ausdrucksfähigkeit in den Sprachen des Altertums“ [zsidó, óind, gör., lat.] (4) tágitandó úttörésnek tekintjük. Mellettük ugyanezt a nívót garantálják: a „Handbuch“ révén is elismert Manu Leumann, három adalékkal, ú. m. „Gruppierung u. Funktionen der Wortbildungssuffixe des Lateins“ (4; méltó és házagpótló!); „Der lateinische Genetiv Achilli“ (5; az *-es-*re végződő idegen nevek flexiójának képzéskérdései) és „Unregelmässige griechische Steigerungsformen“ (5; igen sok tanulással); a neuchateli iskolafő M. Niedermann,* „Ghost words“ c. (5), szép és komoly dolgoza-

* Barátai és tanítványai egy *Mélanges* címen kiadott kötettel 1944-ben ünnepelték meg 70. születésnapját.

tával, amely joggal hívja fel a figyelmet a „mots-fantomes“-ra (amik másolók vagy kiadók tévedésének köszönhetik létüket) s köztük ezúttal főleg a lat. celtis- (= 'ciseau')-ra, (amelynek különös kultúrtörténeti érdekessége, hogy a XV. sz.-i német humanista, Conrad Pickel latinizált nevének a problémája is); a mindig érdekes E. Risch, akinek ugyancsak három kontribúciója közül — „Betrachtungen zu den indg. Verwandtschaftsnamen“ (4); „Griechische Komposita von Typus $\mu\epsilon\omicron\omicron-\nu\acute{\iota}\kappa\tau\omicron\varsigma$ und $\delta\upsilon\omicron-\rho\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\varsigma$ “ (5); „Sprachliche Bemerkungen zu Alkaios“ (6) [frgm. 78, Diehl² v. 7 s.] — legnagyobb érdeklődésre kétségkívül az első tarthat számot (a „nagycsalád“ rokonságneveivel tudvalevőleg R. Thurnwald, nálunk Fél Edit foglalkozott); végül a mindenkép méltó „vendég“, a svéd D. *Tabachowitz*, aki most is (l. fent 138 k.!) „Phénomènes linguistiques du vieux grec dans le grec de la basse époque“ (6) c. terjedelmes tanulmányában olyan vulgáris ógörög kifejezésekre figyel, amelyek a bizánci görögségben közönségesen használtak lettek. Kivülök: Pierre *Schmid*, „Zum Geschlecht vom *dies* im Spätlatein“ (4); O. *Hiltbrunner*, „Ein plautinisches Wortspiel“ (Stichus 173) (5); és Th. *Knecht*, „Geschichte der Komposita vom Typ $\tau\epsilon\rho\omega\iota\upsilon\beta\rho\omicron\tau\omicron\varsigma$ “ [a Kr. e. ó. sz.-tól Nonnosig] (6) ugyancsak értékeset kontribuíáltak.

Számunkra legalább, ezeknél a nyelvészetiéknél is jelentősebbek (1) azok a művészettörténeti dolgozatok, amelyek egy új, mintegy két évtizedes kutatási irány eredményeit és módszereit revelálják. Ennek az iránynak, amely főleg az óattikai archaikus művészet kronológiai mozzanatait igyekszik a legszélesebb összehasonlító alapokon megkülönböztetni, kétségkívül K. *Scheffold* baseli professzor a vezetője. „Die Tyrannenmörder“ (4) és „Neues zur Gruppe der Tyrannenmörder“ (5) c. dolgozataiban a Harmodios—Aristogeiton-csoport elveszett régi és régies Antenor-féle első feldolgozásának és a felépítésében újjáalkotott s csodálatosan elmélyített Kritios—Nesiotes-féle ismeretes szoborműnek viszonyát igyekszik tisztázni; míg a szorosan összefüggő „Kleisthenes, Der Anteil der Kunst an der Gestaltung des jungen Freistaates“ c. (6), reprezentáló jelentőségű összefoglalásában, in extenso mutatja ki, hogy egyfelől a szabad athéni állam szelleme hogyan jutott mythikus kifejeződésre egy sor műalkotásban — már a felszabadulás előtt Delphoi Apollon-templomában és Theseus-eposzában, utána pedig a Zsarnokölők szoborcsoportjában, az Akropolis Propylaiáiban, a Theseusepopea kiegészítésében (vagy egy önálló Amazonköteményben?), Theseus szentélyében és a de phoi kincsesházban* —; és másfelől, hogy a fejlődő demokrácia egyes fázisait s ezekkel a létrehozó Kleisthenes alakját hogyan teszik — pozitíve az ebbe a tengelybe eső, negatív éppen a más szellemi irányokban fogant, e korbéli — műalkotások világosabbá. Ugyane vezérelv irányában halad W. *Deonna* „La libération de l'Art grec: du primitivisme au classicisme“ (4) c. dolgozata (fejezet a „Du miracle grec au miracle chrétien“ címen megjelenendő munkából); más irányban, de nem kevésbé jelentős G. *Méaulis*-nak — a „Les chefs-d'oeuvre de la peinture antique“, 1939. szerzőjének — „La composition de la peinture de la 'Villa des Mystères' à Pompéi“ c. (5), az Item-villa legszebb és legenigmatikusabb antik freskóiról szóló, nagyvonalú és szép megfigyeltési kísérlete. Egyebekben, noha merőben különböző szempontból (2), ugyanígy jelentős számunkra az, az esztétika rokon köréből, szerencsésen egymás mellett kiadott két

* Theseus jelentőségének kérdéseit előzőleg különösen H. Herter revideálta: „Theseus der Ionier“, Rh. Museum 85, 1936, 177 kk. 193 kk.; „Theseus, der Athener“, 88, 1939, 244 kk. 289 kk. és „Theseus und Hipolytos“, 89, 1940, 273—292 (irodalommal), majd „Griechische Geschichte im Spiegel der Theseussage“, Die Antike 17, 1941, 209—228. c. dolgozatában (illusztrációkkal).

tanulmány, amelyeknek Euripides Iphigeneiaja áll a középpontjában (5, 87—122. ll.). A. *Bonnard* „Iphigenie à Aulis. Tragique et poésie” címen szorosabban esztétikai (lyrai) síkban és inkább felvetve, mint kidolgozva, a tragikus és poétikus elemek viszonyát, vagyis a tragikus költészet legfontosabb problémáit érinti, míg Anna *Tumarkin* „Die Kunsttheorie von Aristoteles im Rahmen seiner Philosophie” címen, az évfolyam talán legjelentősebb tanulmányában, a tragédia elméletének legszélesebb filozófiatörténeti, tudományos, objektív alapjait építi ki s közben mint az Aristoteles felfogása szerint legmintaszerűbbet ismeri fel szükségkép — az Iphigeneiát. Aristoteles „Poetike”-ja nevezetesen, szerzőnő felfogása szerint, csak egy szerves és következetes pillére Aristoteles — a Platon-féle idealizmus ellen kiélezett — generális világfelfogásának.* Így biztosít, az egész Aristoteles-féle konstrukció földönjárásának megfelelően, a stagirita tragikus katharsis-elmélete, mint a Platon-féle filozófiai katharsisgondolatnak ellenképe, egészen különös szerepet a költészetnek s így lesz a tragédia általában, az Iphigenia talán legfeltűnőbbben, az a nagy vigasztaló és szorongás-eloszlató, amely annak művészi megéreztetésével szerez boldogító tudatot — hódvít —, hogy a Sors, minden borzaimassága ellenére, *mindenkít* sujt és így nem igaztalan az egyes emberrel. Nem is látjuk valóban, e kitűnő, gondolatkeltő studiumnak más fogyatkozását, minthogy — a peripatetikus romokon át — nincs kiéptve legalább Horatiusig; amit most Herculanum ajándéka: a Philodemos-traktátusok, Rostagni Aristoteles - és Horatius-kiadásai stb. valahogy már talán lehetővé tennének.

A művészettörténetiekhez kapcsolódva és a fontosságban következő történeti cikke előtt, tanácsos az ezeknek csak kis részét kitevő érmészeti és rokon tanulmányokkal foglalkoznunk, amelyek az új, összehasonlító művészettörténet felől természetes átmenetet alkotnak a sajátosan történeti tárgyúakhoz. Ilyen cikk K. *Schefold*-é „Ein Bildnis-medailion der Zeit Justinianus” (5), amely egy magántulajdonban levő, eddig ismeretlen elefántcsontreliefben vagy típusában, tehát egy kerekmedaillonban találja meg az ismert oviedoi elefántcsont-diszdiptychon képének (R. Delbrück, Consulardiptychen, 150. k. 33. tábla) a mintáját,* amely kétségkívül a „praefectus praetorio per Orientem” Apiont ábrázolja. De ilyen méginkább Herb. A. *Cahn* „Zu einem Münzbild des Augustus” (4) és főleg „Zur frühhattischen Münzprägung” (6) c. értekezése; utóbbi egy különös jellegzetességgel a határon álló kérdésről, az ú. n. γλαυκός egy legrégebbi specimenjéről. Míg t. i. az Athene-fejes/baglyos tetradrachma-típust még C. T. Seltman is Peisistratosnak tulajdonítja, Cahn egy (magántulajdonból reprodukált) nyers és barbár tetradrachmát, (amelyen az arcra rárakott démonikus szem bizonyos egységet teremt a „γλαυκῶπις” istennő emberi és bagolyalakja közt), minden írott forrástól elvonatkozva s csupán egyéb műalkotásokkal való stílusrokonosság alapján vizsgálva: az Athene-kép bárdolatlan fenségének rokonait Kr. e. 600 körül az ú. n. Sunionkuros szobrában és az aiginai tál (Berlin) alakjai közt véli, nemcsak egyes vonásokban, hanem alapgondolatban is felismerni. Mint ahogy az irodalmi hagyomány nem is tud semmit Peisistratos pénzverő tevékenységéről, holott legalább I. G. Milne, az Aristoteles-féle Ath. pol.

* Az elvhez v. ö. A történetírás értelme és értéke c. dolgozatunk (Szellem és Élet 1938) 11. jegyzetét.

* Kínálkozó gondolat, hogy ha az ú. n. contorniatákban Alföldi után (v. ö. fent 1944: 69) az újév szerencsés inaugurálását célzó pseudomone tákat kell látnunk, a Schefold szerint keleti (alexandriai) eredetű elefántcsont medaillonok és consulok stb. inaugurálásához készült diszdiptychonok képmásai is: vagy ama római korszokás befolyását is tanúsítják vagy a régi pénzek ilyen alkalmazására is a Kelet hathatott.

10. c.-ban vitatott helyet a Solon pénzreformjáról, már a tetradrachma-veréssel hozta össze, illetve az αἰεσις νομισματος homályos kifejezését ennek bevezetésére vonatkoztatta (ὥν δ' ὁ ἀρχαῖος χαρακτήρ διόρα. νομ.). Őt követi Cahn; de míg Milne, közel akarván maradni Peisistratoshoz, Solon utazása utánra tette a reformot (jóllehet ez Aristoteles és forrása, Androtion szerint is, törvényhozásával állott összefüggésben), addig Cahn Solon archonsága évére (594/3) teszi a pénz bevezetését. Így ez a tetradrachma egyszerre forradalmasította Athén pénzügyeit, teremtetette meg a városvédő istennő új típusát és adta a pénzerméeknek általában máig élő sémáját: elől az (isten)fő és a már művészileg kiképzett hátlapon a cimer; annak ellenére, hogy az athéni eupatridák konzervativizmusa és Korinthos, a VI. sz.-tól a hellenizmusig, a megfordított sémát igyekeztek elfogadtatni. Ez a tetradrachmon annak a pillanatnak a történeti dokumentuma, amikor Solon az attikai államot a hellen mintavárossá volt avatandó. — A már sajátosan történeti dolgozatok közül egyes történetírók portréjának a restaurálásával foglalkoznak: V. Martin „Le traitement de l'histoire diplomatique dans la tradition littéraire du IVe siècle avant J.-C.“ c., kemény Xenophonkritikája (4), amely a Κοινὴ εἰρήνη kérdésének minuciózus tárgyalása kapcsán bizonyítja e történetíró szűk látókörét és alacsony történetírói rangját: „complète imperméabilité à l'égard de tout sentiment panhellénique“ (a „Hellenika“ írója nem látja a maga kora legjellegzetesebb aspirációit, amit egy Diodoros és Plutarchos is jól látnak!); E. Dutot „De la fidélité à soi-même d'après Tite Live“ (5); Liviusnak mint írónak és lélekbrázolóknak jellemzése; főleg III, 36, 1 meg 41, 9 és XXXVII, 57, 13 alapján) és Fr. Lämmli „Sallusts Stellung zu Cato, Caesar, Cicero“ (6); némi új anyag Sallustiusra, mint a „sous-entendus“ igazolt mesterére és a címben jelzett nagy írókra és politikusokra vonatkozóan). Más, t. i. értékes forráanyagot hoz H. Metzger, „Zur Stellung der liturgischen Beamten Agyptens in frühromischer Zeit“ (5) és „Zur Tempelverwaltung im frühromischen Agypten. Zwei Papyri aus der Sammlung Erzherzog Rainer in Wien“ (6) c. két kontribúciója: a Pap. Graec. Vind. 25824 a és b-nek (saec. I/II. p. Chr. n.; az érintkező Pap. Amherst 65. új kiadásával), ill. 1373 és 24494-nek, a vallástörténetet is közelről érdeklő editio princepsai, fordításai és kommentárjai. Szorosan történeti tárgykörben, a Rubicon identifikálása kérdésében, Marco Fantazzi gondolatait építi tovább P. Aebischer „Considérations sur le cours du Rubicon“ (4); O. Réverdin arra figyelmeztet — „Remarques sur la vic politique d'Athènes au Ve siècle“ (5) — hogy a modern demokrácia terminusai legtöbbször nem felelnek meg az ókori demokrácia valóságának; míg R. Muth „Forum suarium“ (3) c. értekezésében nemcsak egy fontos topográfiai és művelődéstörténeti kérdést tisztáz, hanem elsőnek pillantja meg a ὡς περ ἐν Συὼν ἀγορᾷ közmondásos fordulatát is; Ch. Favez pedig „Une famille gallo-romaine au IVe siècle“ (6) címűben, nemcsak Decimus Ausonius családjáról szól, hanem a Mosella szerzőjét illető irodalomtörténeti érdekű adataival, kitűnően egészíti ki E. Galletier egyidőben a Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 1946. 2. sz. 21–29 ll. (v. ö. fent 1947: 137) megjelent konferenciát: „Sur le Limes rhénan, Évocations littéraires“-t is.

Értékben ezekkel a történelem köréből vett dolgozatokkal legalábbis egyenrangúak a sokszor feltáratlan fejezeteket tisztázó *filozófiaiak*, amelyek közt kétségkívül a szerkesztő O. Gigon dolgai a legjelentősebbek: „Zur Geschichte der sogenannten Neuen Akademie“ (4); „Antike Erzählungen über die Berufung zur Philosophie“ (6); érdekes-érdemes összeállítás és analysis azoknak a toposoknak, amelyekkel az antik filozófus-életrajzok variálták a filozófusok filozófusokká-válásának történetét) és a nagyarányú kezdet: „Xenophons Apologie des Sokrates I.“ (6, 210–245 ll.; amihez v. ö. Eranos Rudbergianus, 131–152 és fent 1947: 138.). Kár, hogy helyünkhez képest sem ezekkel nem foglalkozhatunk bővebben, sem azokkal, amelyek Platon vagy Plotinos kérdéseit érintik, mint: W. Muri

„Das Wort Dialektik bei Platon“ (4); F. Lassere „Ἑρμῆτικοὶ λόγοι“ (4; Platon Symposiona és Phaidrosa forrásaihoz); K. Dürr „Moderne Darstellung der platonischen Logik, Ein Beitrag zur Erklärung des Dialoges „Sophistes“ (5), illetőleg: W. Theiler „Plotin und die antike Philosophie“ c. (4; bemutatkozó előadás a berni egyetemen) és H.-K. Schwyzer (a nyelvész fia), „Die zwiefache Sicht in der Philosophie Plotins“ c. (4; A. H. Armstrong és Fr. J. Brecht eredményeinek felhasználásával készült) tanulmányai. Itt csak, mythológiai összefüggései alapján és a magunk érdeklődési iránya szerint, Ed. Tieche „Atlas als Personifikation der Weltachse“ (5) c. dolgozatára azért térünk ki, mert ez állítólag csak mellékterméke egy az a 53 k. Atlasképéről készülő és megjelenendő nagyobb studiumnak és mint ilyen bizonyítja, hogy a világtengely vagy pythagoreista vagy anaxagorasi alapokból, az V. sz.-ban, tehát Aischylos korában már kész fogalom, a Homerosmagyarázók és mythographusok közkincese volt, (akiknél Atlas már nem *χει* hanem *συνεχει* a világmindenséget úgy, hogy a „kultikus“ (?) égoszlop gondolata teljesen háttérbe szorult). Ha ugyanis Aischylos híres Atlasversei, Prometheus 348, mégsem a filozófiai Atlasallegoria hatását mutatják (szín: a világ nyugati vége; holott a tengely helye középén volna!), akkor ez csak amaz „ausztráliai“ színezetű mythológéma* következményének tekinthető, illetve: a „tulajdonképeni“ a 53-tanulmánytól csak annak a kozmogonikus mythosnak igazolását várhatjuk, amelyet *μὴ Ἀτλας ὀλοοφύων*, Philol. Wochenschr. 1926, 585 kk. és főleg Kronos und die Titanen, Studi c. Materiali 1932, 48 kk. és 189 kk. olvasható studiumainkban rekonstruáltunk.

Az olvasóink előtt hasonlíthatatlanul érdekeltőbb irodalomtörténeti dolgozatok közül a görög vonatkozásúak a jelentősebbek ezek közül is legjelentősebb P. von der Mühl „Die Diapira im B der Ilias“ (6) címűje; még ha az a gondolat, hogy Homeros „átfesti“ („Überdichtung“) a régi költeményeket és az az elv, hogy az új szín alól a régi állapotot láthatóvá lehet tenni, nem is nagyon új éppen. Filológiai értéke van ugyane szerző W. Theillerrel együtt adott kis kontribúciójának: „Das Sapphodedicht auf der Scherbe“ (6), mint az először Medea Norsától (1937), majd mások által többször is kiadott szöveg rekonstrukciójának és méltatásának. Másfelől Fr. Stoessl, „Die Phoenissen des Phrynichos und die Perser des Aischylos“ (5) cím alatt valóban izgató és értékes képet ad Aischylos újszerű gondolkozásmódjáról, szellemi-politikai látásának, cselekvésmálmálásának stb. a haladott-voltáról. Végül — a görögöt és latint egyformán érdeklően — Fr. Wehrli „Horaz und Kallimachos“ cím alatt (4), G. Pasquali nagy tette (Orazio lirico, 1920) után a Horatius „kallimachosi“ (hellenisztikus) igazodását lehetővé tevő elméleti előzményeket teregette ki. Tisztán római területre visz Denis von Berchem „Messalla ou Messalinus“ (5) és „La publication du De rerum natura et la VIe Eglogue de Virgile“ (6) c. dolgoival, melyek közül előbbi a Messalla-panegyrikushoz ad szempontokat, utóbbi a Kr. e. 40-ben keletkezett 6. ecloga „könyvújdonságrevűjéből“ (v. ö. Leo, Hermes 1922, 22) Lucretius és Gallus akkori újságát hozza ki és ebből von le messzemenő következtetéseket (38 k. l.); míg R. Preiswerk „Sententiae in Caesars Commentarien“ (5) — I. D. Craig és H. Oppermann nyomán — Caesar-nak, az írónak jobb megértéséhez nyújt adalékokat; G. de Plinval pedig „A travers le Livre II. des Georgiques de Virgile“ (4), e könyv néhány, máig problematikussá helyének (9—13, 23—25, 299—302, 467—474 sorok stb.) próbálja a magyarázatát.

* Ezt mint „prae hellén“ mythost igazolja Willibald Staudacher, „Die Trennung von Himmel und Erde, Ein vorgriechischer Schöpfungsmythos bei Hesiod und den Orphikern“, Tübingen 1942 c. munkája is, amelyre visszatérünk.

A teljesség kedvéért: van néhány a korai kereszténységre és a kései latinságra vonatkozó közlemény is. Ilyen a már említett v. Berchemtől „Le 'De pallio' de Tertullien et le conflit du Christianisme et de l'Empire“ (4), Faveztól „Les Epistulae 92, 259 et 263 de Saint Augustin“ (4); J. D. Burgertől „L'énigme de Barnabas“ (6; a levél lehet csakugyan Barnabásé, 70–75 közt íródott, az evangelizáltak kiléte bizonytalan). Ilyen másfelől a már szintén bemutatott Niedermann-nak „Vegetanium“-a (4) és F. Saeahelin kis cikke „Felicior Augusto, melior Traiano“ (4), amely szerint az „esto“ helyett „es“-t kell állítmánynak odaérteni.

Végül mi, háborúutáni magyarok sokat megtudhatunk a könyvismertetések, hírek és hirdetések rovataiból is. Itt olvasunk az Editiones Helveticae görög és latin sorozatának hiánypótló megindításáról (benne jelent meg többek közt v. der Mühl Odysssea-kiadása, 1946); Pisani kritikai Theokritos-kiadásának és fordításának megjelentéről (1946); több, a római jog spanyol renaissanceát tanúsító publikációról (Perez-Peix, 1943; Suarez 1944); a Thesaurus Linguae Latinae egy bajor benedekrendi kolostorban sértetlenül megmaradt anyagáról (a munka a háború alatt is folyt), ill. a Maximiliancumba való visszatérés és a nyomás jelen nehézségeiről; stb. Az ismertetések közül mint cikket-érő speciment, legalább egyet, A. Debrunner kritikai megbeszélését tartjuk fontosnak kiemelni P. Chatrainc nagy teljesítményéről, a „Grammaire Homérique (phonétique et morphologie)“-ról (1945), amely az újonnan indult *Collection de philologie classique* 1. száma gyanánt jelent meg.

Marót Károly

*

Le critique passe en revue les articles parus dans les trois premiers volumes (1944–6) du nouveau périodique suisse, intitulé Museum Helveticum.

L'importance de l'école suisse est évidente dans le domaine de la linguistique et de l'histoire de l'art. Ch. Schefold cherche à jeter les bases d'une conception nouvelle de l'époque archaïque de l'art en Grèce et par là à une appréciation inédite du cycle des légendes relatives à Thésée et au rôle historique de Clithène. Mlle A. Tumarkin insiste, dans une étude brillante, sur la cohérence organique de la Poétique d'Aristote avec son système philosophique général; cette manière de voir, qui, depuis des années, est aussi la nôtre, lui permet de faire maintes constatations frappantes.

Sans vouloir entrer dans les détails des études philosophiques (ceux de M. O. Gigon sont les plus remarquables), nous tenons à signaler ici l'article de M. Ed. Tietche, sur „Atlas als Personifikation des Weltachse“. Nous nous voyons obligé de souligner que la solution de ce problème n'est pas à chercher dans des spéculations secondaires et quelquefois trop hardies du pythagoréisme et de l'orphisme du Ve siècle, mais uniquement dans le mythologème primitif qu'on retrouve dans α 53 ss. (Cf. Ph. W'o. 1921, 585 et suiv. et SMSR 1932, 48 et 189 ss), c'est-à-dire dans l'histoire des religions. Cette remarque est d'ailleurs presque inutile, car le projet d'une telle investigation a déjà été envisagé par l'auteur lui-même; c'est seulement la mise en pratique qui reste à faire.

Un spécimen de „λαυρεες“, publié la première fois et les explications que H. A. Cahn y ajoute méritent pleinement de captiver l'intérêt des spécialistes. On a l'impression qu'il y a une sorte d'affinité latente entre le type du relief d'ivoire en propriété privée, publiée pour la première fois par M. Schefold, et les médailles „contorniates“, interprétées par A. Alföldi „Die Kontorniaten“, Festschrift der Ung. Numism. Gesellschaft, 1943.

Les papyri publiés par M. Metzger représentent une contribution importante aux sources historiques. L'étude de Ch. Favez sur „Une famille gallo-romaine au IVe siècle“ est complétée par celle du E. Galletier „Sur

le Limes rhénan“, *parue en même temps à peu près, dans le Bulletin de l'Association Guillaume Budé* (1946, p. 21 et suiv.).

P. von der Mühl, Fr. Stoessl etc. ont publié des études d'histoire littéraire remarquables. Il est encore à noter que les philologues hongrois, détachés de la communauté des savants européens par la deuxième guerre mondiale, consulteront avec fruit aussi les comptes-rendus, les chroniques et les annonces du Museum.

Charles Marót.

Ernst Schönbauer: *Die Res gestae Divi Augusti in rechtsgeschichtlicher Beleuchtung*. (Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. Sitzungsberichte, 224 Bd. 2. Abh.) Wien, 1946. 8°, 112 l.

A *Res gestae* a római principatus korának az az emléke, amely formájánál, tartalmánál és jelentőségénél fogva az utolsó évtizedekben talán a legtöbbet foglalkoztatta az epigraphia, filológia, történelem és jogtörténet művelőit. Már maga a felirat „műfaja“ is a legellentétesebb véleményeket idézte elő. Mommsen politikai értelemben vett számadásnak (Reichenschaftsbericht) nevezte, mások sírfeliratnak (Bormann, Dessau), mérlegszerű számadási könyvnek (Rechnungsbuch, Wölfflin), politikai végrendeletnek (Hirschfeld); Wilamowitz a felirat céljának a később bekövetkezett apothecosis igazolását tartotta, Weber „az eget magának kivívó“ ember mítoszát látja benne; vannak, akik az emlékiratok (commentarii) közé sorozzák, mások a hellenisztikus uralkodók tetteit megörökítő feliratokkal való rokonságát hangsúlyozzák. Kornemann és Gagé az elogium-irodalom különleges típusát látja benne, míg legutóbb a svéd Staedler a hivatalából lelépő köztársasági tisztviselő *eiuration*nak nevezett nyilatkozatát. De ugyanígy élénk vita tárgya a felirat keletkezésének ideje és módja is. Azokkal szemben, akik a felirat egységes szerkesztését ismerik el és vallják, áll Kornemannal az élükön azok csoportja, akik a stílus vélt egyenetlenségei és különbségei, az összetartozó események különválasztása s az időrend meg nem tartása alapján több réteget különböztetnek meg a szövegben, s erős szubjektívizmussal hol erre, hol arra az évre teszik a fogalmazvány lezárását, a mű magvának első megörögzítését, s különböző bővítéseket, sokszor egymástól tárgyilag eltérő részletek időnkénti betoldását igyekeznek kimutatni. Minde vizsgálatok értékes kronológiai, alkotmányjogi és terminológiai megfigyelésekre és megállapításokra vezettek s nem kis mértékben járultak hozzá a principatus kialakulásának megismeréséhez és Augustus politikai felfogásának felderítéséhez.

Schönbauer jogtörténeti szempontból tárgyalja a Rg.-t azoknak az értekezéseknek az alapján, amelyeket Erich Staedler, egy svéd jogtörténész 1941-től kezdve a Rg.-nak szentelt. Alaptétele, hogy a Rg.-ban szereplő terminusok mind a római közjogból valók s csakis ezeknek gondos értelmezésével lehet megmagyarázni és hasznosítani a szöveget. Meggyőződése, hogy a Rg.-ban semmiféle rétegződés megbizonyíthatólag nem állapítható meg s a benne felsorolt, szét daraboltaknak mutatózó történeti mozzanatok minden változatosságuk ellenére egységes gondolatmenetben vannak összeszerkesztve. A szerkesztésnek ebben a módjában Augustust egyoldalúan politikai szempont, a *novus status rei publicae* megszilárdítása vezette, s ebből magyarázható egyes események hallgatással való mellőzése, másoknak kiemelése vagy körülírással való említése.

Sch. tudományos érdeklődésének iránya szerint természetesen nem foglalkozik a Rg. „műfajával“, aminthogy Staedler *eiuratio*-elmélete is egyedül csak azt a meggyőződést akarhatta hangsúlyozni, hogy a Rg. megértése kizárólagosan jogtudományi oldalról várható. Azzal, hogy a feliratot *Res gestae* vagy *Regesten* néven nevezi tanulmányában, Sch. szinte jelzi, hogy ebbe a kérdésbe nem kíván belemélyedni, s mikor a feliratot jellemzi, „*ein staatspolitisches Werk erster Ordnung*“ kifejezést használ.

Tárgyalásának középpontjában a felirat 34. fejezete áll. Ennek első mondata: *in consulatū sexto et septimo, postquam bella civilia extinxeram | per consensum universorum [potitus reru]m om[ni]um, rem publicam | ex mea potestate in senat[us] populique Romani [ar]bitrium transtuli* állandóan a tudományos tárgyalás keresztüztüzeben van a benne említett események mibenléte és sorrendje s az alkalmazott kifejezések értékelése miatt. Sch. elsősorban a *bella civilia* befejezésének időpontját szögezi le (Kr. e. 30), annak az alkotmányjogi felfogásnak a kidolgozásával, amelyet Augustus a Rg.-ben képviselt, majd a *consensus universorum* jelentését tisztázza.

A kutatók Mommsen óta ezt a *consensus*-t majdnem kivétel nélkül a 25. fejezetben előforduló *iuravit in mea verba tota Italia* részlettel hozták összefüggésbe. Kr. e. 32-re vonatkoztatták, sőt Staedler belőle egy törvényre következtetett, amely jóváhagyta volna Augustus 32-ben történt hivatalbalépését, s ezzel a principatus szabályos jogi formák között iktatódott volna bele a római alkotmány fejlődésébe. Sch ezzel szemben rámutat arra, hogy *consensus* a római jog nyelvében nem „jóváhagyást, heíyeslést” jelent, erre az *assensus* szó szolgált, hanem *megegyezést, egyetértést*. Nem kell tehát egy megelőző jogi ténnyel rekonstruálni, amelynek jóváhagyását tartalmazná a *consensus*, hanem figyelembe kell venni a római jogforrás-elméletet, amely szerint a félreérthetetlenül megnyilvánuló osztatlan népakarat is törvény erejével bír, amely nem szorul a szokásos formákra. Így Sch. egyrészt Bervé (Hermes 1936) álláspontját fejleszti tovább, mintegy igazolja, aki Augustus hatalomra jutását kifejezett jogi aktus nélkül megtörténtnek látja, másrészt Staedlernek is igazat ad, mikor elismeri, hogy a Rg. tanúsága szerint Augustus már 29-ben, a Janus-templom bezárása idején, princepsnek tartotta magát.

További nehézséget nyújtott eddig a *[potitus reru]m om[ni]um* megfelelő értelmezése. A hellyel foglalkozók legnagyobb része a *potitus*-on, jogosan, bizonyos erőszakos megszerzést, erőszakos hatalomba vevést ért. Így nem is csoda, ha a kutatók egy része a ténynek ilyen nyílt öszinteséggel való megvallásában államcsínyt szimatolt. Schönbauer szerint a szükségtelen és fölösleges nehézségeket Mommsen szövegkiegészítése okozta. Mommsen ugyanis a *potitus*-szal olyan szót vitt bele a Rg. szövegébe, amely nem számítva azt, hogy a *postquam*-os mondat után nyelvi nehézségeket támaszt, egyébként egyetlenegyszer sem fordul elő a feliratban, sőt a görög fordítás *ἐκπατήρ* *ῥεωόμενος* kifejezésének egyáltalában nem felel meg, nem is szólva arról, hogy Augustus tudatosan kerülni látszik a feliratban az erősebb kifejezéseket. *Potitus*-szal a görög fordításban a *κράτειν* valamelyik formája lenne egyértékű, az alkalmazott *ἐκπατήρ* *ῥεωόμενος*-nak viszont egyetlen helyes megfelelője *compos*, amely más fontos helyek összevetése alapján „augustusi” szónak látszik. Ha *potitus* helyébe kiegészítésül ezt a szót fogadjuk el, amely a birtokban levésnek szelidebb formáját fejezi ki, mentesen minden erőszaktételekre célzó mellékértelemről, s amelybe Schönbauer (talán a következő mondatban jelentkező *Augustus* hatására is) az istenek vagy a sors működéséből is beleérez valamit, akkor eltűnik minden nyelvi és tárgyi nehézség, s az egész gondolat simán illik Augustus egész politikai magatartásához, amely kifejezéseiben is igyekezett elkerülni még a látszatát is a köztársasági alkotmány megsértésének.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy a Rg. e szinte kényes pontossággal megválogatott kifejezései után a mondatban még előforduló terminusok tartalmát is jogi jelentéssel kell értelmeznünk. A *potestas*, amelyről a továbbiakban szó van, az a hivatalos hatalom, amelynek birtokába Augustus a *consensus universorum* útján jutott. Hogy ezt Augustus csak a szükségből fakadó, átmeneti rendkívüli hatalomnak érezte, bizonyítja az is, hogy hamarosan a *senatus* és a nép rendelkező hatáskörébe utalta át, az ő szabad döntésük alá bocsátotta a közösség ügyét (*rem publicam in senatus populique Romani arbitrium transtuli*).

A Rg. 34. fejezetének még két kifejezése van, amelynek helyes értelmezésén fordul meg a principatus lényegének megértése: *Augustus* és *auctoritas*. Az Augustus-elnevezéssel kapcsolatban Staed er azt bizonyította, hogy benne megalkották a *princeps magistratum* eddig hiányzó hivatalos címét, s nem katonai hatáskörben megfelel annak, amit katonai hatáskörben *imperator* jelent. Ezt a hivatali címet azonban Augustus nem is egy évtized múlva már cognomenként használja, mint ahogyan az *ex hereditate* szerzett *imperator* címet is praenomenként viselte. Schönbauernek nincsen komoly ellenvetése erre a felfogásra, csupán azt emeli ki, hogy az Augustus-nevet nem szabad csak a hatásköri jog szempontjából magyarázni, hanem, mivel olyan teljesítményeket és erőnyeket jutalmazott, amelyeket a maguk korában emberfelettieknek tekintettek, számot kell vetni az augustus-fogalom sacralis tartalmával is és ezen keresztül a politikai életre tett hatásával. Nem is foglalkozik bővebben e fogalommal, hanem az *auctoritas* kifejtésére tér át. Mindabból azonban, amit az *auctoritas* tartalmáról fejteget, azt vagyunk hajlandók kiolvasni, hogy nem áll semmi sem annak útjába, hogy a princeps hatáskörét az *imperator* és *augustus* címmel megjelölt hatáskörök együttesének tekintsük.

Auctoritas-t, amelynek jelentéséről és fogalmi tartalmáról már egész irodalom támadt, s amelyről Dio Cassius (35, 3, 4) azt mondja, hogy ἔλληνιστοι αὐτὸ καθάπαξ ἀδυνατῶν ἐστί, Sch. a Rg.-ban politikai-jogi síkon megnyilvánuló befolyásnak, vagy hatóerőnek (*Geltung*) értelmezi. Ezen alapul érdemben az állam politikai vezetése s az államforma, amelyet principatusnak nevezünk.

Különös érdeklődésre tarthat számot Sch. könyvének az a része, amelyben a *princeps* katonai és politikai hatalmának sokat vitatott részleteit tárgyalja a Rg. alapján. Mommsen tudvalevőleg a *proconsulare imperium*-ban és a *tribunicia potestas*-ban jelölte meg Augustus principatusának két pillérét. Schönbauer kimutatja, nézetünk szerint meggyőzően, hogy Augustus a Kr. e. 27-ben megtörtént alkotmányreform után is megtartotta legfelsőbb hadúri hatalmát (*imperator*) egészen haláláig s ha kapott is Kr. e. 23-ban proconsuli hatáskört, mikor visszautasította a további consulasokat, ez csak átmenetileg, rövid négy esztendeig tarthatott, mert 19-ben már *consulare imperium*-ot szavaztak meg neki egész életére. Mommsen elmélete tehát tarthatatlan. A politikai hatalmat pedig Sch. szerint csak 23-tól kezdve gyakorolja a néptribunság alapján, pedig a hagyományos consuli tisztség adott rá neki jogcímet. De a néptribunság útján való vezetési lehetőséget sem egyszerre szerezte meg magának, sőt az nem is felelt meg teljesen a hagyományos ellenzéki hivatalnak, hanem inkább csak az állam vezetésének kormányzati részében volt segítségére. Sch. az eddigi kutatások eredményeinek felhasználásával a következő fokozatokat állapítja meg: először az egész életére szóló sérthetatlenséget és a tribunosok padján való ülés jogát adta meg neki a senatus (Kr. e. 36), azután a *ius auxilii*-t (30-ban), s csak 23-ban, mikor lemondott a consulasról, csak akkor nyerte el a teljes tribunusi hatáskört a *ius intercedendi*-vel és a *ius agendi*-vel. (A Rg.-ban Augustus ennek a fejlődésnek csak első és utolsó állomásáról tesz említést.) De a tribunatus magában még mindig nem biztosított volna elegendő hatáskört, ezért Sch. szerint a senatus általános felhatalmazásokkal látta el Augustust a belső igazgatásra vonatkozóan, de mindenki érezte, hogy ezek „rendkívüliek”, s ezért határozott időre voltak korlátozva.

Hasonlóképpen igen értékes mindaz, amit Sch. többek között Augustus *per continuos annos decem* triumvirségéről (Rg. c. 7.), a római alkotmány természetéről, a *mores maiorum*-ról s Augustus hagyománytiszteltéről mond. Ebben az utóbbi összefüggésben a Rg. 8. fejezetének utolsó mondatában (*et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi*) a latin szöveget úgy próbálja a görög fordítással összhangba hozni, hogy *imitando* coniecturát ajánl.

Schönbauer a Rg. jogtörténeti megvilágításával nemcsak a szövegben előforduló vitás fogalmak helyes értelmezéséhez járult hozzá, hanem a principatus kezdetének eseménytörténeti tisztázását is eredményesen elősegítette. De külön érdemének tartjuk, hogy a római állam politikai rendje e korszakos változásának főmozgatóját, Augustust, elfogultságtól mentesen, kellő politikai beleérzéssel úgy tudta bemutatni és megítélni, hogy egyrészt Augustus méltónak mutatkozik arra a különleges és kimagasló állásra, amelyet közösségében elfoglalt, másrészt kellően kifejezésre jut az államalkotó római nép politikai érettsége is, amely az államreform szükségességének kényszere alatt azt a hagyományok és politikai meggyőződések megsértése nélkül végre is hajtotta.

Mennyire más felfogás ez, mint amelyet Mommsen juttat kifejezésre (Rg.² p. VI.): „Arcana imperii in tali scriptione nemo sanus quaeret, sed ea, quae populum universum et plebeculam maxime de se vel nosse vel credere vellet *imperator animi callidi magis quam sublimis, quique magni viri personam apte gesserit ipse non magnus*”. Igaza van Schönbauernek abban, hogy Augustus a Rg.-ban seholsem mond politikai-jogi valótlan-ságot. Valóban, az általa teremtett *novus status rei publicae* megőrzi az alkotmány folytonosságát, természetesen nem Caesar intézményeihez kapcsolódva, hanem az azokat megelőző állami berendezéshez. Augustus nem képmutató ebben a feliratban, hanem az államvezetés egyik legnagyobb mestere, ha kinek politikai realizmusa itt is megmutatkozik.

A szerző, aki 1927 óta számos tanulmányában foglalkozott római közjogi kérdésekkel, ebben a művében is a lényegyet ragadta meg a sarkalatos problémák tárgyalása során. Fejtegetései, amelyekkel, véleményünk szerint, teljesen megcáfolta Staedler állításait, bizonyára élenként fogják foglalkoztatni a principatus korának kutatóit. Azt gondoljuk, hogy pl. igen találó és meggyőző párhuzama, amelyben a római politikai fejlődés irányát a II. Fűőp korabeli görög ηγεμονία-intézménnyel kapcsolja egybe, még igen termékenynek fog bizonyulni, annál is inkább, mert érzésünk szerint a hellenisztikus államberendezések az eszmei rokonságon túlmenően gyakorlati értelemben is példaként szolgálhattak az Actium után kialakuló új római rend számára. A szerzőnek műve előszavában jelzett, nyomtatásra váró munkáját, amely a római birodalom politikai-jogi szerkezetét tárgyalja Augustus koráig, igen nagy érdeklődéssel várjuk.

Györkös Alajos.

Rezensent hebt die klare und überzeugende Behandlung des Rg.-Kapitels 34 hervor. Auch was Verf. gegen die Theorie Mommsen's von der prokonsularischen Gewalt als Kern der Prinzipatsverfassung anführt, findet er sichhaltig. Die Widerlegung der Staedler'schen Thesen ist vollkommen gelungen. Überhaupt lobt Rez. die verständnisvolle Haltung, mit der Verf. ohne Voreingenommenheit die Wandlung der politischen Grundordnung des Römerreiches betrachtet und dabei die politische Kunst des Augustus werlet.

Alois Györkös.

A. A. Iessen (A. A. ИЕССЕН): Греческая колонизация северного Причерноморья, ее предпосылки и особенности [Государственный Эрмитаж], Ленинград 1947. 8° 92. l.

A Fekete-tenger északi partvidéke gyarmatosításának kérdésével már sokat foglalkozott a tudomány — görög szempontból nézve. Sok részletkérdés merült fel és került megvilágításra: milyen görög törzsek, illetve anyavárosok vettek benne részt, mikor keletkeztek az egyes gyarmatok, mik voltak a gyarmatosítás okai stb. De a kérdést nemcsak az Égei-tenger felől nézhetjük és nemcsak mint a görög történet egy epizódját, hanem a szarmata síkság felől is, mint az orosz föld történetének egyik korai korszakát, mint annak a hellén művelődési körbe való bekapcsolódását.

Ez a már Rostovcev által hangsúlyozott nézőpont vezette a szerzőt, aki mint az orosz föld kutatója, a nagy multú, immár körülbelül egy évszázadra visszatekintő és a szovjet tudomány által újból intenzíven megindított archeológiai kutatások korábbi és legújabb eredményeinek ismeretével fogott hozzá ahhoz a feladathoz, hogy a mindeddig hiányzó összefoglaló képet megrajzolja. Munkáját, melyet Leningrad ostroma alatt elhunyt két régész-társa (S. A. Zebelev és A. N. Zografov) emlékének szentelt, nehéz időkben, 1942-ben Sverdlovskban (a régi Jekaterinburg) írta, ahol rendelkezésre állt ugyan a Chersoni Múzeum ideiglenesen oda telepített könyvtára, de egyes kiadványokhoz mégsem tudott hozzáférni.

A szerző nézőpontjának megfelelően a görög gyarmatosítás kérdését beállítja a Fekete-tenger északi partvidéke korábbi történetének kereteibe, melyet a teljesen megbízható, kétségtelenül datálható archeológiai leletek és a későn feltűnő írásos források tükrében világít meg, figyelembe véve a nyelvészeti kutatások (főleg N. J. Marr) eredményeit is. A késői újkorszakban, a Kr. e. III. évezredben az ú. n. tripolje-i kultúra leletanyagában már felismerhető két irányú idegen hatás: a délnyugat felől jövő égei és kisázsiai, továbbá a délkeleti előázsiai hatás. Természetesen e korai időkben közvetlen érintkezés még nem képzelhető el. Az idegen eredetű tárgyak bevitelére nyilván az egyes szomszédos törzsek közötti csereviszony révén történik éspedig két úton: a Kaukázus felől szárazföldi úton, az Égei-tenger felől a Fekete-tenger nyugati partvidékén, ahol már korán szerephez juthatott a parti hajózás. A Kr. e. II. évezred réz- és bronzkori kultúrájának leletei már a szárazföldi és tengeri utak fokozottabb kihasználásáról tanúskodnak, de feltűnő, hogy az előázsiai bevitel a Kaukázus vidékén egy időre megszakad. A Kr. e. I. évezred elejének késő bronzkori kultúrájában az égei import helyébe ércbevitel lép, nyilván a parti hajózás segítségével. A Dnyeper torkolata táján és a Kubán vidékén ekkor már helyi ércművesség termékeire bukkanunk, melyek a távolabbi északi tájakra is eljutnak. A Kr. e. 8. századdal történeti időkbe lépünk: a szerző által feltételezett korábbi nyugalmi állapotot felváltják a kimmerek és skythák által előidézett nagy népmozgalmak és harcok. Ez az a kor, amidőn a szerző szerint az itt tanyázó állattenyésztő steppe-népek a ló fokozottabb felhasználása, a háborúkkal és zsákmányolással járó fogoly-állomány és gazdagság felhalmozódása és a törzsi nemesség kialakulása következtében a barbár életmód magasabb fokára emelkednek és kialakulnak a tipikus „skytha” életformák. Ez a fejlődési fok már alkalmas volt a más népekkel való közvetlen kapcsolatok felvételére s így nem véletlen, hogy ekkor jelennek meg a Fekete-tenger északi partvidékén, mint állandó letelepülők, a görögök.

Az argonauták mondája és a Fekete-tenger régi nevének megváltoztatására (*Αἰνός — Εἰνός) vonatkozó görög hagyomány az első nyomai annak, hogy a görögök eljutottak e távoli vidékekre. Ehhez hozzáfűzhetjük még azt is, hogy idevonatkozó homályos értesülések tükröződnek vissza a homerosi eposzokban is (II. XIII. 4–6., Od. XI. 14–19.). Az archeológiai leletek közt azonban csak a VII. századtól kezdve tűnnek fel görög eredetű tárgyak. A legkorábbiak Berezanj szigetéről valók. A szerző szerint a tengertől távolabb eső északi vidékekről öt olyan hiteles VII. századi lelet ismeretes, melyek kétségkívül görög eredetűek (főleg miletosi festett edények). Minden más görög származású lelet a VI. századra vall. A VII. században a görögök már nem véletlenül vetődnek el a Fekete-tenger északi partjaira, hanem kereskedés céljából keresik fel azokat és eljutnak egészen a Don torkolatáig. Aruikért nyilván rabszolgákat kaptak cserébe, mert — mint a szerző kiemeli — a halban bővelkedő Hellas aligha szorult rá az ottani sokat emlegetett halkereskedelem termékeire. A VII. század végén azután megkezdődik a görögök letelepülése. Az archeológiai leletek vallomása szerint a görög gyarmatosítás nem egyszerre, hanem fokozatosan történt. A legkorábbi gyarmatok a Propontis

és a thrák Bosporos gyarmatosításának folytatásaként az északnyugati partvidéken a VII. században létesülnek; a Duna torkolatánál: Istros, a Bug torkolatánál: egy ismeretlen nevű (ἐμπορίον Βορυσθενείτων? a mai Beresanj szigetén); VI. századi alapítások a nyugati partvidéken: Tyras, Olbia, Krim-félsziget partjain: Kerkinitis, Theodosia, Myrmekion, Panti-kapaion, Tyritake, Nymphaion, a Taman-félszigeten: egy ismeretlen nevű (Ἀχάλειον? a mai Iskra), Phanagoreia, Hermonassa (? a mai Taman), Gorgippia; V. századi gyarmatvárosok Krim-félszigeten: Chersonesos, a Don torkolatánál: Tanais és a keleti partvidéken: Dioskurias és Phasis. Az V. század végén és a IV. század elején kialakul a Fekete-tenger egész északi partvidékét behálózó görög kolóniák láncolata, melyek egy részét a bosporosi birodalom egyesíti.

A szerző megfigyelése szerint a görög kolóniák keletkezésében nem annyira fizikai, mint inkább gazdaságtörténelmi szempontok érvényesültek. Az egyes települések időpontját a bennszülött lakosság szociális és kulturális fejlettségi foka, vagyis a kereskedelmi kapcsolatok felvételére való alkalmassága határozta meg. Ebben a megvilágításban a görög kolóniák alapítása függvénye az egész korábbi fejlődésnek. Jellemző példa erre a görögöknek Chersonesosban való aránylag késői letelepülése, amely, noha kedvező ponton, a Fekete-tenger bejáratához aránylag közel volt, de a taurosok vidékére esett, akiknek vadsága és kulturális elmaradottsága közismert volt. A görög gyarmatvárosok legtöbbször kimutathatólag a bennszülöttek régebbi telepei helyén létesültek, s ez az oka annak, hogy ezekben vegyes lakosságot találunk, amint ezt pl. a barbár temetkezési mód gyakori előfordulása és idegen eredetű nevek bizonyítja. Az eredetileg kereskedelmi jellegű gyarmatok csakhamar átalakultak termelő központokká, amelyek természetesen a barbár lakosság szükségleteit is szem előtt tartották (így pl. Olbiában skytha típusú bronz nyílvegeket gyártottak). Viszont — mint Herodotosból is tudjuk (IV. 17.) — a helyi lakosság maga is alkalmazkodott az új viszonyokhoz és a görögökkel való kereskedelem céljából művelte földjét.

A kép, amelyet a munka ad, nem teljes és nem is végleges, hiszen még egész sereg idevonatkozó probléma vár megoldásra. Ezt maga a szerző hangsúlyozza, akinek egyik célja éppen az volt, hogy az eddigi kutatás lakunáira rámutasson. Saját szavai szerint M. I. Artamonov-nak a skythákra vonatkozó, még kiadatlan művét nem használhatta fel. A magyar archeológusoknak a kimmerekre vonatkozó kutatásai kiegészíthetők, sőt egyben-másban talán módosíthatják is a görög kolonizáció előzményeinek képét (I. S. Gallus—T. Horváth: Un peuple cavalier pré-scythique en Hongrie, Budapest, 1939.). Az archeológiai leletek vallomásai mellett fokozottabb mértékben lehetne figyelembe venni a nyelvészeti és etnológiai kutatások eredményeit. Az a benyomásunk, hogy a szerzőnek a kimmerek megjelenése előtti kor nyugalmi állapotára vonatkozó feltevése nem annyira az archeológiai leletek tanúságán, mint inkább az írásos történeti források hiányán alapszik. De munkája mégis jelentős, mert értékesíti és egységes képbe foglalja a Minns és Rostovcev munkája óta a szovjet kutatók által feltárt gazdag archeológiai anyag vallomását és a görög gyarmatosítás kérdését új, termékenynek bizonyult szempontok alkalmazásával világítja meg. A szerző a történeti valóság mezejét más oldalról nézi, mint az eddigi kutatók s így Ortega y Gasset perspektívizmusa értelmében a tudományt közelebb viszi az igazság feltáráshoz.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

Работа советского археолога написанная в тяжелых условиях в 1942 г. в Свердловске рассматривает вопрос из новой точки зрения. Характеризуя сношения северного Причерноморья с более южными странами начинающиеся с III тысячелетия на основании новейшего материала открытого советскими археоло-

gami, автор придет к выводу, что греческая колонизация, первые археологические следы которой возникают в VII веке, была обусловлена всем предшествующим развитием местного населения и что в ней играл главную роль достигнутый уровень культурного развития степных „скифских“ племен, то значит возможность установления с ними торговых сношений. Хотя автор сам признает, что затронутые проблемы требуют дальнейшей разработки, плодотворные его новые взгляды и обрисованная им интересная картина полностью заслуживают внимания ученых.

(Будапешт.)

Дюла Моравчик.

Reinhold Strömberg: *Griechische Wortstudien.* Untersuchungen zur Benennung von Tieren, Pflanzen, Körperteilen und Krankheiten. Göteborg, 1944. 121. l.

Mint már a címből is kitűnik, a szorgos skandináv kutató e dolgozatában a görög szókinész kevésbé látogatott területeit kutatja át és igyekszik az ott uralkodó homályt szétoszlatni. A sok szófejtő kísérletből általábanosabb érdeklődésre tarthatnak számot a következők: $\alpha\eta\lambda\omicron\lambda\omicron\nu\theta\eta$ „aranyos cserebűl“ < $\alpha\eta\lambda\omicron\nu$ + $\omicron\lambda\omicron\nu\theta\eta$, tehát „Feigenschaf“; $\epsilon\upsilon\pi\acute{\iota}$ „bögöly“ < $\epsilon\upsilon\text{-}\pi\acute{\iota}\omega$, tehát „ami (vérrel) teleissza magát“; $\acute{\alpha}\kappa\alpha\iota\tau\epsilon$ „szöcske“ < $\acute{\alpha}$ intens. + $\kappa\alpha\iota\tau\omega$ „cirpel, surrog“; $\epsilon\lambda\lambda\epsilon\beta\omicron\sigma\sigma\omicron\varsigma$ „amit a szarvas ($\epsilon\lambda\lambda\omicron\varsigma$, $\epsilon\lambda\lambda\omicron\varsigma$) eszik“, mert a szarvasról az a hit volt elterjedve, hogy jól ismeri a növények gyógyító erejét; $\omicron\phi\theta\omicron\lambda\omicron\mu\omicron\varsigma$ < $\omicron\pi$ „látni“ + $\theta\omicron\lambda$ in $\theta\acute{\omicron}\lambda\lambda\omega$ „rügysz, virágzik, duzzad“, tehát $\omicron\mu\theta\omicron\lambda\omicron\mu\omicron\varsigma$ „der das Sehen reichlich hervorquillen lässt, der die Sehkraft blühen lässt“; ez utóbbi szófejtésre persze csak azt lehet mondani, hogy ilyen névadás csak az íróasztal mellett eshet meg.

A dolgozat súlypontja, jelentősége nem is annyira a nyelvi részen van, mint inkább a filológiai alapossággal történeti anyagfeldolgozáson. A szerző, látszik, évek során gondosan elmélyedt a görög természet- és orvostudományi irodalomban, amint előző dolgozatai is Theophrastossal, a görög növény- és halnevekkal foglalkoznak. Ez erősen elhanyagolt területen sokat várhatunk még a szerző szorgalmas munkájától.

Szemerényi Oswald.

In his new work Mr. Strömberg presents a useful and thoroughgoing study of a very insufficiently known part of the greek vocabulary. He is more interested in the philological problems of his field, but he offers also the linguist some results, which must be appreciated in the future.

Oswald Szemerényi.

Karl Kerényi: *Die Göttin Natur.* (Sonderdruck Eranos-Jahrbuch 1946.) Rhein-Verlag, Zürich, 1947.

Szerzőnk először az antik és az újabb romantikus, a kereszténység által mindenképpen befolyásolt természet-fogalmat állítja szembe. Az antikvitás számára természet és szellem között nincs ellentét, így a természet nagy művész, aki a világot maradandónak, teljesnek és szépségesnek formálta. (Cic. de nat. deor. II 22.) Ellenben még egy Goethénél is a művészet: a természet romboló erejével szembe van állítva. S Hölderlin is „Natur und Kunst, oder Saturn und Jupiter“ c. költeményében így kiált az ifjabb istenhez, a szellem, a művészet képviselőjéhez: „Und willst du bleiben, diene dem älteren“. Itt már ellentét, sőt harc van a testi-érzékire redukált természet (= az „anyag“) és a természetes alapjától elszakadt szellem között. S aki a kereszténységgel tudatosan szembehelezkedve akar a természethez visszatérni, annál épp a szembehelezkedés révén elutózik a természet fogalma: mintegy nagy hetéraként tűnik fel, aki felelőtlenül szüli az élőket (Nietzsche), vagy hetéraszerű táncosnővé válik.

aki táncosait kénytelenül magával ragadja tánca körforgásába, majd halálra fárasztva kiejti őket karjaiból. („Die Natur“, Chris:of Tobler töredékes műve, mit Goethe felvett természettudományi művei közé.) Mily messze vagyunk itt a csillagok kartancától: klasszikus harmonia és modern szentimentalizmus szinte áthidalhatatlan ellentéte!

De nézzük a „physis“ fogalmának útját! Homérosznál egy varázsfű „természetét“ = mineműségét, jellegzetességét (tulajdonságai összességét) jelenti (Od. X 304). S itt szerzőnk Kurt Riezler „Parmenides“-ére (egy igen eredeti, genialis műre) emlékeztet (Frankfurt a. M. 1934. p. 15.), aki szerint az archaikus görög filozófusoknál φύσις a „létező mineműségét“ (die Art des Seienden) jelenti. Pl. Thalész minden „víz-szerű“; mozgékony és folyásban lévő, formáit (sűrűségét, halmazállapotait) változtató és mégis azonosnak maradó. De az sem lényegtelen, hogy épp egy növény „physis“-éről van szó. Gondoljunk a φύσις igére, s akkor nyilvánvaló, hogy a physis a természetes születés, növekedés, fejlődés eredményét jelenti. A latinban ugyanezen gyökérből származik a „fuisse“, ami a fejlődés eredményét, a már befejezett, tökéletes létet jelenti. S itt gondoljunk Platónra, akinél a Philébosban γένεσις εἰς οὐσίαν-ról van szó (Phil. 26. D): a határozott, mértékek által meghatározott, idea-szerű lét felé való fejlődésről: a fejlődés nem vak, hanem mindig valamely forma, lényeg felé irányul; s e lényeg épp mindennek a „physis“-e: természete, természetes lényege, mineműsége. Tehát a physis szóban elválhatatlanul benne rejlik e két árnyalat: természetes növekedés, születés és természetes lényeg, mineműség. Egy szóval: a „physis“ = valamely természetes lényeg felé való növekedés, születés. Aristotelész is megerősíti ezt: szerzőnk idézi a Physika egy klasszikus helyét (II 193 b13) ἡ φύσις ἡ λεγόμενη ὡς γενεσις οὐδὲς ἔστιν εἰς φύσιν = a „physis, ha keletkezést értünk alatta: út a „természet“, a természetes lényeg, a megvalósult lét felé“. Meg is mondja világosan pár sorral lejjebb: εἰς τὴ φύσιν; ἢ οὐκ εἰς τὴ φύσιν. Vagyis az, ami felé fejlődik = a physis = a forma, az illető létezőnek sajátos formája. Szerzőnk régi „Platon és Aristotelész“ olvasókönyvében az aristotelési „Politika“ (I 2, 27)-hoz írott jegyzetében (229. l.) olvassuk: ἡ φύσις τέλος ἔστιν = „a természetes fejlődés annyi, mint a célt elérni“; s alább: „Az ember, ló v. család akkor mutatja meg a „természetét“ (physis-ét), amikor fejlődése céljához ért“. Ugyanezt a gondolatot mutatja a stoikus logos spermatikos: a tűzmagban benne rejlik a belőle fejlődő lény terve, formája, s ez irányítja a fejlődést. S itt még megjegyezhetjük, hogy az οὐσία lét és lényeg egyaránt: az igazi lét az, amely elérte természetes lényegét, kibontakozhatott benne mindaz, aminek lehetősége benne rejtlett. Így éri el telosát: léte teljes-tökéletes voltát.

Hérakleitosznál is (l. fr.) κατὰ φύσιν és „ὅπως ἔχει ugyanaz: „minden egyes dolgot természete szerint megkülönböztetve és világossá téve, hogyan, minő módon van“: „physis“ és „mineműség“ = forma ugyanaz.

Parmenidész kozmogóniájában, ahol a physis-t, mint keletkezést tárgyalja, megjelenik egy istennő alakja, aki a vegyített koszorúk kellős közepét foglalja el. „Ő kormányoz mindeneket, ő uralkodik a fájdalmas születés és vegyülés fölött, küldve himhez a nőt párosodni és viszont himet a nőhöz.“ Ez az istennő nincs megnevezve: gondolhatunk Aphroditére, hiszen „minden istenek között Erőst gondolta ki legelőször“ (13. fr.), de Dikére és Anankére is gondolhatunk (s a később említendő himnuszok az összefüggést érthetővé teszik e különböző istenalakok között). Empedoklésnél már határozottan Aphrodité az, kinek a világ születése, a „physis“ köszönhető: ő az örök vegyítő, arányok szerint összekötő: akár Philotésnak, akár Géthosyné („Öröm“-nek (gondoljunk a philommeidész Aphroditéra!)), akár Harmóniának van nevezve. Itt emeljük ki, hogy számarányok szerint vegyíti Aphrodité a négy elemet: föld, tűz, víz és levegő egyenlő arányban „találkoznak össze“, Kypris (= Aphrodité) tökéletes, tökéletessé tevő

kikötőiben“ (98. fr.): így írja le Empedoklés a vér és hús keletkezését. A görög Aphrodité lényéhez az arányosság, ösztönös „mérnöki“ művészet is hozzátartozik, s valóban, nézzük csak meg a természetben Aphrodité műveit, az organizmusokat! A görög mindig tudta, hogy természet, szerelem, szellem egyek.

Érdekesen egyezik Lucretius Venusa Parmenidés és Empedoklés isten-nőjével: ő is „egyedül k o r m á n y o z z a a dolgok természetét“ és természetesen, ő hajtja párosodni az élőket, és ő az öröm forrása: „tibi ridet acquora ponti, placatumque nitet diffuso lumine caelum“. S ő nélküle nem lehet semmisen derült és szeretetreméltó, szerelemre ingerlő (amabile). S érdekes, hogy pár sorral odébb Natura gubernans-ról beszél Lucretius. Itt már látni, hogy Natura és Venus rokon: ezt már a Natura etimológiája is mutatja. Majd (I 629) rerum natura creatrix = Venus Genetrix. De most jönnek a szövegek, amik Venus és Natura rokonságát, sőt azonosságát mutatják. Ezek késő-antik varázs-imák ugyan: de nem az ókor utolsó századaiban találták ki őket, ha ilyen késői formában maradtak is ránk. Ezek a görög isten-alakok között vonatkozásokokat mutatnak, ami — mint Kerényi egyéb tanulmányaiban (így a homérosi himnuszokhoz írott bevezetéseiben) kimutatta — a klasszikus istenalakok kialakulását megelőző korra, s később is a népies mitológiára volt jellemző. Az egyik ilyen imában (IV 2915, — Preisendanz: Papyri Graecae Magicae, Leipzig, 1928) Aphrodité „Physis Pammétór“-nak: „Természet, Mindenek Anyja“-nak van szólítva (többi epithetonjai között), s akárcsak Parmenidésnél, ő indítja meg a szent vágyat a férfiak lelkében, s ő indítja férfi felé a nőket. Egy másik himnuszban Physis „kéttalakú“, habszépű Aphroditének van szólítva: s a „kéttalakúság“ arra utal, hogy ennek az istennőnek „szép fénye és arca“ alatt a Holdat kell érteni, hiszen már a Symposionból tudjuk, hogy a Hold mindkét nemből részesedik, mert középen áll a tüzes, him Hélios és a Földanya között (Symp. 190 B). S természetes is, hogy a Physis-Aphrodité: a minden születés forrása kétnemű; ez a szerelem alapelve, nélkülözhetetlen kettőssége, kétneműsége: s ezért van Aphrodité Harmóniának nevezve Empedoklésnél: ő a két ellentétes nem egyeztető harmóniája, amiből minden ered. (Különben már az orphikus Phanés-Prótoponos, s az orphikus Erös is kétnemű és — alakú. S tudjuk, hogy épp Kypros szigetén Aphrodité androgyn, szakállas alakban tisztelték; Plutarchos „Amatorius“-ában (19. c.) Aphrodité a Hold, és ez az égtest a „vegyülés helye“. Egy másik varázsénekből Aphrodité egyenesen Selénének van nevezve.) Egy Pythagorásnak tulajdonított Physis-himnuszban Physis mindenek szülőjének, a kozmosz ősanynjának, továbbá: éj, fény és csöndnek van nevezve, ami a holdas éjre mutat. Ugyanő Rheának is van nevezve, aki örökös, és befogadja, meghallgatja az embereknek tetteikkel elvegyült beszédeit. A költemény második része ima a Naphoz. (Mesomedes himnusz-gyűjteményében, I. Horna, Sitz. Ber. Wien, Phil.-hist. 207, 1. 1928.) Claudianus költeményében, melyben Stilicho konzulságát ünnepli, a Napisten a végtelen idő, Aión barlangjából az arany-évek sorozatát hozza Stilicho konzulsága évével elő. E barlang előtt ül örökké Natura istennő, aki azonban Cybelének (= Rhea) is van nevezve. A barlang az orphikus mitológia Éj-barlangja, minden lét őstalaja, forrása. Az orphikus mítosz szerint a barlangban az Éj-istennő lakik, de Phanéssal, a fény ősforrásával együtt. S a bejáratnál Adrasteia ül, a „Kikerülhetetlen“, aki elől nem lehet elfutni: s a himnusz szerint „mindeneknek ő adja az isteni törvényeket“. Hiszen „születni annyi, mint az élet meghatározott törvényei körébe jutni“. A Lét kikerülhetetlen törvényszerűségét jelenti Adrasteia alakja. S emlékezzünk, hogy Empedoklés Aphroditéje is szigorú számszerű törvények szerint illeszti össze a négy elemet élőlényekké. Természeti folyamatok (ösztönös folyamatok, mondanánk mi) nem lehetnek törvény, szellem nélkül — ez a nagy görög igazság! Adrasteiát az orphikus kozmogónia Anankéval és Physisszel veszi egyenlőnek.

Így jutunk a Christof Tobler által lefordított orphikus Physis-himnuszhoz, amelyben Physis művészetben gazdagnak, kormányzónak, de összefonódásnak, szerelemnek, mindent vegyítőnek is van nevezve. Am megszólitása a himnusz elején: „Pamméteira thea”: „Mindenek Anyja”. Tehát a Physis, mint őskép az anyaisenség képe. De ebben az anyaisen-nőben Aphrodité vonásai is világosan felismerhetők, másrészt az is, hogy a természet, a szerelem a görögnek elgondolhatatlan szellem, törvény, arány nélkül. A Pythagorasnak tulajdonított Physis-himnusz is azzal a kéressel zárul, hogy „egyes vonalon” haladhasson lelkünk, nyelvünk mozgékonyasága igazsághoz hű legyen, épek legyenek tagjaink izületei „ez élet mértéke (= kellő mértéke) végett”. Physis, Apródité, Erős nincs idea nélkül. Platon, az egész görög filozófia azt fejt ki, ami a mítosz képeiben és a nyelv szavaiban benne szunnyad. S a physis már etimológiájánál fogva a természetes szülőt, növekvő, illetőleg szülő és nevelő (világért sem holt „anyag”): ehhez pedig Aphrodité hozzátartozik természetesen és elválaszthatatlanul. Másrészt csak rá kell nézni egy növényre, hogy lássuk: mérték, arány, idea nélkül nincs természet. Szellem nélkül csak chaos van, — ezt a közelmúlt szörnyűsége is mutatta.

(Kunszentmiklós.)

Kövendi Dénes.

*

Der Verfasser stellt zuerst den antiken Naturbegriff dem neueren romantischen, vom Christentum beeinflussten gegenüber. Für die Antike besteht kein Gegensatz zwischen Natur und Geist; die Natur ist nach der Stoa eine grosse Künstlerin, die für das Bestehen und die Schönheit des Alls sorgt. Bei Goethe und Hölderlin sind aber Natur und Kunst, also Natur und Geist einander schon gegenübergestellt. Bei Christof Tobler, der dem Kreise Goethes angehört, ist die Natur eine Tänzerin, die uns in den Kreislauf ihres Tanzes aufnimmt, bis wir ermüdet ihrem Arme entfallen. Welch ein Unterschied zwischen dem antiken, ruhig-erhabenen, ewigen Reigen der Gestirne und dieser helärenhaften Tänzerin, deren Gestalt auch bei Nietzsche erscheint!

*Der Sinn des Wortes φύσις ist die Beschaffenheit, die Art des Seienden, genau wie der Sinn des Wortes bei den archaischen Philosophen wiederzugeben ist, — wie Kurt Riezler in seinem genialen Buche: „Parmenides“ (Frankfurt a/M. 1934.) bewiesen hat. Das Wort φύσις kommt von der Wurzel „phy-“ (φύω. φύουαι), also der Begriff der Zeugung, Geburt, des Wachsens steckt darin. Aber wir wissen aus Platon und Aristoteles, dass die Genesis, das Werden γένεσις ἐκ οὐσίαν: also ein Werden, eine Entwicklung nach dem Sein, nach dem *W e s e n* ist.*

Und nun beweist der Verf., dass die Göttin Physis urverwandt mit Aphrodite, Dike, Ananke, Adrasteia ist, also Natur, Liebe, Zeugung mit der unentrinnbaren Gesetzmässigkeit (Dike, Adrasteia) innerlich eins ist: die Natur kann ohne strenge, zahlenmässige Gesetze, also ohne Geist, nicht existieren.

So gelangen wir zur Übersetzung des orphischen Physis-Hymnus von Christof Tobler. Dort wird sie „reich an Künsten“, „Allbeherrscherin“, aber auch „samenreich“, „leibverflechtend“, „alles vermischend“ — wie Aphrodite — genannt. Am Anfang aber wird sie als „Mutter von allem“ angerufen: die Physis als Urbild ist das Bild der Mutter. Diese Allmutter Physis-Aphrodite ist aber ohne Proportion, ohne Gesetz, also ohne Geist unmöglich: Platon und die ganze griechische Philosophie entwickelt nur das, was schon in den Worten der griechischen Sprache und in den Bildern des Mythos schlummert.

(Kunszentmiklós.)

Dionys Kövendi.

BYZANTINA XRONIKA. Византийский Временник. издаваемый Институтом Истории Академии Наук Союза Советских Социалистических Республик. Том I (XXVI). Москва, Издательство Академии Наук СССР 1947. 8° 388 l. Ára: 21 rubel.

Közlönyünk folyóiratokkal csak kivételesen szokott foglalkozni. Ilyen kivételes esemény az orosz bizantinológiai folyóirat új kötetének megjelenése, melynek jelentőségére kettős kötettszáma már maga is utal. Az új kezdet egyben folytatás is. A folyóirat első kötete (XXV.) húsz évvel korábbi évszámot (1927) visel. Az azóta elte t két évtizedes lakúna okairól egy más kiadvánnyal kapcsolatban közlönyünk mult számában (LXX, 145—7.) emlékeztünk meg. Ezt a képet most kiegészítjük a régi folyóirat első új kötete alapján, melynek élén ott olvassuk a szerkesztőség programját. Az újjászületett szovjet bizantinológia folytatni kívánja a nagymultú és eredményekben gazdag orosz bizánci kutatások nemes hagyományait, további munkájában értékesíteni óhajtja a nagy elődök szellemi hagyatékát, sőt bizonyos tekintetben követni akarja azok irányát is. Erről tanúskodik maga az új kötet, mely jórészt *F. I. Uspenskij* (1845—1928) emlékének van szentelve, kinek születése századik évfordulóját a szovjet Tudományos Akadémia és az odessai egyetem, melyen *Uspenskij* két évtizeden át tanított, külön megünnevelte s akinek fényképét ott látjuk az új kötet első oldalán. *P. T. Gorjanov* kimerítő tanulmánya részletes képet ad életéről és tudományos munkásságáról (29—108. l.), egykori tanítványa, *A. G. Goidalov-Golilb* mint tanárt méltatja (114—123. l.), megkapjuk munkái teljes bibliográfiái ismertetését (270—314. l.) és tájékoztatást kézirati hagyatékáról (109—113. l.). A szovjet bizantinológia egyik legközelebbi feladatát abban látja, hogy kiadja *Uspenskij* teljes bizánci történetét, amelynek első fele korábban két bibliográfiái ritkasággá vált kötetben jelent meg (I. Történeti Szemle XIV, 244. skk. lk.). *Uspenskij* alakja, akitől méltatója a következő görög szavakkal búcsúzik: 'Η γοῦν μνήμη τοῦ γενναίου τούτου τῆς ἐπιστημῆς σπουδῆς εἶν ἥτις ἐς αἰετ ἱερή, nemcsak kegyeletes emlék; munkássága egyben éltető szellem, programm is az új szovjet bizantinológia számára, amely főleg abban a két irányban óhajt további kutatásokat végezni, amelyben *Uspenskij* és idősebb kortársa, *V. G. Vasiljevskij*, a modern orosz bizantinológia megalapítói, azokat megindították. Bizánc és a szláv népek és Bizánc társadalom- és gazdaságtörténete — ez a két centrális problémakör köti össze a régieket és újakat. Ebbe tartozik bele a kötetben kiadott tanulmányok jórésze. *E. E. Lipšic* a VII—VIII. századi bizánci szláv kolonizáció, illetve a szláv birtokközösségek szerepét vizsgálja a bizánci feudálizmus kialakulásában (144—163. l.), *M. V. Levčenko*, a leningrádi egyetem tanára a „zöldek” és „kékek” problémájával foglalkozik (164—183. l.), *E. C. Skržinskaja* a genuiaiak konstantinápolyi XIV. századi történetét világítja meg (215—234. l.). A magyar kutatókat különösen érdekelheti *F. I. Uspenskij* hátrahagyott irataiból közzétett értekezése („A népek vándorlása Közép-Ázsiából Európába. Törökök és mongolok” 9—28. l.), továbbá *N. V. Pigulevskaja* új forráskutatásokon alapuló értékes tanulmánya („A bizánci diplomácia és a selyemkereskedés az V—VII. században” 184—214. l.). Ezekhez járul még *J. A. Manandijan* munkája khorenei Mózes örmény geográfiájáról (127—143. l.), továbbá *M. A. Šangin* posthumus dolgozata, amelyben a IX. századi Arethas levelét és „Apologetikos”-át adja ki egy moszkvai kéziratból orosz fordítás és jegyzetek kíséretében (235—260. l.). A nyomdatechnikailag is nagyon szépen kiállt, 3000 példányban nyomtatott kötet gazdag tartalmát kiegészítik még kisebb közlemények, az Akadémia Történeti Intézete bizánci csoportjainak működéséről, az elhangzott előadásokról és kiadásra váró munkákról, továbbá az Akadémia könyvtárában készülő nagy bizánci bibliográfiáról szóló tájékoztatások. Az orosz tudományos élet fejlődésére vonatkozó hírek

közül kiemeljük azt, hogy az Akadémia történeti és filozófiai osztálya Uspenskij emlékére 1945 tavaszán tartott ülésén E. A. Koszminskij akadémikus indítványára elhatározta, hogy az illetékes szervekhez fordul azzal a kéréssel, hogy néhány középiskola programjába vegyék fel a görög és latin nyelv tanítását. Mint ismeretes, 1947 őszén a latinra vonatkozólag megtörtént a kedvező döntés. Joggal várhatjuk tehát, hogy a szovjet középiskola tárgyai közt a görög is újból el fogja foglalni méltó helyét.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

Периодическое издание возрожденного советского византиноведения означает не только начало, но и продолжение славных традиций русской науки. Настоящий том посвящен по преимуществу памяти одного из основателей русского византиноведения, академика Ф. И. Успенского (1845—1928), выдающаяся научная деятельность и богатое наследство которого подробно характеризуется. Опубликованные в том статьи свидетельствуют о многосторонних исследованиях советских византистов. Краткие сообщения и заметки дают наглядную картину об их работе. Особенного внимания заслуживает предложение Отделения истории и философии Академии Наук СССР ввести в программу нескольких средних школ преподавание не только латинского языка (который введен осенью 1947-го г.), но и греческого составляющего основу подготовки кадров византистов.

(Будапешт.)

Дюла Моравчик.

H. W. Bailey: *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*. Ratanbai Katrak Lectures. Oxford, Clarendon Press, 1943. VIII + 235 l.

Baileyt, aki 1936 óta a cambridgei egyetem szanszkrit-tanszékén működik, hazai orientalistikánk is előnyösen ismeri, elsősorban az iráni, tokhár és khotán-szaka nyelvek és nyelvmélekek különböző problémáit páratlan erudícióval és nagy, de mindig tényekre építő fantáziával tárgyaló cikkeiből. Előttem fekvő művében szintén nem egy egységes problémakört vesz bonckése alá, mint pl. Nybergnek ugyancsak egy előadássorozathból kinőtt iráni vallástörténete, hanem különböző, a IX. századi perzsa irodalom tanulmányozásából sarjadt problémákat. Mint ismeretes, az e századra datálható perzsa (pehlevi) művek, tehát *Manuščihr* három levele (Kr. u. 881) és *Dāstān ī dēnik* c. műve, testvérének, *Zātspram*-nak *Vičitakihā* c. munkája, valamint a *Bundahišn* és a *Dēnkart*, továbbá a nagyjából ugyancsak korba tartozó *Dāstān ī mēnōk ī xrat*, a *Škand-gumānik vičār* és az *Artāy Virāz nāmak* egytől-egyig theologikus művek, amint-hogy elenyésző az a világi irodalom, amely a középperzsa korból ránk maradt (pl. *Kārnāmak ī Artaxšahr ī Pāpakān*, *Abyātkār ī Zarērān*, *Husrāu ut rētak*). E művek a zoroasztrizmus alapkérdéseivel: a jó és rossz princípiumával, a teremtéssel, a túlvilággal és a hit, néha a gyakorlati élet egyéb problémáival foglalkoznak.

Ebből adódik B. hat fejezetre tagolódó művének középső két fejezete, amelyek az ember teremtéséről és felépítéséről, illetve az égről szóló tanokat vizsgálják és élesen rávilágítanak minden ponton az iráni tanoknak Aristotelés tételeivel fennálló rokonságára. Ezeket B. a százánidakor vége felé vagy utána készült szir fordításirodalom útján származtatja Hellászból. Érdekes, hogy B., aki általában szinte túlterheli műveit a vonatkozó, sokszor távoli irodalom közlésével, e kérdéseknél egyáltalán nem említi Götze fontos, ha esetleg nem is igaz eredményeit, aki mintegy két évtizeddel ezelőtt (*Zeitschrift für Indologie u. Iranistik* II) a makrokosmos és mikrokosmos tanában jelentkező egyezéseket éppen fordítva magyarázta: az iráni tanokat a perzsa udvarban huzamosabban időzőtt görög orvosok juttatták volna el hazájukba.

Az első két fejezetben B. egy igen fontos iráni fogalom: a *xvarnah* (nyelvjárási *farnah*, majd *farn* és *farr*, v. ö. Φαρναδτης. Τισσαπερνης) eredetét igyekszik tisztázni. A *xvarnah* e szerint eredetileg 'elnyert vagy óhajtott dolog', majd 'jó dolog, kíváncsi dolog, birtok, javak', végül 'jölét, szerencse'. A szó a Meillet által vizsgált ie. -*nos* képzőt tartalmazza (v. ö. lat. *fē-nus*: *fē-tus*, *fē-lix*; *pignus*, *mūnus*, γ. κτηνος ~ κτῶμα, óind *rek-nah*), töve pedig B. szerint az iráni nyelvekben egyébként is jelentkező *xvar-* 'venni, kapni', tehát *xvarnah* a 'kapott, elnyert dolog'. A B. által összehordott anyag szinte nyomasztóan befolyásolja az olvasót e magyarázat irányába, de egy megjegyzést talán mégis megkockáztathatunk. A *xvarnah* mítikus tartalmát B. sem tudja tagadni, legfeljebb kézzelfoghatóbb alapjelentésből vezeti le és későbbinek tartja. Ha már most meggondoljuk, hogy a Μηπαδτης. Ormazd-dāt stb. neveknek megfelelő Φαρναδτης első tagjában is már a Kr. e. V. században ilyen numinózus valamiként jelentkezik a *xvarnah*, akkor odajutunk, hogy a nem sokkal régibb, vagy egykorú Aveszta-helyeken is lehetséges ugyanez.

Az utolsó két fejezetben B. az Aveszta alapkérdéseit feszegeti: a *patvand*: hagyományozás és a *dēn-dipīrih*: a szent írás (talán inkább egyházi írás?) problémáit. Az első kérdésben a belső iráni (pehlevi) hagyomány és a külső (szír, görög) tanúságok mélyreható kritikájával arra az eredményre jut, hogy a zoroasztrizmus szent könyvét elsősorban a Kr. u. VI. század közepe táján rögzítették le írásban, sőt talán egy félszázaddal később és ugyanakkor készült az avesztá-alfabétum is a pársík-írás kurzív formái alapján. A megelőző több mint ezerévben tehát — Bailey legkésőbb Kr. e. 600-ra datálja Zarathuštra gātháit — az irániak csak szájhagyomány útján őrizték szent könyveiket. Ezt az eredményt különböző okok miatt nem tartom elfogadhatónak. Itt csak a külső tanúságokat említem: nem tudom semmibe venni Mani-nak a Kr. u. III. sz. közepe tájáról származó nyilatkozatát (:„Zarathuštra... nem írt könyveket, hanem tanítványai, akik utána jöttek, emlékeztek és leírták azokat a könyveket, amelyeket *ma olvasnak*“, Schmidt-Polotsky, Mani-Fund 58), sem a Kr. u. II. század közepén működő Pausaniast, aki szerint (V 27, 6) Lydiában az άνηρ μάχος έπαδει έπιλεγομενος εκ βεβλίου, vagyis könyvből olvasott szöveget énekel, de még a Kr. e. III. sz.-ban Kallimachos utódaiként az alexandriai könyvtárban fungáló Hermipposzt sem, akit B. nem említ, de aki Plinius szerint igen behatóan írt a mágusokról és „viciens C milia versuum a Zoroastre condita indicibus quoque voluminum eius positus explanavit“ (N. H. XXX.). E kérdésről egyébként rövidesen másutt szólok bővebben.¹

A második kérdés több részletet ölel fel, amelyek mind az íráskép és az ejtés viszonyával foglalkoznak. B. arra az eredményre jut, hogy az Aveszta írása realitás, benne a szájhagyományban továbbélt szöveg természetes hangfejlődése van rögzítve, vagyis a legelősebben szembefordul az Andreas-iskolával. Egy példát mutatok csak be illusztrálásnak.

Az óiráni *jivam* 'vivum' alak az Avesztában *jum* és *jim* alakban is szerepel. Andreasék szerint *jum* könnyen érthető mint defektív konsonantikus írás: a *jivam* mássalhangzótestét jelölő *jwm* betűcsoportot olvasták el, illetve írták át mechanikusan a későbbi avesztá-alfabétumba *jum*-ként. A *jim* esetében nehezebb a helyzet: Andreasék szerint e mögött egy *jywm* írásnak kellett lennie, melyből w a hagyományban elveszett (a pehleviben ez gyakori jelenség) és a *jwm* mechanikus átírása *jim*. A lényeg tehát az, hogy mindkét (át)írás ugyanazt a *jivam* alakot juttatja kifejezésre. B. szerint a helyzet ezzel ellentétben az, hogy *jivam* by usual

¹ Itt említem meg, hogy Freiman 1946. július 5-én tartott előadásában az Aveszta első írásbeli rögzítését a Kr. u. I. századra, I. Vologeses idejére, teszi, v. ö. Vestnik Akademii Nauk SSSR. 1946, No 8—9, 178.

replacement with* *jium* egyrészt *jyum* > *jum*, másrészt *ji(u)m* > *jim* alakká fejlődött. Nem hiszem, hogy ez a felfogás elismerésre fog találni, valamint az sem, hogy az óiráni *drugvadiš* avesztikus *dr gvō.d biš*, *dragvō.dibiš*, továbbá az óiráni *jita-(a)rta* gáthikus *d-jit.ar-ta* írásképeiben *j* és *i* egyként fonétikus értékű anaptyktikus hang (B. 191).

B. ismerőinek talán fölösleges is megemlítenem, hogy az itt ismertetett váz koránt sem meríti ki a mű egész gazdagságát. Nincs a könyvnek egyetlen lapja, melyen B. valami fontos kérdésben újat, lényegeset ne mondana. Főgondolatait nem mindig tudtuk elfogadni, de az kétségtelen, hogy B. művét mindenkinek, aki az Aveszta vagy általában az iranisztika kérdéseivel foglalkozik, igen alaposan át kell dolgoznia, mert könyve — a mellett, hogy egyike a legizgalmasabb olvasmányoknak, egyben — az utóbbi évtized iranisztikai termésének egyik legértetesebb gyűjteménye.

Szemerényi Oswald.

*

The object of the recent work of Prof. Bailey is given by the many problems which we are faced with in the Zoroastrian books of the ninth-century Iranian literature. In six chapters the author deals with the problems of the tradition and first writing down of the Zoroastrian Bible, the relations of Greek and Iranian philosophy, and with one of the most important words of Old-Iranian, i. e. xvarnah. In spite of the fact that the writer of this cannot accept the theses of the author on the date of the Avesta and has still a feeling of uncertainty about the proposed etymology of xvarnah, he must emphasize his conviction that we have before us one of the best and most mature works in the field of Iranian philology in the last decade.

Oswald Szemerényi.

Khotanese Texts I edited by *H. W. Bailey*, Cambridge, University Press, 1945. X + 258 l. Ára 30 sh.

A XX. század első éveiben Keletturkesztánban felfedezett új nyelvi anyag sorában volt egy új nyelv, amelyről az első feldolgozó, Leumann, azt állapította meg, hogy árja nyelv ugyan, de nem tartozik sem az iráni, sem az ind ághoz, hanem független, mint ő fejezte ki: „nordarisch“. Csakhamar kiderült azonban, hogy az új nyelv tisztán iráni, sőt rokonságot mutat az indiai szaka uralkodók nyelvével, s ezzel adva volt a határozottabb karakterű szaka megjelölés. Mivel azonban a szaka nyelvterület maga is nagyon kiterjedt volt, tehát, amint azt rögtön látni fogjuk, nyelvjárásokra oszlott, ez általános megjelölést még preciziroznunk kell. A szaka nyelvi anyag legnagyobb része a régi Khotanból, illetve környékéről került elő, de ettől a nyelvtől eltérő vonásokat mutat a Kasgártól keletre fekvő Maralbasiból származó kéziratok nyelve, s bizonyára az indiai szakák nyelve is eltért mindkettőtől. Éppen ezért ma a Khotanból származó kéziratok nyelvét khotáni szakának szoktuk nevezni.

A szaka nyelvi anyagból terjedeleme a legjelentősebb a khotáni szaka, s miután ez nyelvtani szempontból az egyik élenjáró kutató, Konow, munkája (Khotansakische Grammatik, Leipzig, 1941) révén ma már általánosan hozzáférhető, természetes, hogy egyik legfontosabb feladat most a khotán-szaka szövegek közzététele, fordítással és nyelvi jegyzetekkel, s mivel fordításirodlomról van szó, lehetőleg az eredeti szöveggel együtt.

A szaka szövegek nagy gyűjteményes kiadásának indult a dán turkológus, Gronbech szerkesztésében megjelenő Monumenta Linguarum Asiae Maioris második, Bailey által gondozott kötete, amely az India Office három kéziratát nyújtja facsimile-kiadásban (Codices Khotanenses,

* Ezt nem értem. Talán ez is fonétikai fejlődés?

Kopenhága, Ejnar Munksgaard, 1938). A szövegek természetesen ebben a kiadásban csak igen nehezen használhatók, és ezért mindenki türelmetlenül várta, hogy a kiadó hamarosan megjelenteti az ott foglalt szövegeket átirásban, glosszáriummal és a szokásos és szükséges apparátussal.

Ez az óhaj az előttünk fekvő kötettel, úgy látszik, kezdt testet öltetni. Bailey e kötete nemcsak a Codices Khotanenses három kéziratát tartalmazza, hanem még két szöveget, melyek a British Museum, a párizsi Bibliothèque Nationale Pelliot-gyűjteménye és a Stein Aurél-féle kéziratok anyagából valók. A szövegek a következők.

1. Ravigupta Siddhasara c. műve, mely tibeti fordítás alapján készült. A kiadó e két szöveghez mellékeli még a szanszkrit eredetit. Erdemes megjegyezni, hogy a szanszkrit szöveg egyrésze úgjur fordításban is megvan, v. ö. Rachmati, Zur Heilkunde der Uiguren II. 20. skk.

2. A Jivakapustaka, orvosi előírások gyűjteménye, kétnyelvű, szanszkrit és khotán-szaka kézirat. A khotáni helyesírású szanszkrit szöveg gyakran igen hibás.

3. A Jatakastava ismeretlen nyelvből készült khotáni fordítás, melynek eredetijét még nem sikerült feltalálni.

4. Bhadracaryadešanā. Ez a szöveg a párizsi Pelliot-gyűjtemény egy kéziratának (P. 3513. fol. 43. V. 1—58. R. 2) egy része, amelyből már Pelliot is idézett egyes alakokat (MSL. 18, 1913, 105. sk.).

5. Suvarabhāsa-sūtra-részletek a British Museum, a Pelliot-gyűjtemény és a Stein-kéziratok anyagából; a két előbbiből már Konow és Ernst Leumann is publikáltak egyes részleteket.

E szövegek szanszkrit eredetije javarészt meg van állapítva, sőt az első kettőhöz Bailey mellékeli is az eredetit. A távolabb álló számára azonban a khotáni szövegek így csaknem megközelíthetetlenek, s így reméljük, hogy e kötetet hamarosan nyomon követi a fordítással, szótárral és a Baileytől megszokott kimerítő nyelvi kommentárral ellátott kiegészítő kötet is.

Szemerényi Oswald.

*

This excellent edition contains three Khotanese texts published already in fac-simile in Monumenta Linguarum Asiae Maioris and two more from the Fonds-Pelliot and the material of the British Museum and the Stein manuscripts, the first two with their originals. We desire and hope that the editor who has become an authority in this field of oriental studies, will soon be able to publish the complementary volume containing translation, glossary and linguistic explanations which will first make available these difficult texts.

Oswald Szemerényi.

R. Bezzola: *Le sens de l'aventure et de l'amour.* (Chrétien de Troyes.) Paris, La Jeune Parque. 1947. In-12.

Egy új könyv Chrétien de Troyes-ről, azonban nem a hagyományos stílusban. A kiváló zürichi professzor, aki egy feltűnést keltő könyvében (*Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident, 500—1200.* Prem. partie: La tradition impériale de la fin de l'antiquité au XIe siècle. Champion 1944.) már megkísérelte, hogy az egész közép-európai francia költészet eredetét visszavezesse a karoling humanizmusra, most sem ott veszi fel a fonalat, ahol elődei abbahagyták, hanem teljesen előlről kezdi a kutatásokat. Mindenekelőtt egészen más jellegű felkészültséggel kezd hozzá a munkához, mint elődei, akiknek filológiai és szorosan vett irodalmi ismereteiken alig terjedt túl a látóköre. Bezzolának igen alapos kortörténeti ismeretei vannak. Nemcsak a kor reprezentatív francia nyelvű szépirodalmát ismeri, hanem a vele párhuzamos, de kevésbé ismert latin irodalmat is, mely pedig igen érdekesen világítja meg az előbbit. Bagage littéraire-jében szerepel még a középkor gazdag és akkoriban igen olvasott didaktikus irodalma: lapidariumok, bestiariumok, Images du

monde-ok, encyclopédiák, Trésor-ok, mindmegannyi nélkülözhetetlen feltevélei a középkori világkép megértésének.

Mégis Bezzolának nem sikerült volna e távoli századok lelkét minden mélységében így megragadnia, ha széleskörű tárgyi ismereteihez nem párosulna csodálatosan finom, már-már költői intuíciója. A német specialistákkal ellentétben, akiket Bezzola lapos pozitívizmussal vádol és akik nem tudnak az egyoldalúan modern és épp ezért ferde értelmezéstől szabadulni, szerzőnk önnön szémszögéből vizsgálja a középkort. Ebből a látószög-különbségből ered azután az 1900-as évek német pozitivisták kritikáinak és Bezzola szellemtörténeti irányú interpretálásának eltérő sőt ellentétes volta.

A századeleji bírálók Chrétien de Troyes regényeiben csak színes kalandos meséket, vagy „roman à thèse”-eket láttak, amelyekben a Champagne-i udvar költője latin, kelta-breton és egyéb folklóre-motívumokat szőtt össze, a nélkül, hogy azok eredeti jelentését világosan megértette volna. Innen ered mesefüzésében a sok homályos részlet, összefüggéstelen-ség. Ezzel szemben Bezzola pontról pontra kimutatja, hogy ezek az említett részek csak a maga szűk látóköre szerint itélő modern kritikus szemében összefüggéstelenek. Saját kora szémszögéből megéltve ezek a passzusok igen mély értelmet nyernek. Sőt Bezzola továbbmegy. Azokban a színes recitativ részekben, ahol Chrétien de Troyes bő mesélő kedvvel adja elő a lovagi párviadalokat, koronázási szertartást, királyi vadászatot, vagy ragyogó képeket fest a kastélyok berendezéseiről, a lovagok öltözetéről, drágakövekről stb., mélyértelmű gesztus-, szám-, vagy színszimbolika rejlik. Bezzola szerint nincs Chrétien de Troyes regényeiben egy részlet sem, amely pusztán csak költői ornamentika lenne. Minden tárgy, gesztus, név mélyenrejlő jelentést hord magában, amelyet természetesen a középkori olvasó könnyebben fejtett meg, mint a modern. S mindez a szimbolika, a maga ezoterikus formanyelvén egy arisztokratikus életeszmenyt fejez ki, pontosabban a XII. századi francia társadalom legfelső rétegének lovagi eszményét. E szerint a lovagnak az „aventure et amour” hosszú és nehéz iskoláján kell átmennie, hogy tökéletes lovag legyen. Ebben a beállításban tehát a lovagi kaland és szerelem egészen más hangsúlyt nyer: a kaland nem pikáns aventure a lovag életében, hanem „initiation à la chevalerie”, amely vitézségének nyilvános erőpróbája és bizonyossága az egész lovagi társadalom előtt. Ugyancsak a szerelem sem „bonheur à deux”, hanem egy másfajta „initiation à la chevalerie”, amely erőt ad az emberfelettinék látszó kalandok elvállalására. Ezekből a megfontolásokból jut el Bezzola végső megállapításához: Chrétien de Troyes nem pusztán kellemeshangú udvari poétája Marie de Champagnenak, hanem tudatos megteremtője és klasszikus erejű kifejezője a lovagi élet és lovagi szerelem ideá'jának. Chrétien de Troyes életműve több, mint csillogó játék a költészettel, vagy szubtilis lélektani kérdésekkel: benne a francia géniusz első nagy kultúrjara, a lovagság kultusza testesül meg. Más szóval Chrétien de Troyes az első költő gondolkodója a francia irodalomnak, aki annyi mélységgel világítja meg az egyén-közösség viszonyának problémáját, hogy az a középkori „leçon de vie”, amely műveiből leszűrődik, még a modern olvasót is elgondolkoztatja.

Mindezen megfontolásait Bezzola nem Chrétien de Troyes műveinek általános elemzésén keresztül mutatja be. Szerényen csak egyetlen műre szorítkozik, az „Erec et Enide”-re, amely azonban finom analysise nyomán új életre támad.

Egészében véve Bezzola műve izgalmasan érdekes olvasmány, amelynek újszerű, szimbolisztikus magyarázó elve remélhetőleg termékeny visszhangra fog találni a további Chrétien de Troyes-kutatásokban.

Németh Margit.

L'auteur de ce compte-rendu attache une singulière importance aux recherches de M. Bezzola sur la litt. française du moyen âge. Celui-ci en effet semble avoir trouvé la clef de l'interprétation symbolique des oeuvres de Chrétien de Troyes. Selon Chrétien, le sens de l'aventure est une initiation à la chevalerie. Ainsi le casuiste connu du roman français de 12e siècle recèle en réalité un penseur profond dont la moindre invention cache un sens sinon mystique, du moins symbolique. Marguerite Németh.

Fernand Baldensperger: *La critique et l'histoire littéraires en France au dix-neuvième et au début du vingtième siècles.* Ed. Brentano's. New-York, Paris, 244 l.

Amerikában írta meg a kaliforniai egyetemen működő fiatal kar-társának H. S. Craig-nek segítségével Fernand Baldensperger a francia kritika és irodalomtörténet utolsó másfél századának anthológiáját. Az ilyesfajta szemelvényes összeállítások általában a tudományos érdeklődésű közönségnek szólnak, szakmabeli értékük legfeljebb csak akkor van, ha a kiválasztás szempontja egy megírandó mű anyaggyűjtésének szempontjával azonosul s így félkész állapotban fedi fel egy az egésznek szemléletére törekvő elme rendező munkáját és ízlését. Baldensperger műve is ezért érdekes, bár ugyanakkor kissé kielégítetlenül hagyja az olvasót az összefüggéseket feltáró bevezetés és az egyes írói jellemzések egynémely fogyatékossága. A szerzők kiválasztását Baldensperger fölényes biztossággal végezte el. Mindennemű ideológiai beszorítás és megszükités helyett szabad teret hagy a kritikai szempontok sokszerűségének, amely Baldensperger szerint is a francia irodalmi vizsgáldás egyik legjellegzetesebb jegye.

Számszerű szerepeltetés tekintetében nem is találunk ebben a műben kifogásolható korlátokat. Legfeljebb azt érezzük, hogy a kiválasztott szöveg több ízben csak torzítva vagy kicsinyítve képvisel egy-egy kritikust, nem fedi fel szerzőjének egész jelentőségét. A ridegség, amellyel Taine-t kezel, könnyen érthető, Lanson érdemeit komoly tárgyilagossággal állapítja meg, nem értjük viszont a leereszkedő hangot, amellyel Mornet-ről beszél, sem Thibaudet sommás elintézését.

Százharminc év kritikájának történetét Baldensperger — részben kronológiai sorrend szerint — tíz szakaszra osztja be, az egyes szakaszok elnevezésénél, főként a vizsgálat modern sokrétűségének idején, bizonyos nehézségekbe ütközik az uralkodó motívum felfedése és címül adása. A mű zárószava a francia kritikai tevékenységet mint a nemzeti élet integráns részét mutatja be és hangsúlyozza a tisztalátású minoritás hatását a tömeg ízlésének és ítéletének fejlődésére.

Semjén Gyula.

L'anthologie de la critique française que M. Baldensperger, ce comparatiste d'une renommée mondiale a mise au point avec l'aide d'un de ses collègues américains, M. H. S. Craig, comporte des qualités et les défauts qui semblent être inhérents à toute anthologie, même composée avec le plus grand soin. Les textes choisis ne sont pas toujours également révélateurs; ils sont mis plutôt au service d'une démonstration et plus d'une fois, ils ne laissent pas entrevoir l'importance réelle de leurs auteurs. L'effort de M. Baldensperger pour établir et étiqueter des périodes successives nous montre combien il est difficile de saisir les motifs dominants dans la „diversité du concert“. Jules Semjén.

Fritz Strich: *Goethe und die Weltliteratur.* A. Francke AG, Verlag, Bern, ó. n. (1946). 408 lap, 8°. Ára 14 svájci frank.

Magyar tudós-körökben jóhangzású neve van Strich professzornak. Munkáin, főleg a XVII. század lírai stílusáról írott tanulmányán és a

német klasszicizmusról és romantikáról írott könyvén egész irodalomtörténész-nemzedék tört föl nálunk, bátorítást merítvén a magyar és a világirodalom szellemtörténeti szempontú és európai igényű szemléletéhez. A huszas évek óta fellépő szinte valamennyi irodalomkutatónk többé-kevésbé tanítványa volt Strichnek; művei hatása nélkül elképzelhetetlen a magyar irodalomtudomány megújítása. Éppen ezért fokozott figyelemmel és érdeklődéssel kell fordulnunk e nagy tudós újabb megnyilatkozásai felé.

1929-ben foglalta el az addig Münchenben működő Strich a berni egyetem germanisztikai tanszékét. Azóta keveset hallottunk róla. Munkái tovább hatottak, tovább ösztönöztek, de róla magáról csak gyér híreink érkeztek. Az elszigeteltséget még fokozta a második világháború véres közjátéka. Sejtettük azonban, hogy dolgozik, s reméltük, hogy mint tudományos író sem hallgatott el örökre. Várakozásunkban nem csalódtunk. A közel két évtizedes visszavonultságban hatalmas opusz körvonalai bontakoztak ki, s most az újratalálkozás örömeivel és a nagy tudósnak járó hódolattal vehetjük kezünkbe Strich professzor új, magisztrális könyvét.

Tanulmányok hosszú, e mélyülő sorából nőtt ki ez a Goethe és a világirodalom összefüggéseit tárgyaló nagyvonalú munka. Szerzőjének akribiája, olvasottsága, tájékozottsága bámulatraméltó. Amerikától Oroszorszáig, a skandináv Északtól egészen a mediterrán Délig bogozta ki a goethei világirodalom-eszmé, Goethe irodalmi kapcsolatainak szálait. Alig van ebben a kérdéskomplexusban probléma, amelyre élesen rá ne világítana, amelynek megoldását ne adná.

Goethe világirodalom-eszméjének kibontakozását és jelentőségét vizsgálja a könyv első része. A gondolat Goethe életének utolsó két évtizedében lép fokozottabban előtérbe: az agg költőt ekkor állandóan foglalkoztatja a *Weltliteratur* problémája. Nemzeteket összekötő, kultúrákat békítő tényezőt lát a világirodalomban. Fölismeri, hogy egy irodalom elszigetelt szemlélete lehetetlen, s hogy milyen fontos tényező a nemzetek-fölötti tolerancia, az általános emberi vonások keresése irodalmi téren. Fölismeri a „tükörzödé” jelentőségét: az író erőneyi, hibái egyaránt mint valami tükörben jelennek meg a külföld irodalmi életében, s ebből a tükörből maga az író tanulhat a legtöbbet. Goethe jól látja, mennyire fölfrissít az irodalmat a jó fordítások, mert új motívumok és eszmék termékenyítő áradatát hozzák. De a túlzásbavitt idegen hatások veszélyei sincsenek szeme előtt elrejtve: tudja és érzi, hogy a nemzeti sajátosságokat mindig figyelembe kell venni. A nemzeteket összekötő, intellektuális jellegű *Weltliteratur* mellett ott az örök emberi tartalmakat a népköltészet nyelvén megszólaltató *Weltpoesie*.

A forradalmi és napóleoni idők után fölmerülő általános békevág, az emberiség életütemének fokozódó meggyorsulása mind egy-egy tényezője Goethe szerint a világirodalmi gondolat kibontakozásának és diadálának. Küzd ezért a nyelvi és nemzeti „purizmus”, a szellemi autarchia beteges túlzásai ellen. Az irodalom és művészet hivatva van összekötni azt, amit a politika széttagolt. Goethe *közösségi alkatú* író, aki az objektivitásban látja a szellemi együttműködés legszebb gyümölcsét. Világirodalmi beállítottsága előtt nem maradhat rejtve a német szétszórtság átká, az irodalmi központ, a francia értelemben vett szellemi kultúra hiánya. Látja a német individualizmus veszélyeit, ezért tekint oly csodálattal Franciaország felé, ezért akarja Weimarból a németiség irodalmi centrumát megalkotni. A centrumból aztán lassankint Európa szellemi fővárosa lesz, amint magában a mesterben is egyesülnek Európa, sőt a világ kultúrájának színei.

Goethe európaiságát tárja föl a könyv második része, megmutatván, mit köszönhet az író maga a világirodalomnak. Anglia valami sajátos „germanizálódási” folyamatot indít el a XVIII. század végén a németiségben, a természet és a nép, az érzelmek és a mult világa felé fordítja a

német irodalmat. Ennek a folyamatnak válik részesévé az ifjú Goethe is. Itália a déli természet és a klasszikus művészet új inspirációit hozza azután számára, Franciaország pedig a nevelés, formaadás ösztönzéseit. Strich részletesen szól a *tragédie classique* Goethe művészetére gyakorolt nevelő hatásáról, szól Voltaire-ről, aki az ízlés, a társadalmi szellem, az elegancia, a nemes kozmopolitizmus területén lett a német író vezércsillaga. Calderónnal Spanyolország, Hafizzal a Kelet szintén helyet kap Goethe inspiráció-világában, mely még a fő lendülő amerikai élet szeretet- és csodálatteljes szemléletétől sem zárkozik el.

Mindezek az inspirációk és ösztönzések azonban maradéktalanul föloldódnak a nagy génusz életművében, és ez a goethei életmű azután a maga részéről ismét kiárad Európa és az egész világ felé. Erről a kiáradásról, Goethe európai küldetéséről szól Strich könyvének harmadik és talán legérdekesebb része. Megvilágosodik benne Goethe viszonya nagy kortársaihoz, Byronhoz, Manzonihoz, Carlylehez, Shelleyhez, Walter Scott-hoz, Ugo Foscolo-hoz, Mickiewiczhez. Bámulatos éleslátással tárja föl a szellemi összefüggéseket Goethe és a francia romantika titanizmusa közt egyrészt, a weimari mester klasszicizmusa és a parnassienek formaművésze közt másrészt. Gérard de Nerval és Théophile Gautier alakjai egészen új távlatokat nyernek ebben a megvilágításban. De érdekes és figyelemreméltó az is, amit Strich Goethe viszonyáról a milánói *L'Eco* vagy a párizsi *Globe* fiatal kritikusaival, íróival elének ad. A francia és olasz romantika Goethe-élménye erős hangsúlyt kap ebben az ábrázolásban. Vagy szóljunk talán arról, mily ügyesen elemzi szerzőnk Goethe és a szláv világ irodalmi összefüggéseit, Mickiewicz és az orosz Uvarovon keresztül egészen a nagyszerű szerb népköltészet fölfedezőjéig, Vuk Karadžićig? A *Weltpoesie*-fejezet szinte teljes egészében Kelet- és Délkelet-Európáról szól.

Igaz, ezen a ponton hiányát érezzük, hogy Strich sem szláv nyelveken, sem magyarul nem tud, adatait tehát másodkézből kellett vennie. Goethe és a cseh irodalom kapcsolatainál fájóan nélkülözzük a nagy nyelvész, Josef Dobrovský nevét, aki pedig valamennyi cseh író közül legközelebb állott Goethe eszmevilágához, nélkülözzük Máchtát, akinek költészetébe ugyancsak belejátszik a goethei inspiráció. Az pedig nagyon sajnálatos, hogy a magyarok közül csak Madáchot említi pár szóval Strich. Nem veszi figyelembe, milyen sokat is tett a Goethe-élmény a magyar irodalomnak, Kazinczytól egészen Babitsig és Szabó Lőrincig, sőt Móricz Zsigmondig és Németh Lászlóig. Nem említi Melz Hugót, aki pedig a goethei világirodalom-eszme egyik legnagyobb európai heroldja volt a XIX. század végén, s nem szerzett tudomást a magyar Goethékutatás Thienemann-Tass Tivadar és Turóczi-Trostler József nevéhez fűződő nagy eredményeiről. Szabó és Turóczi-Trostler Örök Goethe-je az 1932-es centennárium egyik legszebb európai dokumentuma volt: nagy kár, hogy nincs említve a könyvben, amely pedig Goethe „utóéletének” számos mozzanatára kitér. A hiányokat mindenesetre menti a háborús évek hosszas elszigeteltsége: pótlásukra bizonyára sor kerül. Addig is örömmel ajánlhatjuk mindenkinek ezt a pompás könyvet, az európai tudomány újjászülésének biztató és ígéretes jelét.

(Pécs.)

Angyal Endre.

Seit seiner Berner Antrittsvorlesung im Jahre 1929 konnte die wissenschaftliche Welt verhältnismäßig wenig vom berühmten Germanisten Fritz Strich vernehmen. Seine bahnbrechenden Arbeiten über den lyrischen Stil des XVII. Jahrhunderts und über deutsche Klassik und Romantik wirkten weiter, indessen schwie der Verfasser selbst. Die schweren Jahre des zweiten Weltkrieges machten dieses Schweigen noch tiefer. Doch dienten die Jahre des Schweigens dazu, ein neues Meisterwerk zu voll-

den, die vorliegende Monographie. Mit weit ausgreifender Sachkenntnis und mit einer fabelhaften Beherrschung des Materials wird hier Goethes Verhältnis zur Weltliteratur beleuchtet. Im ersten Teil des Buches werden die Hauptmotive des Goethe'schen Weltliteratur-Idee entwickelt; der zweite Teil registriert die auf Goethe einwirkenden europäischen und außereuropäischen Formkräfte, wobei besonders die Anregungen Englands, Frankreichs, Italiens, Spaniens, Amerikas und des Ostens eine gute Würdigung erfahren. Am bedeutendsten ist vielleicht der dritte Abschnitt, wo Goethes Verhältnis zu seinen großen Zeitgenossen (Byron, Carlyle, Manzoni, Mickiewicz, französische Romantiker) in ein neues Licht gerückt wird. Wichtig sind auch die Ausführungen Strichs über Goethes Interesse für ost- und südosteuropäische Volkspoesie. Leider muß hier der Vf. aus Quellen zweiter Hand schöpfen, da er das Ungarische und die slawischen Sprachen nicht beherrscht. Deshalb vermißt der osteuropäische Leser hier manche bedeutende Einzelheit. Trotzdem bleibt das auch sprachlich schöne Werk eine gewaltige Leistung, ein hoffnungsvolles Zeichen europäischer geistiger Wiedergeburt.

(Pécs.)

Andreas Angyal.

Emile Turdeanu: *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains.* Paris, 1947. 188 lap. — Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slaves. XXII. k.

Mindazok, akik a román szellemi élet alapját képező középkorvégi szláv hatásokkal foglalkoztak, bizonyos figyelmet szenteltek a XIV. századi Bulgáriában kiteljesedő ú. n. „tirnovoi renaissance“-nak,¹ egyszersmind azonban nagy hiányát érezték olyan összefoglaló munkának, amely ezeket a régi bolgár-román kapcsolatokat módszeres szintézisben tette volna áttekinthetővé. A második világháború küszöbén É. St. Piscupescu értékezőse² valamennyire segített ezen a hiányon, azonban ez távolról sem ölelte fel az idevágó szlavisztikai kutatásokat oly részletességgel, mint most Turdeanunak, Cartojan neves román irodalomtörténész tanítványának és vejének kitűnő tanulmánya. Turdeanu láthatóan filológiai, sőt könyvészeti teljességre törekedett: ezzel az eddigi román kutatásokat kiemelte a maguk szűk nemzeti keretéből s mintegy az ortodox kultúrközösség szélesebb távlatába állította. Összefoglalása nagyvonalú, de mindvégig rendkívül világos és részleteiben tökéletes akribiáról tanúskodó triptychont tár az olvasó elé. Az első kép János Sándor cár kora: itt elevenedik meg előttünk sinai Szt. Gergely nagyszerű életműve s a belőle sarjadó tirnovoi, kelifarevoi és vidini szellemi élet (1331—1371). A második kép a tirnovoi renaissance középpontjában álló Euthymios pátriárkát mutatja be, műveinek részletes elemzésével (1375—1393); végül a harmadik Euthymios tanítványaival foglalkozik, különösen pedig a Jó Sándor korabeli Moldvában is megforduló Camblak Gergellyel, akinek alakjához sokan a moldvai egyházi ékesszólás kezdeteit fűzik. Minden egyes kép a legteljesebb történetirői tárgyilagosságot mutatja: Turdeanu végre azt a fiatal román tudós-nemzedéket képviseli, amely valóban az igazság önzetlen feltárását tűzi ki céljául s nem holmi kicsinyes sovínisza szempontok naív kielégítését. Van bátorsága ahhoz, hogy a román kutatók eredményeit éppen úgy mérlegre tegye, mint idegen szerzők megállapításait. Nem ragaszkodik például ahhoz, hogy sinai Szent Gergely közvetlen tanítványai közt feltétlenül románnak tekintsen egy

¹ Ld. e fogalomról legutóbb a dunatáji irodalmak fejlődésével foglalkozó tanulmányomban: *A Dunatáj.* Bp. 1946, I.

² *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XV-lea.* Buc. 1939.

Fudul nevű szerzetest (így Piscupescu, i. m. 35. l.), hanem nyíltan bevallja, hogy a szóbanforgó személy oly török eredetű nevet visel, amely nemcsak román, hanem bolgár területen is közszerűen járatos (10. l.). Nem igyekszik feleslegesen visszavetíteni a multba kronológiai feltevéseit sem. Elveti pl. Iorgának azt a nézetét, hogy az 1356-i bolgár Evangélium már Nagy István korában eljutott Moldvába (*Revue Historique du Sud-Est Européen*, 1934, 375—6. l.); e helyett kiemeli, hogy a kézirat moldvai elterjedése csakis a XVI. század második felére tehető (23. l.). Nem keres, M. Ștefănescu nyomán, közvetlen Manasses-nyomokat a moldvai Moxa krónikájában sem, hanem elismeri mesterével, Cartojannal együtt, hogy Moxa kora Manassest csupán kései görög átdolgozás (Cigala, 1637) közvetítésével használta fel. Mindezen részletek első látásra jelentéktelennek tűnnek fel, azonban ha mozaikköveikből egy mélyen megalapozott tudományos magatartást rakunk össze, akkor úgy találjuk, hogy T.-t valóban egyedül az igazság felderítése vezette munkájában, még annak beismerése árán is, hogy sok esetben a bolgár kezdeményeknek román utókora nem közvetlenül a XIV. századot követő időszakban, hanem esetleg csak sokkal később teljesedett ki.

Nagy érdeme T.-nak plasztikusságra törekvő ábrázoló készsége: nemcsak sinai Szt. Gergely alakját és működését elevenítette meg pompás színekkel, de jól mutatta be Euthymiosnak sokirányú tevékenységét is, amely tulajdonképpen az egész munka gerincét képezi. Persze anyaga oly sokrétű, hogy előadása gyakorta inkább csak fecsigázza, mintsem kielégíti az olvasó érdeklődését. Nagyon fontosnak látszik pl. az a tény, hogy Udrisze Năsturel, Baszaráb Máté titkára (aki az *Imitatio Christi*-t is lefordította egyházi szláv nyelvre, v. ö. *Magyarok és románok*, Bp. 1944, II, 387. l.) Barlám és Jozafát történetének átdolgozásával oroszos helyesírású közép-bolgár szöveget nyújtott, T. fogalmazásából nem tűnik azonban ki, mi volt közvetlen indítéka Udrisze Năsturel oroszos tájékozódásának. Általában hasznos lett volna, ha a szerző több figyelmet szentel a kifejezetten nyelvi vonatkozásoknak s jobban kiemeli, mennyiben mutatnak a román földön szerkesztett szláv kéziratok bolgár, szerb vagy orosz sajátosságokat.

A mű kitűnően érzékelteti a bolgár egyházi irodalom utolsó nagy periódusának belső fejlődési ritmusát, kissé adós marad azonban a románföldi elterjedés további részleteivel. Meglepőnek tartjuk, mily ritkán veszi figyelembe T. a román vallásos népköltészetet, ahol pedig a középkori szláv hagyományok sokszor napjainkig megtalálhatók. T. ismerteti például Szt. Paraszkivának, ennek a Szt. Euláliára annyira emlékeztető bájos szentnek az ortodox kultúrkörben való népszerűségét, nem utal azonban arra a kolindára, ahol Paraszkivából valóságos népi szent lett (T. *Pamfile Sărbătorile de toamnă*, Buc. 1913, 59—60. l.). De nemcsak az egyházi életből lefelé sugárzó hatások várnak részletesebb feltárára, hanem magában a román vallásos irodalomban tovább kigyózó bolgár vonatkozások is. Talán helyes lett volna, ha szerzőnk legalább itt-ott utal, az eddig elért eredmények mellett, az elvégzendő feladatokra is. Ismeretes például, hogy Dosztojev, a románok Szenci Mo'nár Albertje, gyönyörű verses zsoltárait (1673) egy magyarázatos szláv zsoltárkönyvből fordította; mindeddig azonban senki sem vizsgálta meg, hogyan viszonylott az ő mintája és forrása a *Psalterium Bononiense*-hez hasonló és itt is említett (16—17. l.) szláv zsoltár-redakciókhoz.³ S végül tehetnénk egy harmadik megjegyzést is. T. munkája alapján a vallásos irodalom bolgár fejlődésének belső okait eléggé tisztán látja maga előtt az olvasó, kevésbé érti meg azonban, miért hatott a románokra bizonyos korszakok-

³ Ezt a kérdést a bukaresti Balcania-ban megjelenendő dolgozatunkban próbáljuk megoldani.

ban a bolgár vallásos irodalomnak éppen egyik vagy másik ága. Egyszóval a bolgár hatásoknak történeti és szociológiai értelmezése terén sok lenne még a tennivaló, hogy ne is beszéljünk e középkori eszmehullámok mélyebb szellemtörténeti értékeléséről (ld. analógiaképen I. Sčepkin érdekes megjegyzéseit a Barlám és Jozafát-legenda jelentőségéről az orosz vallásosságban: *L'âme du peuple russe dans l'art russe*, *Le Monde Slave* 1928/II, 400. l.). Ezúttal azonban, tekintve T. fiatal korát és munkakedvének lendületét, valóban joggal remélhető, hogy az alapvető tények tisztázása után szerzőnk sorra veszi majd ezeket a magasabb szempontokat is, egyre teljesebbé téve az ortodox világ belső egységének tudományos megismerését.

Gáldi László.

M. Emile Turdeanu, lecteur de langue roumaine à la Sorbonne, a consacré une étude substantielle aux anciens contacts ecclésiastiques et littéraires entre Bulgares et Roumains. Sa synthèse fait preuve d'une recherche parfaitement désintéressée de la vérité scientifique: nous sommes convaincus que la plupart de ses conclusions s'avèreront définitives et ouvriront de nouvelles perspectives aux spécialistes de la vie intellectuelle du Sud-Est européen.

Ladislav Gáldi.

Arthur H. Whitney: *Colloquial Hungarian*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1944, 264 lap, 8°.

Arthur H. Whitney angolok számára írt gyakorlati magyar nyelvkönyve a Trubner' Colloquial Manuals sorozatban jelent meg. A könyvhöz a londoni egyetem szláv és keleteurópai intézetének igazgatója, William J. Rose írt rövid, elismerő előszót és ebben házagpótlónak nyilvánította Whitney munkáját. A finom kiállítású és néhány kedves rajzzal (magyaros táncrész, csárdás táncoló mezőkövesdi pár, korzó, fedett uszoda stb.) díszített könyv arról tanúskodik, hogy diplomata írója, aki mint fiatal cserkészfiú a gödöllői táborozásra érkezett először Magyarországra, később pedig évekig tartó tanulmányokat folytatott a budapesti Képzőművészeti Főiskolán, kitűnően tud magyarul.

A bevezetésben a szerző röviden ismerteti a magyar nyelv hangjait és egyes sajátosságait (mássalhangzók hasonulása, magánhangzó-illeszkedést stb.). A nyelvi anyagot negyven leckében dolgozza fel. Az egyes leckék a következő részekből állanak: igen egyszerű és világos, az angol gyakorlati szempontoknak megfelelő formában előadott, a szöveghez kapcsolódó nyelvtani tudnivalók, az olvasmányban előforduló szavak jegyzéke, beszéd-készségre nevelő jellegzetes kifejezések, magyar olvasmány és magyarra fordítandó angol mondatok. A nyelvtani tudnivalók szakaszában a nehézségeket igen szerencsés érzékkel és nagy könnyedséggel hidalja át Whitney.

Az angol szempontok érvényesülésére jellemző, hogy az igéknek a magyarban olyan közönséges egyes és többes-számi 2. sz. alakjait, tehát a tegező alakokat, amelyek a mai angolban nem használatosak, csak a 31. leckében tárgyalja „familiar forms” elnevezéssel. A „familiar possession-suffixes” (for one possession: -d 'thy', -tok, -tök or -itek 'your'; for plural possessions: -id 'thy', -itok or -itek 'your') a 32. leckében találunk helyet, az igék 2. sz. alakjait pedig a 33., 34. és 35. leckékben tárgyalja. Az egyes lecek szójegyzékeiben a változatlan igező mellett ott találjuk a főnévi igenév jelét s a mult idő egyes 1. és 3. sz. végzetét: *ül -ni -tem -t.* A változatlan tövű névszók mellett ott van az egyes 3. sz. birt. sz. rag, a tárgyeset és a többes szám végzete: *város -a -i -ok.* Az ezekből eltérő alakok, valamint a változó tövű igék és névszók alakjai teljes formájukban fel vannak tüntetve: *jön -ni, jöttem, jött* [present: *jövök jön jövünk jönnek*]; *kéz keze kezét kezek és így tovább.*

„Polite imperative“-nak nevezi Whitney a magyar társalgási nyelvnek ilyen kifejezéseit, mint: ezt tessék elolvasni, ne tessék elkésmi.

Az olvasmányok tartalmilag összefüggenek: egy vidéki házaspár budapesti útját beszélik el szeretetreméltó angol humorral. Az olvasmányokban megadja Whitney azt a frazeológiát, amely szükséges ahhoz, hogy a tanuló egyszerű magyar nyelven eligazodjék a mindennapi életben és megismerteti nagy vonásokban a budapesti életet is. A könyv végén megtaláljuk a leckék magyar olvasmányainak angol fordítását és magyarra fordítandó angol mondatainak magyar megoldását. A tanuló munkáját nagyon megkönnyíti a körülbelül 1200 szót tartalmazó magyar-angol és angol-magyar szójegyzék, névszó- és igeragozási ismereteit pedig rendszerbe foglalják a nagy gonddal összeállított táblázatok.

Reméljük, hogy Whitney kitűnő könyve új kiadást ér, és ebben elmarad az a néhány sajtóhiba, amely az első kiadásba belecsúszott és néhány olyan pesties kifejezés, amelyet Whitney bizonyára sűrűn hallott pesti társaságban, de ami mégsem jellemző a művelt magyar társalgási nyelvre.

Nagyon kíváncsi voltam, hogyha Whitney haladottabbak számára is írta egy magyar nyelvkönyvet, amelyben helyet találhatna a magyar novella-irodalom néhány remeke a szavak jegyzékével és nyelvi magyarázatokkal. Egy olyanféle könyv, mint Welsh The Practical System-jének II. része, nagyon megkönnyítené nehéz munkáját azoknak az angoloknak, akik tökéletesíteni akarják magyar nyelvismereteiket. Kétségtelen, hogy egy ilyen könyv megírására senkisev volna alkalmasabb, mint a Colloquial Hungarian szerzője, Arthur H. Whitney.

N. Sebestyén Irén.

*

Dans ce compte-rendu Mme Németh analyse la grammaire pratique où M. Whitney enseigne à ses compatriotes de langue anglaise les secrets de la langue hongroise. Elle rend hommage à l'auteur et relève les particularités de son système qui trouvent leur explication dans les différences des deux langues.

Mme Gyula Németh.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Angyal Endre: Gundulic költészete. Pécs 1946; 12 lap; kny. Batsányi Társ. évk.

A nagy délszláv költő (1588—1638) nagy eposzáinak, a húszénekes Oszmannak és néhány más művének szellemtörténeti elemzése.

Erasmus. Speculum Scientiarum. 1947. I. I. Éd. du Panthéon Amsterdam—Bruxelles—Anvers.

A magyar tudományos körökben is jól ismert amsterdami kiadó, Kollár K. G. új kritikai folyóirata, mely a szellemi tudományok jelentősebb termékeinek ismertetését vállalja, elsősorban az irodalomtörténeti műveket.

Études Slaves et Roumaines. Vol. I. fasc. I. Budapest 1948; publiées par l'Inst. de Phil. Slave et l'Institut des Langues Romanes à l'Univ. de Budapest.

Ez a most meginduló magyar tudományos folyóirat főleg a magyar szlavisták és valachisták orgánuma akar lenni. Tartalmából kiemeljük Et. Kniezsa I.: Notes sur l'histoire des consonnes palatales du slovaque. — O. Szemerényi: Zwei Fragen des urslav. Verbums. — A. Kovács: Contributions à l'étude du symbolisme littéraire. — A. Radnóti: Une église au haut moyen âge à Zalavár. — M. Gyóni: Les Vlaques du Mont Athos au début du XIIe siècle. — L. Gáldi: Graeco-Valachica.

Köznevelés. III. évf. 22. sz. — Kiss Árpád: Az olvasás szükségességéről. — Prohászka Lajos: A filozófia olvasásáról. — Eckhardt Sándor: Filológia. — Makay Gusztáv: A kritika mint olvasmány. — Győri János: A könyv és a könyvtár.

Kolozsvári Grandpierre Emil: Az értelem dicsérete. Vallomás a francia szellemről. Új Könyvtár 2. 72 lap. (1947.) Budapest Szfv. és Irod. Int. kiadása.

A köteteskéből kiemeljük a bevezető tanulmányt, mely a francia szellem elemzését adja, természetesen a francia irodalom alapján. A francia gondolkodás jellemző vonásának a racionalizmust tartja, ami nem volna új; de elemzése oly sokszerű, hogy mindenütt újabb villanásokban pillantunk bele ebbe a nehezen kimeríthető problémába. Egy másik tanulmány érdekes megvilágításban adja az ex-sztencialista regény elemzését.

Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. Az Orsz. Széchényi Kt. kiadv. XXVII. Budapest 1947; XVI + 336 lap.

Kozocsa méltó folytatója a nagy magyar bibliográfusoknak. Az Irodalomtörténeti Közleményekben is ő vette át Hellebront örökét, a magyar irodalom repertóriumát, sőt az egyetemen is Gulyás Pál mellett ő vezeti be a hallgatóságot a módszeres modern bibliográfiai kutatásokba.

Most kiadott vaskos kötetében is egy fontos irodalomtörténeti segédeszközt adott az irodalomtörténészek kezébe. György Lajos összeállítása után is (A magyar és orosz irod. kapcsolatai Kolozsv. 1946), melyet a szerző csak később kapott kézhez, új és nagy anyagot tudott összeállítani, mely a kérdés minden oldalára kiterjed és szinte luxusos bőségben állítja a bibliográfiai szempontokat a könyv forgatója elé. Megkapjuk az ismeretből jellegű kritikái irodalmat, mely általános, műfaji és korszakbesztás szerint van csoportosítva. Külön szerepelnek a sajtóviszonyokra vonatkozó irodalom, az összefoglaló jellegű tanulmányok és könyvek, a népköltészet, az antológiák, a „témák és hatások”, s ahol kell, szerzők szerint külön csoportosítva is.

A második rész, a könyv tetemesebb része, a fordítások könyvészetét adja és csodálkozva látja az olvasó az összeállításból, milyen erős visszhangja volt nálunk az orosz irodalomnak már a múlt század végén, de azt is, milyen hatalmas arányban tör elő a fordítások száma jelen századunkban, különösen a két háború közt és a második után. A könyvet különösen vonzóvá teszi, hogy a nevesebb klasszikusok és első megjelenések címlapját színes reprodukciókban kapjuk meg.

A nyugati irodalmak művelői, különösen akik azoknak a magyar irodalommal való kapcsolatait boncolgatják, némi iriggyel nézhetik ezt a könyvet: milyen könnyű lenne munkájuk, ha ehhez hasonló segédeszköz állna rendelkezésükre!

Lajos Pásztor: Lajos Kossuth nel suo carteggio con Adriano Lemmi. Bibl. italo-ung. del Risorgimento. 1851—1852. Pubbl. dall'Accad. d'Ungheria in Roma. Ser. II, cart. X. vol. I n. 1. Roma 1947; 62 lap.

Kossuth levélváltása Mazzini megbízottjával Kutahiaiból és Amerikából. A filológus érdekelheti az a különös könnyedség és fölény, mellyel Kossuth a francia nyelvet kezeli; nyelvtan és ortográfia szinte nem létezik számára. De a stíluson érzik, hogy sohasem erőltetett és hogy ezt a nyelvet a zseniális magyar folyékonyan használhatta.

Revue d'Histoire Comparée. XXVe année 1947. Nouvelle Série, Tome V, no 2. Presses Universitaires. 294 lap.

A tanulmányok közül kiemeljük M. Jászay: Mazzini et les peuples danubiens; E. Csapláros: La révolution de Cracovie de 1846 et la Hongrie; J.-Choisy: Genève et la Hongrie protestante (új magyar diákevek a XVI. századi genfi iskolai anyakönyvekből). — P. Bouteiller tanulmányából (Emile Pilius, 1905—1940) megtudjuk, hogy a fiatal francia Rákóczy-specialista magával vitte a frontra sajtó alá kerülő kéziratait, s hogy ezek vele együtt elpusztultak a belgiumi harc-téren. Párisban hagyott kéziratából, melyeket halála esetére Markó Árpádra és Molnos Lipótra hagyott, adott ki most a RHC egyet, mely Rákóczy Ferenc utolsó unokájával foglalkozik: Josepha Charlotte, la dernière des Rákóczi, 1736—1780.

Tome V, no 3;

A cikkek közül kiemeljük Kosáry: Nationalisme et internationalisme dans l'histoire des peuples danubiens. — E. Molnár: Les débuts du capitalisme en Hongrie, 1200—1350. — M. Gyóni: L'Eglise orientale dans la Hongrie du XIe siècle. — I. Tóth: La société hongroise de Presov. — M. Jászay: Mazzini et les peuples danubiens. — S. Baumgartner: Observations sur le commerce et sur les arts (Egy Flachat nevű francia utazó feljegyzései Magyarországról az 1740—41. évekből. Legérdekesebb egy népi táncmulatság leírása, amely a magyar tánc történetének minden figyelmét megérdemli.)

Revue d'Histoire Littéraire de la France. 1947, 47. évf.

René Jasinski és Jean Pommier szerkesztésében újra megjelenik a franciák irodalomtörténeti folyóirata. Az I. füzet cikkeiből kiemeljük René Jasinski, Trois sujets raciniens avant Racine c. tanulmányát, ahol a szerző kimutatja, hogy Racine Festérenének szerkesztésénél nem a bibliát, hanem P. Caussin La Cour Sainte tetszeresen színezett elbeszélést használta és Roger Lédent „Une source inconnue du Jeu de l'amour...” értekezését, ahóiból megtudjuk, hogy Marivaux *Jeu de*

l'amour et du hasard-jának meséje és egyes helyzetei kortársának L. C. Dové Les Amants déguisés c. vígjátékából kerültek elő. Különösen érdekes a 3. füzet, ahol Gabrielle Leleu Flaubert hagyatékából közöl egy névtelen feljegyzést egy viharos életű asszonyról, James Pradier szobrászművész feleségéről, Louise d' Arcet-ről (*Mémoires de madame Ludovica*). A Flauberttől származó megjegyzések mutatják, hogy Madame Bovary-jának megírásánál ő volt az élő példa és nem amint eddig tévesen hitték, Eugene Delamare nevű orvos öngyilkos felesége, akinek nyomait és életkörülményeit számos író és újságíró egy Rý nevű normandiai faluban a legaprobáltabb részletekig feltámasztották. A bizonyítás meggyőző, s Mme Delamare kíváncsi, tisztelői saját illúzióiknak voltak áldozatai, mert megvetették a — filológiát!

Sós Endre: A nagyváros írói. (1947.) Pesti Kt. Budapest kiad. 96 lap. Vázlatos képek Nagy Ignác, Agai Adolf, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Kóbor Tamás és Krúdy Gyula írói működéséből.

Lével a szerkesztőhöz.

Szerkesztő Uram, kedves Barátom,

hosszú évek után most jutott el ismét hozzám nb. folyóiratodnak néhány lapja, és pedig az 1947. májusi szám 90—93. lapjai. A „Moirá, Apollon, Euphorbos” c. kisebb közleményből örömmel vettem tudomásul, hogy régi irataim foglalkoztatják azokat az ifjabb filológusainkat is, akiket személyesen ismerni már nincs szerencsém. Amint látom, „Pythagoras- és Orpheus”-om néhány mondatának felelevenítéséről van szó, ha szabad magyar címén említenem ezt a dolgozatot, melyet a közlemény csak németül idézget s melyre utolsó mondatában németül reflektál. Ez a dolgozatom ugyanis megjelent magyarul is, az Athenacumban, és külön füzet alakjában a Magyar Filozófiai Társaság kiadványai között. Közlebbi bibliográfiai adatokért itt külföldön, ahol a magyar folyóiratok és kiadványok nem állnak rendelkezésemre, különösen hálás lettem volna.

A másik megjegyzés, melyet még tennem kell, szintén csak formai természetű. Nélkülözöm a közleményben egy kritikai kérdés feltevését éppen a „Pythagoras és Orpheus” szerzőjével szemben. A Moira, Apollon és Euphorbos látszólagos háromsága, amely Homéros szerint csak kettőség, különösebb jelentőséggel is bírhatott egy olyan olvasója vagy hallgatója számára a homérosi szövegnek, aki magamagát titokzatos kapcsolattal a lévőnek érezte Apollonnal: így gondoltam én akkoriban, megkísérelve Pythagorast magát, mint vallásos élményektől is befolyásolt görög gondolkodót megérteni, akiről számokon alapuló misztikus félremagyarázások is föltehetők. Elismerem, merész dolog volt, de abban a dolgozatomban éppen ez a merész kísérlet foglalkoztatott és nem az Ilias XVI 849—50 egy teljesen újszerű filológiai értelmezése. Természetesnek találtam volna tehát, ha valaki, aki dolgozatomat a filológiai Homéros-értelmezés szempontjából kívánja megvizsgálni, felteszi a kérdést: hogy érti Kerényi ezt a két sort a homérosi vallásos világkép alapján? Ha ilyen kérdés jut el hozzám, én bizony megmondom, hogy a dolgot így tekintve még csak problémát sem látok, hanem teljesen egyetértek mind az antik, mind a modern Homéros-magyarázókkal, beleértve W. F. Otto fejtegetéseit a Moiráról.

Ebben az esetben persze a közlemény tárgyát is veszítette volna. Hogy ezért kár lett volna-e, azt az Egyetemes Filológiai Közöny humánus olvasóinak a megítélésére bízom, akiknek ezen az úton küldöm üdvözlétemet. Fogadd, Szerkesztő Uram és kedves Barátom, levelem közléséért előre is köszönetemet.

Tegna presso Lcarno, 1947. augusztus 15-én.

Kerényi Károly.

A kiadásért felelős: Huszti József.

48.551. — Egyetemi Nyomda. (F.: Tirai Richárd.)

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XII.,
Muskátli-utca 4.

Felolvasások az I. titkárnál, Györkösy Alajosnál (VIII., Szentkirályi-utca
29—31.) jelentendők be.

**Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.**

**Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.**

TARTALOM

Oldal

Förster Aurél: A Roma quadrata kérdéséhez	1
De Roma quadrata priscæ urbis nomine	9
Simonyi Dezső: A belső-pannóniai útkutatás problémái. I. Mogetiana ..	11
Römerstrassen im Inneren Pannonien	20
Gyóni Mátyás: Egy vlách falu neve Anna Komnene Alexiasában	22
Un village vlaque de l'Alexiade	30
Horváth János: Berzsenyi, Volney s a religio	31
Berzsenyi, Volney et la religion	40
Herczeg Gyula: Boccaccio helye az olasz prózastílus történetében	41
La place de Boccace dans l'histoire de la prose italienne	52
Szővérfy József: Szentek a népmesében	53
Les saints dans les contes populaires	72

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Cser László: Az alvilágfolyó az Aeneisben és a Kalevalában	73
L'Eneide il Kalevala e il libro dei morti dei Tibetani	79
Borzsák István: Vergilianum II.	79
Marót Károly: A Homeros-kutatás új mezőnye?	83
Marót Károly: Sir Samuel Dill hagyatéka	85
Sir Samuel Dill	86
Györkösy Alajos: Antik kiállítás	86
Koltay-Kastner Jenő: Rimay János Balassi-előszava	87
L'introduzione di Rimay alle poesie del Balassi	91
Kardeván Károly: Madách egyik verséhez	91
Notes sur une poésie de Madách	94

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

**Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz. Nagy
Ferenchez (Budapest, VIII., Trefort-utca 8. sz.) intézendők. Tagsági díj
évi 15 Ft. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.**

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Egyetemi Nyomda).

